

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Історичний факультет

*До 20-річчя кафедри
міжнародних відносин і зовнішньої політики*

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ

ДОСЛІДЖЕННЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 1999

№ 1 (64), 2019

Вінниця – 2019

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Редколегія випуску: Богінська І. В., канд. іст. наук, доц., доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Паніна І. Г., канд. іст. наук, ст. викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Теміров Ю. Т., канд. іст. наук, доц., доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 9 від 29.03.2019 р.)

Включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук, затвердженого наказом МОН України № 515 від 16.05.2016 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 16418–4890 ПР від 01.12.2009 р.; Серія КВ № 22883–12783 ПР від 17.07.2017 р.

Адреса редакції:

Історичний факультет,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21,
Вінниця, 21021

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса, 2019

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія: <http://jhpr.donnu.edu.ua/index>

ЗМІСТ

Політичні студії

*Тексти доповідей на міжнародній науковій конференції
«Сучасний світовий порядок:
погляд крізь призму Версалю»*

Світовий порядок: ретроспективна перспектива

<i>Троян С. ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 РР.: НОВА МІЖНАРОДНА СИСТЕМА І ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ СВИТОПОРЯДОК.....</i>	<i>9</i>
<i>Теміров Ю. ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ПОРЯДОК: СТОЛІТНЯ ТІНЬ ГЕТЕРОГЕННОСТІ .....</i>	<i>17</i>
<i>Фісанов В. ЛІБЕРАЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК: «РЕАЛІЇ» ВТІЛЕННЯ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНЕ БАЧЕННЯ.....</i>	<i>23</i>
<i>Мицик Л. ЕВОЛЮЦІЯ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА США В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН .....</i>	<i>29</i>
<i>Богінська І. ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ / БЕЗЛАДУ В РОСІЙСЬКОМУ ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ.....</i>	<i>37</i>
<i>Магда Є. ФАКТОР МІЖНАРОДНОГО ІМІДЖУ В ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ .....</i>	<i>50</i>
<i>Швед В. СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИКА БЛИЗЬКОГО СХОДУ У КОНТЕКСТІ ЗМІН СВІТОВОГО ПОРЯДКУ.....</i>	<i>55</i>
<i>Прихненко М., Бабій Д. ІДЕЯ «ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ» В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОЕКТУ .....</i>	<i>60</i>

Центральна Європа у трикутнику «імперія–державність–націоналізм»

<i>Калищук О. КОНЦЕПТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА ПОЛІТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА.....</i>	<i>70</i>
<i>Паніна І. ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНУ ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНОЇ ЄВРОПИ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ.....</i>	<i>77</i>

Городня Н. ПРИНЦИП НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ
У ФОРМУВАННІ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ
ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ..... 92

Орлова Т. ФЕНОМЕН ІМПЕРІАЛІЗМУ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ..... 101

Глібіщук М., П'ятничук Т. ПОЗИЦІЯ В. ВІЛЬСОНА ЩОДО ІМПЕРІЙ
У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ..... 108

Тодоров І. ТРІАНОНСЬКИЙ ДОГОВІР: СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ..... 114

Срібняк М. ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР:
ПРОБЛЕМИ РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ
З ТЕРЕНІВ НІМЕЧЧИНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ) 123

Зубко О. СОЦІАЛІСТИЧНА ЛІГА НОВОГО СХОДУ (ПРАГА, 1925–1929(30)) ЯК
ОДНА ЗІ СПРОБ ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГ-
ТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ 131

Мачітідзе І. СПОЙЛЕРИ ТА ЧОРНІ ЛИЦАРІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ:
ЧОМУ ДОСВІД ЗАХОДУ У ПРОТИСТОЯННІ РОСІЇ
Є КОРИСНИМ ДЛЯ ГРУЗІЇ? 140

Шептицький А. ІНША ЄВРОПА ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ:
ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ, ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ 153

Етнополітичний вимір світового порядку

Атаманенко А. ЕТНІЧНО СТРОКАТИЙ СВІТ:
МЕНШИНИ ВІД ВЕРСАЛЮ ДО СЬОГОДЕННЯ..... 159

Чабан А. ВИТОКИ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ
ЩОДО УКРАЇНИ 168

Попов В. НОСТАЛЬГІЯ ЗА ІМПЕРІЄЮ:
АВСТРІЙСЬКІ ІСТОРИКИ ПРО СПАДЩИНУ ГАБСБУРГІВ 178

Добржанський О. ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ
БУКОВИНИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ НАПЕРЕДОДНІ
ТА ПІД ЧАС ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 186

Стрільчук Л. СУЧАСНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І УКРАЇНСЬКО-
ПОЛЬСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ – НОВІ ОБЛИЧЧЯ СТАРИХ ПРОБЛЕМ..... 192

Мелекесцев К. POLISH-UKRAINIAN PARTNERSHIP AND UKRAINE'S NATO
ASPIRATIONS: REGIONAL AND INTERNATIONAL COOPERATION
AFTER THE ORANGE REVOLUTION..... 201

Історичні студії

<i>Романюк Б.</i> РОЛЬ КІНО В СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРШЕ ПІСЛЯВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (1944–1954 РР.).....	211
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	220

CONTENT

Politological studies

*Texts of reports at the international scientific conference
«Contemporary World Order:
look through the prism of Versailles»*

World Order: a Retrospective Perspective

<i>Troyan S.</i> THE GREAT WAR OF 1914–1918: THE NEW INTERNATIONAL SYSTEM AND THE WESTPHALIAN WORLD ORDER	9
<i>Temirov Y.</i> THE WESTPHALIAN WORLD ORDER: THE CENTURY SHADE OF HETEROGENEITY	17
<i>Fisanov V.</i> THE LIBERAL WORLD ORDER: «REALITIES» OF EMBODIMENT AND THE CONCEPTUAL VISION	23
<i>Mytsyk L.</i> EVOLUTION OF THE US GLOBAL LEADERSHIP IN THE CONTEMPORARY SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS	29
<i>Bohinska I.</i> PROBLEMS OF THE CONTEMPORARY WORLD ORDER / DISORDER IN THE RUSSIAN OFFICIAL DISCOURSE	37
<i>Mahda Yevh.</i> THE FACTOR OF THE INTERNATIONAL IMAGE IN THE HYBRID WAR	50
<i>Shved V.</i> CONTEMPORARY GEOPOLITICS OF THE MIDDLE EAST IN THE CONTEXT OF CHANGES IN THE WORLD ORDER	55
<i>Prykhnenko M., Babii D.</i> THE IDEA OF «THE UNITED EUROPE» IN THE CURRENT REALITIES OF THE EUROPEAN PROJECT	60

Central Europe within the triangle «Empire–Statehood–Nationalism»

<i>Kalishchuk O.</i> THE CONCEPT OF CENTRAL EUROPE: HISTORICAL RETROSPECTIVE AND POLITICAL PERSPECTIVE	70
<i>Panina I.</i> THE PROBLEM OF CONCEPTUALIZATION OF THE CENTRAL AND EASTERN EUROPE REGION IN THE CURRENT INTERNATIONAL RELATIONS	77

Horodnia N. **THE PRINCIPLE OF NATIONAL SELF-DETERMINATION IN THE FORMATION OF THE NEW WORLD ORDER AFTER THE GREAT WAR.....**92

Orlova T. **THE PHENOMENON OF IMPERIALISM IN THE HISTORICAL ASPECT.....**101

Hlibishchuk M., Piatnychiuk T. V. **WILSON'S POSITION ON EMPIRES DURING THE GREAT WAR **108

Todorov I. **THE TRIANON TREATY: CONTEMPORARY REFLECTIONS.....**114

Sribniak M. **THE TREATY OF VERSAILLES: THE REPATRIATION PROBLEMS OF THE CAPTIVE WARRIORS FROM THE TERRITORIES OF GERMANY (THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECT) **123

Zubko O. **THE SOCIALIST LEAGUE OF THE NEW EAST (PRAGUE, 1925–1929 (30)) AS ONE OF THE ATTEMPTS TO CORRECT THE ERRORS OF THE INTERNATIONAL AGREEMENTS OF THE VERSAILLES-WASHINGTON SYSTEM **131

Machitidze I. **SPOILERS AND BLACK KNIGHTS OF DEMOCRATIZATION: WHY IS THE EXPERIENCE OF THE WEST IN FIGHTING RUSSIA’S STRATEGIES USEFUL FOR GEORGIA? **140

Szeptycki A. **THE OTHER EUROPE SINCE THE END OF THE COLD WAR: SCOPE, SPECIFICITY, PERSPECTIVES.....**153

Ethnopolitical Dimension of the World Order

Atamanenko A. **THE ETHNO-DIVERSED WORLD: MINORITIES FROM THE VERSAILLES TO THE PRESENT DAYS **159

Chaban A. **THE ORIGINS OF RUSSIA'S IMPERIAL POLICY TOWARDS UKRAINE **168

Popov V. **NOSTALGIA FOR THE EMPIRE: AUSTRIAN HISTORIANS ON THE HABSBURGS’ LEGACY **178

Dobrzhanskyi O. **THE ISSUE OF STATE OWNERSHIP OF BUKOVYNA IN THE INTERNATIONAL RELATIONS ON THE EVE AND DURING THE PARIS PEACE CONFERENCE **186

Strilchuk L. **THE CONTEMPORARY POLISH NATIONALISM AND THE UKRAINIAN-POLISH CONTRADICTIONS ARE THE NEW FACES OF THE OLD PROBLEMS **192

Mieliekiestsev K. **POLISH-UKRAINIAN PARTNERSHIP AND UKRAINE’S NATO ASPIRATIONS: REGIONAL AND INTERNATIONAL COOPERATION AFTER THE ORANGE REVOLUTION **201

Historical studies

<i>Romanyuk B.</i> THE ROLE OF THE CINEMA IN SOCIAL-CULTURAL LIFE OF THE COLLECTIVE FARM PEASANTRY IN THE FIRST POST-WAR DECADE (1944–1954).....	211
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	220

Політичні студії

Світовий порядок: ретроспективна перспектива

УДК 94(477)

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 РР.: НОВА МІЖНАРОДНА СИСТЕМА І ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ СВИТОПОРЯДОК

Троян Сергій

Перша світова війна увійшла в історію як глобальне збройне зіткнення двох ворогуючих коаліцій великих держав. Вона закінчилася перемогою держав Антанти і підписанням мирних договорів у результаті рішень Паризької та Вашингтонської конференцій. Завершення Першої світової війни і революційні зміни початку ХХ ст. мали своїм наслідком сутнісні перетворення на міжнародній арені. Вони призвели до переформатування всієї системи міжнародних відносин і започаткували новий уклад повоєнного світу. Версальсько-Вашингтонська система завершила процес післявоєнного мирного врегулювання, переходу від війни до миру і підготувала умови для стабілізації капіталізму в галузі міжнародних відносин. Загалом вона відзначалася серйозними внутрішніми протиріччями і проіснувала тільки два десятиліття.

***Ключові слова:** Перша світова війна, революції початку ХХ століття, міжнародні мирні конференції, Версальсько-Вашингтонська міжнародна система, Вестфальський світопорядок.*

Століття від завершення Першої світової війни 1914–1918 рр. і роботи Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. стало вагомим інформаційним приводом до нового неупередженого погляду на ці знакові події в контексті ретроспективного аналізу проблем війни і миру, війни і політики, війни і дипломатії, війни і соціуму, війни і культури тощо. Велика війна 1914–1918 рр. увійшла в історію як перше збройне зіткнення двох ворогуючих коаліцій держав у світовому масштабі. Глибинні її причини були пов'язані з особливостями політичного, господарського, соціального розвитку світу на рубежі ХІХ–ХХ ст. Розбіжності інтересів і прагнення до завоювання провідних позицій на міжнародній арені підштовхнули тогочасні великі держави до створення військово-політичних союзів і коаліцій. У результаті в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. були створені два троїстих військово-політичних об'єднання – блок Німецької імперії, Австро-Угорщини й Італії у 1879–1882 рр. (Троїстий союз) і коаліція Франції, Російської імперії та Великої Британії (Антанта) упродовж 1893–1907 рр.

Холодна війна між цими блоками на тлі боротьби за переділ світу швидко призвела до загострення протиріч практично в усіх регіонах світу, а особливо в

Європі. Саме тут вибухнула символічна порохова бочка – політико-дипломатична боротьба на Балканах переросла у збройну сутичку між Австро-Угорщиною і Сербією. На бік Дунайської монархії стала кайзерівська Німеччина, а Сербію підтримали держави Антанти. Липнева криза 1914 р. як «холодна» фаза блокового протистояння уже на початку серпня перейшла у фазу «гарячої» тривалої війни – першого глобального збройного конфлікту ХХ ст., найбільше відомого під назвами Великої війни і Першої світової війни.

Кожен рік Великої війни був по-своєму особливим, відіграв свою значиму роль у динаміці її розвитку та перебігу подій.

1914 – початковий рік збройного конфлікту, який фактично від самого початку переріс у світовий. У війну втягнулися всі основні учасники військово-політичних коаліцій, що дало всі підстави назвати її спочатку Європейською, а потім Великою.

1915 – рік розгортання глобального збройного протистояння практично на всіх фронтах і театрах воєнних дій. Величезні сухопутні території Європи, Азії та навіть Африки, океанічні простори й акваторії морів були охоплені збройними сутичками, боями і битвами. Незважаючи на краху готовність до війни держав австро-німецького блоку, вони не змогли в стратегічному плані використати ініціативу і здобути перемогу. Війна набула затяжного характеру і вимагала задіяння величезних людських сил і матеріальних ресурсів.

1916 – активний рік і з погляду ведення бойових дій, і з позицій пошуків і пропозицій мирного завершення світової війни. Успіхи і невдачі ворогуючих сторін перемежовувалися, не дозволяючи жодній із них здобути вирішальну перевагу. Саме на третій рік стала очевидною втома суспільств і народів від війни, яка явно затягнулася, втягуючи у згубний вир подій все більше держав і народів. Однак, незважаючи на втому від війни і пропозиції миру з обох супротивних таборів, припинити світовий конфлікт не вдалося: кожна зі сторін все-таки сподівалася на здобуття беззаперечної перемоги над опонентом.

1917 – рік початку кардинальних зрушень у ході Великої війни, пов'язаних насамперед із революцією в Росії та вступом у війну США. Перша подія призвела до глобальної революціонізації геополітичного простору, що в майбутньому дало не лише поштовх низці революцій у різних країнах світу, а й спричинило розпад чотирьох імперій і реконфігурацію політичної карти світу. Друга подія мала своїм результатом перехід США від політики ізоляціонізму до глобальної діяльності в інтересах досягнення як мінімум двох цілей: тактичної – перемога у війні над пронимецькою коаліцією і стратегічної – закріплення американської політичної та економічної першості у світовому масштабі.

1918 – завершальний рік Першої світової війни, яка в підсумку закінчилася перемогою держав Антанти. На хід воєнних дій у 1918 р. суттєво вплинули

вступ у війну США, Жовтнева революція і початок громадянської війни та іноземної інтервенції в Росії, розвиток революційного руху в країнах Європи, а також підписання Брестського миру і вихід Радянської Росії з Першої світової війни. Німеччина змогла зосередити великі сили для вирішального наступу на Західному фронті, який почався 21 березня 1918 р. Однак у районі р. Марни за 70 км від Парижа німецький наступ був зупинений. Наприкінці липня 1918 р. армії Антанти під командуванням французького маршала Фоша перейшли в рішучий наступ по всьому фронту. Становище Німеччини та її союзників стало безнадійним.

Держави німецького блоку зазнали поразки. 29 вересня 1918 р. Болгарія капітулювала і уклала перемир'я з командуванням Антанти. 30 жовтня капітулювала Туреччина і підписала Мудреську угоду. В умовах розвалу Австро-Угорської імперії під тиском національно-визвольних рухів і невдач у війні представники династії Габсбургів 3 листопада 1918 р. підписали умови перемир'я. 4 жовтня 1918 р. першу пропозицію про перемир'я надіслав президенту США В. Вільсону німецький канцлер Макс Баденський. Німецький уряд пропонував «демократичний мир» на основі «14 пунктів» Вільсона. Проте держави Антанти поставили вимогу про повну капітуляцію Німеччини. 3 листопада у країні розпочалася революція і була повалена монархія.

11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі у вагончику верховного головнокомандувача союзними військами маршала Фердинанда Фоша було підписано перемир'я, яке фактично завершило Першу світову війну. Представники Антанти і німецький генералітет під керівництвом депутата рейхстагу Ерцбергера підписали Комп'єнське перемир'я на 36 днів. Головні його умови такі: евакуація німецьких військ з Бельгії, Франції, Люксембурга, Ельзасу і Лотарингії протягом 15 днів; Антанта займала міста Майнц, Кобленц, Кельн; увесь німецький флот мав бути роззброєний і відведений у порти союзних або нейтральних держав; відмова Німеччини від Брест-Литовського договору; передача всього німецького озброєння переможцям і повернення на батьківщину полонених. Глобальний конфлікт, що тривав понад чотири роки, припинився на всіх театрах воєнних дій. Про цю знаменну подію сповістили об 11-й годині того ж дня 11-ма артилерійськими залпами. Так закінчилася Перша світова війна. Всього у ній взяло участь 38 держав з населенням понад 1 млрд осіб. Загальна чисельність армій досягала 70 млн осіб. У роки війни було вбито 10 млн і поранено 18 млн осіб.

Перша світова війна 1914–1918 рр. характеризується кількома фундаментальними рисами, які чітко проглядаються з часової дистанції у сто років.

По-перше, Велика війна була небаченим досі глобальним збройним конфліктом з погляду кількості задіяних у ньому держав, народів, людських і матеріальних ресурсів.

По-друге, воєнні дії точилися на величезних за довжиною і глибиною театрах, причому не лише в Європі, де глибина ведення бойових дій доходила до приблизно 500 км, а й в Азії та в Африці, не тільки на суші, але й на океанічних просторах і в повітрі.

По-третє, збройне протистояння відбувалося на основі використання нової техніки і нових засобів ведення бою. Так, зокрема, вперше воюючими коаліціями масштабно були задіяні танки, авіація, підводні човни, кулемети, проведена газова атака.

По-четверте, воєнно-політичні союзи охопили в підсумку практично увесь світ, що було результатом вступу у світову війну Османської імперії на боці австро-німецького блоку, а британських колоній, Японії, США на боці держав Антанти.

По-п'яте, доба Великої війни стала небаченим змаганням дипломатій, дипломатична боротьба загалом і за союзників зокрема перевершила відповідні колізії періоду дипломатичної революції XVIII ст. Результатом боротьби дипломатій під час Першої світової війни стало якісне і кількісне переформатування воюючих коаліцій (наприклад, Італія перейшла на бік троїстої Антанти, союзником цієї коаліції стали й США), що остаточно закріпило перехід воєнно-стратегічної й оперативної-тактичної ініціативи до держав Антанти і їх перемогу у світовому конфлікті.

По-шосте, Велика війна в небачених раніше масштабах революціонізувала світ, особливо і насамперед Європу, призвівши не лише до вибуху революцій і революційних рухів у Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Фінляндії, Україні, Індії, Китаї, Мексиці, але й до розпаду і припинення існування чотирьох імперій – Російської, Німецької, Австро-Угорської, Османської.

По-сьоме, колишня імперська периферія або й окремі її ядра перетворилася спочатку в рухливий революційний сегмент післявоєнного світоустрою (наприклад, Фінляндія, Україна, Угорщина тощо), а потім або набула державної та міжнародної суб'єктності (наприклад, Польща, Чехія, Королівство сербів, хорватів і словенців тощо), або стала складовою інших держав (Україна) чи елементом мандатної системи Ліги націй (колишні колонії Німецької та Оттоманської імперій).

По-восьме, Ліга націй стала першою глобальною міжнародною організацією, яка взяла на себе зобов'язання і відповідальність за збереження, забезпечення і підтримання миру в світовому масштабі, недопущення нової глобальної війни як засобу розв'язання протиріч і суперечностей міждержавного характеру.

По-дев'яте, перший глобальний збройний конфлікт підтвердив домінуючу на той час тенденцію: зміна міжнародної системи відбувається лише в результаті

масштабної війни. З огляду на це Велика війна 1914–1918 рр. була цілком логічним продовженням ланцюга Тридцятилітня війна-Вестфальська система міжнародних відносин – Наполеонівські війни – Віденська міжнародна система – Перша світова війна – Версальсько-Вашингтонський міжнародний світоустрій, але за низкою принципових зазначених вище рис кардинально відрізнялася від своїх попередниць.

По-десяте, Перша світова війна настільки органічно поєднується з огляду на характер тенденцій еволюції світу і розвитку міжнародних відносин з міжвоєнним двадцятиліттям з його численними війнами, збройними конфліктами й анексіями та з Другою світовою війною, що є резон навіть говорити не про дві світові війни, а про одну Тридцятилітню світову війну ХХ століття, яка охопила 1914–1945 рр.

По-одинадцять, Велика війна, при всьому її трагізмі, створила умови для нових трансформаційних зрушень практично в усіх сферах життя соціуму. Водночас вона й поглибила розломи між переможцями та переможеними, у таборі держав-переможниць, невдоволення і супротив народів, які лише частково або зовсім не реалізували своїх державницьких устремлінь, протистояння з Радянською Росією, а потім і СРСР тощо, що в результаті дуже швидко засигналізувало про нестійкість нового світопорядку.

Загалом завершення Великої війни перевело світ у нову стадію розвитку господарсько-фінансових відносин, політичного устрою і міжнародної системи. На зміну столітньої Віденської міжнародної системи прийшов Версальсько-Вашингтонський міжнародний порядок. Він став найменш тривалим у хронологічному плані відрізком еволюції міжнародних відносин і ввійшов в аннали історії як міжвоєнне двадцятиліття. Пророчими були слова маршала Ф. Фоша про систему договорів, які стали результатом закріплення перемоги держав Антанти в Першій світовій війні: «Це не мир, а перемир'я на двадцять років».

Перша світова війна мала дуже серйозні політичні наслідки, призвела до цілого ряду революційних потрясінь і суттєво видозмінила політичну карту не тільки Європи, але й світу загалом. З появою першої соціалістичної держави диктатури пролетаріату – Радянської Росії, а потім СРСР – кардинально змінилася розстановка політичних і геостратегічних сил на світовій арені. За своєю роллю, значенням і наслідками період 1914–1918 рр. повною мірою претендує на те, щоб вважати його реальним рубежем між ХІХ і ХХ століттями. Перша світова війна остаточно залишила в минулому епоху старого класичного капіталізму кінця ХVІІІ–ХІХ ст. і дала відлік сучасній історії, яка характеризується, насамперед, співіснуванням двох антагоністичних систем – капіталізму та соціалізму, занепадом і крахом колоніальної системи імперіалізму, досягнен-

нями науково-технічної революції і посиленням ролі різноманітних інтеграційних факторів. Цей період фактично тривав до рубежу 80–90-х років і завершився разом із розпадом СРСР та світової системи соціалізму.

Завершення Першої світової війни і революційні зміни початку ХХ ст. мали своїм наслідком сутнісні перетворення на міжнародній арені. Вони призвели до переформатування всієї системи міжнародних відносин і заклали основи нового укладу повоєнного світу, який отримав назву Версальсько-Вашингтонського. Велика війна хоча й призвела до чергової модифікації Вестфалю і започаткувала початок його ерозії, але загалом зберегла Вестфальську модель світу, яка ґрунтувалася на п'яти фундаментальних закономірностях. Перша – Вестфальський світ складається з суверенних держав і в ньому відсутня загальнопланетарна вища влада. Друга – світ Вестфалю функціонує на дотриманні суверенної рівності держав і їх невторчання у справи одна одної. Третя – у Вестфальському світі суверенна держава володіє всією повнотою влади на своїй території. Четверта – у світі Вестфалю регулятором виступає міжнародне право як право договорів між суверенними державами. П'ята – у структурі Вестфальського світу лише суверенні держави виступають суб'єктами міжнародного права і визнаними міжнародними акторами.

Загалом вироблені на Паризькій (1919–1920 рр.) і Вашингтонській (1921–1922 рр.) мирних конференціях нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями). У плані врегулювання міжнародних проблем Вашингтон був не тільки продовженням Версаля, але й початком його ревізії, оскільки США розпочали пошук нового зовнішньополітичного курсу з метою закріплення і посилення американського лідерства у світі. У цілому Версальсько-Вашингтонська система завершила процес післявоєнного мирного врегулювання, переходу від війни до миру і підготувала умови для стабілізації капіталізму в галузі міжнародних відносин. Після укладення Версальсько-Вашингтонської системи договорів можна виділити три головних етапи світового розвитку: економічної стабілізації (1924–1929), великої депресії (1929–1933) і назрівання Другої світової війни (1933–1939). Загострення суперечностей між імперіалістичними державами після світової економічної кризи, незадоволення ряду великих держав результатами Першої світової війни призвели до нової боротьби за переділ світу.

Abstract

World War I entered history as a global armed clash of two warring coalitions of the great powers. It ended with the victory of the Entente powers and the signing of peace treaties as a result of decisions of the Paris and Washington conferences. The conclusion of the First World War and the revolutionary changes of the beginning of the 20th century had the consequence of the essential transformations in the international arena. They led to the reformatting of the entire system of international relations and launched a new post-war world. The Versailles-Washington system completed the post-war peaceful settlement process, the transition from war to peace, and prepared conditions for the stabilization of capitalism in the field of international relations. In general, it was marked by serious internal contradictions and lasted only two decades.

Key words: *First World War, revolution of the beginning of the 20th century, international peace conferences, Versailles-Washington international system, Westphalia world order.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси. Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. 784 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки / наук. ред. С. Трояна. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 536 с.
3. Катасонов В. Генуэзская конференция в контексте мировой и российской истории. Москва, 2015. 352 с.
4. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / отв. ред. Ф. Войтоловский, П. Гудев, Э. Соловьев. Москва: НОФМО, 2005. 204 с.
5. Первая мировая война, Версальская система и современность. Сборник статей. Санкт-Петербург, 2012. 350 с.
6. Троян С., Фисанов В. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX – начала XX века). Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. 96 с.
7. Хобсбаум Э. Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке. Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2017. 384 с.
8. Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. München: Verlag C. H. Beck, 2014. 1157 S.
9. Łoś St. «Świat się w mych oczach dwukrotnie zawalił...»: wspomnienia. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej; Muzeum Historii Polski: Warszawa, 2017. 683 s.
10. Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. Berlin: Rowohlt, 2013. 928 s.
11. Neiberg M. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 352 s.
12. Rogan E. The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920. London: Penguin, 2015. 512 p.

References

1. Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina (2014) [*The Great War of 1914–1918 and Ukraine*]. U 2-kh knyhakh. Kn. 1: Istorychni narysy. Uporyadn. O. Reyent; Red. kol.: V. Smoliy (holova). NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIIO».
2. Velyka viyna 1914–1918 rr.: vytoky, kharakter, naslidky (2018) [*The Great War of 1914–1918: Origins, Character, Consequences*]. Nauk. red. S. Troyana. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kondor».
3. Katasonov, V. (2015). Henuezskaya konferentsyya v kontekste mirovoi i rosyyskoi istorii [*The Genoese Conference in the Context of World and Russian History*]. Moskva.
4. Ot miroporiadka imperiy k imperskomu miroporiadku (2005) [*From the world order of empires to the imperial world order*]. Otv. red. F. Voytolovskyy, P. Hudev, É. Solov'ev. Moskva: NOFMO.
5. Pervaia myrovaia voyna, Versal'skaia sistema i sovremennost' (2012) [*First World War, Versailles system and modernity*]. Sbornyk statey. Sankt-Petersburg.
6. Troyan, S., Fysanov, V. (2013). Nemetskaia Mitteleuropa: istorycheskaia retrospektiva (nemetskie plany sozdaniia Seredinnoy Evropy kontsa XIX – nachala XX vieka) [*German Mitteleuropa: historical retrospective (German plans for the creation of the Middle Europe from the late XIX – early XX centuries)*]. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing.
7. Khobsbaum, É. (2017). Razlomannoe vremia. Kul'tura i obshchestvo v dvadtsatom vieke [*Breakdown time. Culture and Society in the Twentieth Century*]. Moskva: Yzdatel'stvo AST: CORPUS.
8. Leonhard, J. (2014). Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. München: Verlag C. H. Beck.
9. Łoś, St. (2017). «Świat się w mych oczach dwukrotnie zawalił...» [«*The world has collapsed in my eyes twice...*»]: wspomnienia dyplomaty. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej; Muzeum Historii Polski: Warszawa.
10. Münkler, H. (2013). Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. Berlin: Rowohlt.
11. Neiberg, M. (2013). Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
12. Rogan, E. (2015). The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920. London: Penguin.

УДК: 94:323.1

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ПОРЯДОК: СТОЛІТНЯ ТІНЬ ГЕТЕРОГЕННОСТІ

Теміров Юрій

Гетерогенність – одна з базових ознак Версальської системи міжнародних відносин, яка відрізняє її від відносно гомогенних систем вестфальського типу. Гетерогенність суспільної природи суб'єктів мала наслідком відмінність моделей зовнішньої політики, а та, зі свого боку, обумовила гетерогенність принципів і норм, а зрештою – структури системи. Загалом тодішня міжнародна політика була представлена чотирма моделями в рамках двох традицій: ліберально-демократичною та тоталітарно-націоналістичною реалполітикою, ліберально-демократичною та тоталітарно-комуністичною ідеалістичною політикою. Гетерогенність виступила ключовим фактором дестабілізації, кризи та руйнування Версальської системи. Гетерогенність перетворилася на вирішальний фактор постбіполярних міжнародних відносин, кількість вимірів гетерогенності суттєво зростає.

Ключові слова: гетерогенність, гомогенність, історична соціологія, реалполітика, ідеалістична політика, ліберальний світовий порядок.

«Клемансо уважно спостерігав за його [Вільсона] рухами, подібно до того, як старий сторожовий пес поглядає на чужу небажану собаку, яка прибула на фермерське подвір'я і чиї наміри є більш ніж сумнівними» [5, 222–223]. Так Девід Ллойд Джордж описує реакцію французького прем'єра на першу публічну появу американського президента на Паризькій мирній конференції. Як довели подальші події, подібна реакція була лише особистісним виміром складного, комплексного антагонізму двосторонніх відносин. Джерело антагонізму – принципова відмінність моделей зовнішньої політики, концептуального бачення природи міжнародних відносин. Жорж Клемансо, як і британський прем'єр Д. Ллойд Джордж, представляв традиційну європейську реалполітику, тоді як Вудро Вільсон «дебютував» у Парижі з американським ідеалізмом. Становлення, розвиток і розпад нової системи міжнародних відносин, яка отримає назву Версальська, буде визначатися потужним впливом фактора гетерогенності.

Раймон Арон гетерогенними визначив такі системи, в яких держави організовані за відмінними принципами та базуються на суперечливих цінностях. На протигагу гетерогенним, гомогенні системи, на його думку, формуються державами однакового типу, які послуговуються подібними концепціями політики [1, 100]. У питанні гетерогенності / гомогенності систем Р. Арон передусім акцентував природу держав та їхньої політики і саме в такому контексті – суспільної природи суб'єктів, що обумовлює їхню поведінку – гетерогенність буде розумітися в цій роботі. Водночас, ми будемо враховувати ширшу інтерпретацію впливу суспільної природи на поведінку суб'єкта та міжнародну систему,

розгорнуту спільними зусиллями трьох теоретичних традицій: Англійської школи теорії міжнародних відносин, конструктивізму та історичної соціології в міжнародних відносинах. На нашу думку, найбільш комплексне та багатовимірне осмислення суспільної природи суб'єкта запропонували все-таки історичні соціологи. Якщо віддавати перевагу історичній, а не теоретичній перспективі, то насамперед варто згадати роботу Беррі Бузана та Річарда Літтла «Міжнародні системи в світовій історії» [2].

Використовуючи методологічні напрацювання історичної соціології в міжнародних відносинах, маємо за мету з'ясувати сутність і вплив фактора гетерогенності на походження, еволюцію та занепад Версальської системи, а також розглянемо можливості застосування отриманих висновків для розуміння світової політики після закінчення холодної війни.

Становлення нового світового порядку після закінчення Першої світової війни відбувалося під впливом двох зовнішньополітичних традицій – реалістичної та ідеалістичної. Поведінка представників першої обумовлювалася національними інтересами та врахуванням балансу сил. Ідеалісти керуються передусім певною системою цінностей та ідеалів. Треба пам'ятати, що інтереси та цінності виступають невід'ємними, пов'язаними між собою складовими будь-якої зовнішньополітичної традиції. Теза про інтереси як ключовий мотив поведінки держав, які сповідують реалполітику, не означає відсутність у політиці цих держав певного комплексу цінностей та ідеалів. Так само схильність до ідеалізму не заперечує вплив на зовнішню політику національних інтересів. Дуалізм інтереси / цінності долається за допомогою системної ієрархічності: один з цих двох обов'язкових компонентів домінує, має значення системоутворюючого, як наслідок, ідеали формують сутність інтересів або останні використовують певний «сервісний» набір ідеалів. Отже, зовнішня політика в одному випадку визначається передусім «вічними» інтересами, а в іншому – «вічними» цінностями.

Водночас зміст як інтересів, так і цінностей залежить від суспільної природи держави, осмисленої у формі домінуючої ідеології, що (із зрозумілих причин) є особливо актуальним для ідеалістичних моделей зовнішньої політики. Як наслідок, у межах двох традицій формуються кілька моделей зовнішньої політики.

З часів Вестфалю модернова європейська політика (надалі експортована в інші регіони світу) формувалася в рамках реалістичної традиції, яку на Паризькій мирній конференції представляли чотири великих держави – Велика Британія, Франція, Італія та Японія. В розвинених демократіях (Велика Британія, Франція) ліберальні цінності встановлювали доволі жорсткі раціональні обмеження для інтерпретації домінуючих національних інтересів. Деяко іншою була ситуація в нерозвинених демократіях, серед яких нас цікавлять ті, що мали ста-

тус великих держав – Німеччина, Італія, Японія. Індустріальне суспільство тут почало формуватися з деяким запізненням і у прискореному форматі, що, серед іншого, пояснюється умовами жорсткої конкуренції на міжнародній арені включно з контекстом колоніальної експансії. Прискорений формат обумовив наявність у суспільстві серйозних структурних перекосів, коли високий рівень технологічного, економічного (а тому і військового) розвитку поєднувався зі слабким громадянським суспільством, незрілими демократичними цінностями та інститутами. Як результат – встановлення тоталітарних режимів і формування націоналістичного варіанта реалполітики, в якому національні інтереси набувають радикальної форми націоналізму та перетворюються на ключову цінність. Можемо констатувати, що в міжвоєнний період реалістична традиція була представлена двома різновидами: ліберально-демократичним і тоталітарно-націоналістичним.

Подібною була й ситуація в ідеалістичній традиції. Американський ідеалізм історично формується на основі цінностей ліберальної демократії. Радянська версія ідеалізму має тоталітарно-комуністичне походження. Характерною складовою ідеалістичної політики є місіонізм – уявлення про те, що держава на міжнародній арені не тільки (а можливо, й не стільки) захищає національні інтереси, скільки, насамперед, реалізує покладену на неї історичну місію. Саме намагання розповсюдити «правильну», досконалу суспільну модель поєднує зовнішню політику Сполучених Штатів (сприяння демократії) та Радянський Союз (світова комуністична революція).

Отже, застосовуючи критерії Р. Арона та характеристики історичних соціологів, Версальська система міжнародних відносин може бути класифікована як гетерогенна: її ключові суб'єкти належали до держав різних типів (мали різне історичне походження та суспільну природу у визначенні історичних соціологів) та, як наслідок, послуговувалися відмінними концепціями (моделями) зовнішньої політики. Загалом маємо чотири моделі в рамках двох традицій: ліберально-демократичну та тоталітарно-націоналістичну реалполітику, ліберально-демократичну та тоталітарно-комуністичну ідеалістичну політику. Важливо зазначити, що вже тоді доволі чітко позначилася сильна кореляція зовнішньополітичних моделей з цивілізацією (цивілізованістю, відповідно до інтерпретації Елвіна Тоффлера) і слабка кореляція з культурою (цивілізаційною належністю в інтерпретації Семюеля Гантінгтона).

Зробивши наголос на типі держави та концепції політики, Р. Арон не приділяє достатньої уваги іншим аспектам гетерогенності (та й міжнародної системи загалом) – нормам, правилам, принципам, структурам, інститутам. Вказані аспекти набули системного осмислення в рамках згаданої вище теоретичної

традиції, пов'язаної з Англійською школою, конструктивізмом та історичною соціологією в міжнародних відносинах. Річ у тім, що відмінна суспільна природа суб'єктів позначається не тільки на внутрішній організації, але й пропонуваними ними принципах, нормах і правилах міждержавних відносин, на основі яких виникають (набувають відносної автономії від суб'єктів) структури та формуються інститути міжнародної системи. Ж. Клемансо шокувала пропозиція В. Вільсона покладатися в питаннях міжнародної безпеки на авторитет світової громадської думки. Реаліст Ж. Клемансо збирався і надалі спиратися на силу, а організуючим принципом нового світового порядку традиційно бачив баланс сил. Ідеаліст В. Вільсон вважав, що саме намагання встановити баланс сил спричиняє війни, тому ініціював кардинально інший організуючий принцип – колективної безпеки. Здавалося б, американський ідеалізм тріумфував – Лігу Націй можна розглядати як інституціоналізацію принципу колективної безпеки. Однак нездатність Ліги Націй ефективно виконувати свою основну функцію (підтримувати мир і безпеку) призвела до того, що у практиці світової політики 1920–30-х рр. знову домінує все той же принцип балансу сил і пов'язана з ним концепція альянсів. Якщо взяти до уваги той факт, що ревiзiя Версалью, реванш стають основним мотивом дій як тоталітарно-націоналістичного реалізму, так і тоталітарно-комуністичного ідеалізму, а ліберальні демократії розгублено коливалися між реалізмом та ідеалізмом, Версальська система мала небагато шансів на стабільність.

Отже, гетерогенність суспільної природи суб'єктів мала наслідком гетерогенність моделей зовнішньої політики, а та, зі свого боку, обумовила гетерогенність принципів і норм, а зрештою – структури системи. Гетерогенність виступила ключовим (хоча й не єдиним) фактором дестабілізації, кризи та руйнування Версальської системи.

Гетерогенність Версальського порядку прийшла на зміну тривалій гомогенності систем вестфальського типу. Гомогенність Вестфалю не забезпечувала мир, не позбавляла війн, але пропонувала уніфіковані загальновизнані принципи організації міжнародного порядку. В роки холодної війни дві наддержави та консолідовані довкола них табори мали різний суспільний устрій, моделі зовнішньої політики та бачення глобальної перспективи світового порядку: ліберальна VS тоталітарна. Хоча, тотальна конфронтація холодної війни мала ідеологічну природу, обидві конкуруючі перспективи належали до ідеалістичної традиції. Однак відносна стабільність Ялтинської системи, її специфічна гомогенність були обумовлені не формальним нормативно-інституціональним універсалізмом структур, а домовленостями між Вашингтоном і Москвою, вмотивованими значною мірою загрозою тотального знищення.

Після розпаду Ялтинської системи новий світовий порядок сформовано так і не було. Невипадково одна з найгостріших тем дискусій щодо сучасної світової політики – безлад [3] і занепад ліберального порядку [4]. Як і 100 років тому, гетерогенність перетворилася на вирішальний фактор міжнародних відносин. Навіть більше, кількість вимірів гетерогенності, які позначаються на світовій політиці, суттєво зросла. Причина тому – зникнення обмежувального впливу біполярності періоду холодної війни. Наразі маємо різноманіття не тільки суспільної природи суб'єктів і зовнішньополітичних моделей (у контексті як цивілізованості, так і культури), але й характеру сили (жорстка, м'яка, розумна), параметрів потужності (занепад великодержавності та актуалізація держав середньої сили, наприклад), а також уявлень щодо світового порядку (однополярний, багатополярний, безполярний) тощо.

Вкрай важливими є три аспекти теперішнього становища. По-перше, за всієї критики Заходу та ліберального порядку до цього часу не сформульовано раціональної альтернативи. До слова, що стосується Китаю чи Росії, то їхня позиція є скоріше деструктивною: просування ідеї багатополярності та багатосторонності, очевидно, спрямоване проти домінування Заходу, але не містить перспективної альтернативи. Крім того, і Пекін, і Москва на практиці тяжіють до використання засобів реалполітики, мислення в категоріях балансу сил і сфер впливу. По-друге, саме через високий рівень гетерогенності новий порядок напевно чи виникне на основі принципу узгодження норм, правил і принципів. Варто звернутися до теорії гегемоністської стабільності, переосмислити її в напрямі гегемонії певної моделі порядку, а не держави. По-третє, лише ліберальний порядок у разі його адаптації має потенціал перетворитися на фундамент такої гегемоністської стабільності. Для реалізації потенціалу існують важливі передумови: потужні можливості впливу на світову політику (як у жорсткому, так і м'якому форматах); високий рівень інституціоналізації самого Заходу (НАТО, ЄС); характер нормативних та інституціональних засад теперішніх міжнародних відносин, який сформувався під впливом ліберальної традиції і який потребує не стільки кардинальних змін, скільки ефективних механізмів застосування. Але для цього Захід повинен зробити ліберальні цінності дійсним системоутворюючим фактором своєї поведінки, зберегти єдність і подолати розгубленість, яка мотивує та надихає деструктивні сили світової політики [6].

Abstract

Heterogeneity is one of the basic features of the Versailles system of international relations, which distinguishes it from relatively homogeneous systems of the Westphalian type. The heterogeneity of the social nature of the subjects was due to the difference in the models of foreign policy, which, in turn, resulted in the heterogeneity of principles and norms, and in the end – the structure of the system. On the whole, then international politics was represented by four models in two traditions: liberal-democratic and totalitarian-nationalist realpolitik, liberal-democratic and totalitarian-communist idealistic politics. Heterogeneity was a key factor in the destabilization, crisis and destruction of the Versailles system. Heterogeneity has become a decisive factor for post-bipolar international relations, and the number of heterogeneity measurements has increased significantly.

Key words: *heterogeneity, homogeneity, historical sociology, realpolitik, idealistic politics, liberal world order.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Aron R. *Peace and War: A Theory of International Relations*. London and New York: Routledge, 2003. 820 p.
2. Buzan B., Little R. *International Systems in World History: Remaking the Study of International Relations*. New York: Oxford University Press, 2000. 472 p.
3. Haass R. *A World in Disarray: American Foreign Policy and the Crisis of the Old Order*. New York: Penguin Books, 2017. 352 p.
4. Ikenberry J. The end of liberal international order? *International Affairs*. 2018. Vol. 94. № 1. P. 7–23.
5. Lloyd George D. *The Truth about the Peace Treaties*. Vol. 1. L.: Victor Gollancz Ltd, 1938. 752 p.
6. Temirov Y. The West's confusion: origins and implications. *Social Space. Scientific Journal*. 2018. 1 (15). URL: <http://socialspacejournal.eu/15%20numer/The%20West's%20confusion%20origins%20and%20implications%20-%20Yuriy%20Temirov.pdf>

УДК 327.001

ЛІБЕРАЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК: «РЕАЛІЇ» ВТІЛЕННЯ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНЕ БАЧЕННЯ

Фісанов Володимир

Формування міжнародного порядку з метою відвернення загрози війни розпочалося ще на початку ХХ ст. Однак ліберальні принципи як програми були проголошені у відомих «Чотирнадцяти пунктах» президента США В. Вільсона. Але вони так і не стали ліберальним дороговказом для більшості авторитарних політиків, особливо у міжвоєнну добу. Тільки після завершення Другої світової війни важливі елементи ліберальної моделі, яка передбачала відкритість ринків, дієвість міжнародних інституцій та вирішення конфліктів, виходячи із норм міжнародного права.

Проте такий підхід був певним прикриттям двополюсного світу і протримався до початку 90-х, коли США зробили заяву на глобальну гегемонію. Сьогодні ж міжнародні ліберальні практики дали збій, і в умовах мультиполярності – при підйомі Китаю й при подальшій суверенізації Росії, а також американських союзників – Британії і деяких держав Центральної Європи, лише нові геополітичні домовленості провідних держав зможуть захистити світ від загрози воєн і конфліктів.

У середньостроковій перспективі можливий довготривалий переговорний процес, наслідком якого, мабуть, стане досягнення нового ліберально-консервативного глобального консенсусу.

Ключові слова: ліберальний міжнародний порядок, «14 пунктів» Вільсона, суверенна демократія, США, РФ, Китай, глобальний консенсус.

Проблема формування прийняттого для людства міжнародного світового порядку завжди хвилювала філософів, політичних діячів і теоретиків ІР. Центральним тут був пункт про відвернення воєн. Згадаємо, до прикладу, Канта з ідеєю «вічного миру». На думку лібералів, якщо анархію та війну «всіх проти всіх» можна взяти під контроль всередині держави, то подібний сценарій розвитку можливий і на міжнародній арені. Його засадничими умовами має бути раціональне міжнародне право та дієвий наднаціональний орган, котрий би виконував роль інтернаціонального суверена, змушуючи порушників дотримуватися міжнародних норм.

У ситуації «війна–мир–війна» Європа жила століттями. Мирний договір і класична дипломатія, мабуть, за будь-яких обставин виявляли мистецтво торгу, домагаючись максимізації користі від війни або ж мінімізації її збитків для власної країни. Проте, ніколи не йшлося про боротьбу з війною як такою. Зміни настали у 1918 р.: президент США Вудро Вільсон виступив з ідеалістичною програмою «Мир без перемоги» (Peace without victory), яка навряд чи могла знайти підтримку у європейських адептів Realpolitik і в американських консер-

вативних колах також. Однак, відомі «14 пунктів» Вільсона вибивалися зі звичної парадигми розвитку міжнародних відносин. У них прописувалися основи міжнародних відносин, які повинні були покласти край війні як явищу. За цих умов ішлося про базові принципи відмови від таємної дипломатії, скорочення озброєнь, пріоритету інтересів суспільства у вирішенні міжнародних суперечок, створення Ліги Націй як інтернаціонального арбітра, спроможного гарантувати суверенітет усіх держав, незалежно від їх потенціалу та можливостей.

Зауважимо, що ще до Вільсона були зроблені перші кроки розвитку тих ліберальних елементів міжнародного права, які б були спроможні перешкодити тодішній гонці озброєнь. Адже ініціативи скликання міжнародних конференцій, які б поклали їй край, належали російській автократичній владі в особі імператора Ніколая II. Цікаво, що на другій Гаазькій конференції (1907 р.) навіть станковий кулемет розглядався не інакше, як зброя масового знищення. До речі, проти обмеження озброєнь виступили представники німецької та австро-угорської імперій. Взагалі підходи і рішення конференції мислилися тоді як певний прорив у звичній практиці міжнародних відносин. Не випадково головуючий на одному із засідань Гаазької конференції (середина жовтня 1907 р.) відомий французький політик Леон Буржуа особливо підкреслив, що у її рішеннях мають бути відображені «інтереси, спільні для всіх народів» і документи затверджені тут, у Гаазі, символізуватимуть інший рівень організації та розвитку суспільства, котре стало «усвідомлювати засади власного існування» [5, 528–529]. І все-таки тоді у Гаазі на міжнародному рівні визначалися прийнятні рамки у «законодавстві війни».

Як зауважив сучасний знавець та теоретик ліберального міжнародного порядку (котрий набув більш чітких обрисів після Другої світової війни) Джон Ікенберрі, він формувався на двох засадах, по-перше, на Вестфальській системі, яка ґрунтувалася на концепції суверенітету держав, і, по-друге, на «ліберальному баченні» західних демократій, яке включає, зокрема, «відкриті ринки, міжнародні інституції, спільну безпеку демократичних соціумів, прогресивні зміни», а також передбачає колективне вирішення проблем, які виникають у межах верховенства права. Однак, це були дещо «ідеалістичні» принципи, вироблені англосаксонським світом, і «накинуті» на європейських союзників за умов розгортання холодної війни з ССРСР і його сателітами. Утримувати анархію МВ у прийнятних для двох блоків межах вдавалося завдяки нагнітання страху перед зброєю Судного дня і підтримуванням міжнародного екілібріуму завдяки геополітичним домовленостям між Вашингтоном і Кремлем у добу «розрядки» та мирного співіснування. І це, як сьогодні з'ясовується, завдячуючи особистій дипломатії Л. Брежнева у стилі *Detente*. Адже генсек постійно

«відбивався» від яструбів у Політбюро, котрі виступали проти поступок США і Заходу у геополітичних питаннях, і він зі свого боку намагався уникнути кризи на кшталт Карибської. Навіть у середині соціалістичного табору Брежнев намагався діяти у кризових ситуаціях, використовуючи методи умовлянь тобто, як сьогодні говорять, «м'якої дипломатії». Яскравий приклад – це чехословацькі події 1968 р., коли лідер СРСР умовляв А. Дубчека не поглиблювати розкол у соціалістичному таборі, звертаючись до нього у такому дусі: «Олександр Степановичу, не роби дурниць».

Тобто, підсумовуючи, можна констатувати, що до середини 1980-х рр. в американо-радянських взаєминах склався своєрідний глобальний ліберально-консервативний кондомініум, який еволюціонував у стилі асиметрії у добу Горбачова з його тезами «нового мислення» та у підсумку завершився із розпадом СРСР і системи світового соціалізму.

І сьогодні, особливо після подій 11 вересня 2001 р., коли оновлений Рах Americana, став геополітичною примарою, світ знову немов повертається у міжвоєнний період. Ліберальний інтернаціональний порядок американського взірця не витримує нових / старих викликів. Що йому сьогодні загрожує? Насамперед, це підйом глобального значення інших регіонів світу, що відбувається на очах нинішніх поколінь і, ймовірно, продовжиться. Яскравий приклад тут Китай з геоекономічним проектом «один пояс, один шлях», котрий охоплює фактично усі розвинуті економіки Євразії.

Ліва об'єднавча риторика й практики спочатку Європейського економічного співтовариства, а згодом ЄС давно уже у минулому. І треба визнати, що прискорення євроінтеграційного процесу насправді стало можливим внаслідок ослаблення його ключових учасників після Другої світової війни. Здавалося, тоді на великодержавних амбіціях минулого поставлений хрест. І Жан Монне писав у мемуарах, що саме у кінці 40-х вдалося досягти порозуміння між Францією та Німеччиною, виходячи із принципів рівноправності, й відкрити у «бастіонах національного суверенітету» той локальний прохід, щоб спонукати держави до єдності [3, 366]. Проте сьогодні ЄС виявляється досить політично крихкою структурою, котра опинилася перед непростими викликами «суверенодержавності» з боку старих (Британія) і нових учасників (Польща, Угорщина). І тут виникає запитання: чи спроможна на них адекватно відповісти брюссельська бюрократія. Питання, мабуть, полягає у тому, чи буде зрештою досягнуте оптимальне співвідношення між національною державністю (чи тим, що від неї залишилося у глобальну добу) та оновленим субрегіональним проектом ЄС. Адже на політичному обрії усе ще досить актуальним залишається теза правих популістів – «кінець Європейського Союзу та початок Європи».

До речі, дають збій і пов'язані із захистом прав людини європейські практики, що опинилися перед обличчям слабо регульованих міграційних хвиль із держав мусульманської Азії та Магрибу за умов призупинення процесів вестернізації світу. Сьогодні деякі експерти зазначають, що у найближчі десятиліття до Європи можуть масово ринути мігранти з регіону Сахель, що знаходиться на південь від Сахари і об'єднує населення 5 країн – Мавританії, Малі, Нігеру, Буркіна Фасо і Чаду (десь 78 млн осіб). За прогнозами ООН воно може зрости до 200 мільйонів. При цьому у віковому відношенні населення віком до 14 років складає близько 46 %, а у Західній Європі воно сягає тільки 16 %. До того ж, у цьому бідному субрегіоні зростає вплив джихадизму та ісламістського угруповання «Боко харам». Потрібний докорінний перегляд сучасних підходів. До точки неповернення, як вважають експерти, можливо, залишилося три-п'ять років. Майбутнє Європи нерозривно пов'язане з долею «сахельської п'ятірки» [1, 58].

Усі фактори, про які ішлося вище, значно підривають звичний світовий порядок. Хаотизація міжнародних відносин значною мірою посилюється авторитарними імпульсами останніх років, уособлюваних адміністраціями Д. Трамп і В. Путіна. ООН тріщить по швах, а разом із тим руйнуються режими контролю над озброєннями та зростають оборонні витрати.

У нову інформаційну добу прискорюється військово-технічне протистояння провідних держав у кіберпросторі. Варто продумати такий організаційно-правовий режим, який допоможе обмежити військову діяльність держав, зокрема, шляхом прийняття зобов'язань не здійснювати кібероперації чи інші дії з використанням ІКТ, які можуть спричинити людські жертви та масове руйнування інфраструктури. Навіть більше, сьогодні небезпека криється у розробці військових програм, що передбачають створення «летальних автономних роботів», здатних воювати без людської участі. Поміж 40 країн, котрі працюють у такому напрямку, США, Китай, Росія, Франція, Британія, Ізраїль і Південна Корея [4, 183]. Причому, незважаючи на етико-правничі перестороги, одна із головних проблем технічного штибу полягає у тому, що бойових роботів найближчим часом навряд чи вдасться навчити відрізняти «своїх» від «чужих».

А на економічному рівні обговорюються процеси становлення суверенних цифрових економік і, як наслідок, ідеться про фрагментацію глобального цифрового простору, зокрема, й мережі Інтернет. Інформаційна відкритість піддається сумніву й обмеженню. Ліберальний наратив і породжені ним практики – це і є історія драматичних обмежень.

Взагалі-то, як вважає російський дослідник Олег Демідов, незабаром на часі буде виникнення своєї Ліги Націй 2.0, адаптованої до високотехноло-

гічних викликів міжнародній стабільності і миру. Така організація цілком може бути створена і в рамках модернізованої структури ООН. І тут головна роль не за експертами, а діяльність зосередиться у постійному секретаріаті, де штат і матеріально-технічна база будуть аналогічні, наприклад, МАГАТЕ [2].

Світ 2018 р. значно стабільніший, багатший та освіченіший, ніж світ, який існував 100 років тому. Це світ швидкісних безперервних комунікацій і глобальної економіки, які об'єднують його краще будь-якої міжурядової організації. Однак, політична кон'юнктура та підйом неліберальної демократії у багатьох регіонах «змушує» (хоча б тимчасово) забувати про ці фундаментальні зміни. Саме подібні нові умови формують індивідів і держави майбутнього – тих самих «громадян» глобального полісу, від яких буде залежати його стабільність і успішність через 25–30 років.

Як зазначав Нассім Талеб (якого, до речі, сьогодні часто небезпідставно критикують), ми перебуваємо у дуже крихкому світі, тому потрібно «плекатися» антикрихкості, котра, на його думку, полюбляє випадковість і невизначеність, що означає – і це ключова властивість антикрихкості – любов до помилок, до певного класу помилок. Унікальність антикрихкості полягає у тому, що вона дозволяє нам працювати з невідомим, робити щось в умовах, коли ми подекуди не розуміємо, що саме робимо, досягаючи успіху. Таким бачиться світ перехідної доби перших десятиліть ХХІ ст., коли виникає новий інтернаціональний консенсус, що мав би поєднати, як видається, у геополітичному оптимумі реформований лібералізм з оновленою суверенністю державних акторів.

Abstract

Formation of the international order in order to prevent the threat of war start at the beginning of the twentieth century. However, the liberal principles as a program have been proclaimed in the well-known «Fourteen Points» by US President W. Wilson. However, they have not become a liberal benchmark for most authoritarian politicians, especially during the interwar era. Only after the end of the Second World War they were important elements of a liberal model that envisioned openness of markets, the effectiveness of international institutions and the resolution of conflicts, based on international law.

However, this approach was a definite cover for the two-pole world and lasted until the early 1990s, when the United States made the leap for global hegemony. Today, international liberal practices have failed and in a multipolarity situation – with China's rise and with the further sovereignty of Russia, as well as American allies – Britain and some Central European states, only new geopolitical arrangements of the leading powers will be able to protect the world from the threat of wars and conflicts.

In the middle term, a long-lasting negotiation process is possible, the consequence of which will probably be the achievement of a new liberal-conservative global consensus.

Key words: *liberal international order, Wilson's «14 points», sovereign democracy, US, RF, China, global consensus.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Браун В. Сипкі піски савани Сахель. *Світ у 2019. Український випуск*. Київ: Український тиждень, 2018. С. 58.
2. Демидов О. «14 пунктів Вудро Вільсона в інформаційну епоху». «14 пунктів» В. Вільсона 100 лет спустя: как переизобрести мировой порядок. Москва, 2018. URL: <http://tun.rs.gov.ru/uploads/document/file/4452/Doklad-Vilson-RU.pdf>
3. Монне Ж. Реальность и политика. Мемуары. Москва: Моск. шк. полит. исслед., 2001. 663 с.
4. Ожеван М. А., Дубов Д. В. Homo ex Machina. Філософські, культурологічні та політичні передумови формування конвергентного суспільства. Київ: НІСД, 2017. 272 с.
5. Bourgeois L. Personal address. The Proceedings of the Hague Peace Conferences. The Conference of 1907. Vol. I. Plenary Meetings of the Conference, October 16, 1907. N.Y.: Oxford University Press, 1920. 1180 p.

References

1. Braun, V. (2018) Sypki pisky savany Sakhel' [*Quicksand savannah Sahel*]. Svit u 2019. Ukrayins'kyy vypusk. Kyiv: Ukrayins'kyy tyzhden'. С. 58.
2. Demydov, O. «14 punktov Vudro Vyl'sona v ynformatsyonnyu épokhu» [*Woodrow Wilson's "14 points" in the information age*]. 14 punktov» Vyl'sona 100 let spustya: kak pereyzobresty myrovoy poryadok [Wilson's «14 points» 100 years later: how to re-create world order]. Moskva, 2018. URL: <http://tun.rs.gov.ru/uploads /document /file /4452/Doklad-Vilson-RU.pdf>
3. Monne, Zh. (2001) Real'nost' i politika. Memuary [*Reality and politics. Memoirs*]. Moskva: Mosk. shkola polit. issled.
4. Ozhevan, M. A., Dubov D. V. (2017) Homo ex Machina. Filosofs'ki, kul'turolohichni ta politychni peredumovy formuvannya konverhentnoho suspil'stva [*Homo ex Machina. Philosophical, cultural and political preconditions for the formation of a convergent society*]. Kyiv: NISD.
5. Bourgeois, L. (1920) Personal address. The Proceedings of the Hague Peace Conferences. The Conference of 1907. Vol. I. Plenary Meetings of the Conference, October 16, 1907. N.Y.: Oxford University Press.

УДК 327

ЕВОЛЮЦІЯ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА США В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Мицик Лариса

У статті проаналізовано особливості та перспективи еволюції глобального лідерства Сполучених Штатів Америки в контексті розвитку сучасної системи міжнародних відносин. Автор погоджується з висновками більшості дослідників про беззаперечне лідерство США в політичному, соціально-економічному, науково-технічному та військовому аспектах на початку третього тисячоліття. Це дає підстави стверджувати, що Америка керує еволюцією міжнародної системи та продовжує залишатися головним актором на сучасній світовій арені. Водночас автор наводить думку З. Бжезінського, що «у довготерміновій перспективі глобальні сили неминуче і все більшою мірою протестуватимуть проти зосередження світової гегемонії в руках однієї держави. Звідси випливає, що Америка не тільки є першою і єдиною справді глобальною наддержавою, а й, цілком імовірно, буде останньою такою державою».

Ключові слова: США, глобальне лідерство, міжнародна система, гегемонія, глобалізація, геополітична стратегія.

Завершення біполярного протистояння часів холодної війни призвело до руйнування напруженої, але стабільної міжнародної системи, що існувала тривалий час. Сучасна міжнародна політична ситуація демонструє домінування Сполучених Штатів Америки та їх перетворення на державу-гегемона, проте питання про розподіл політичного впливу в сучасних міжнародних відносинах і перспективи зміни співвідношення сил у майбутньому є дискусійними. Водночас сучасна система міжнародних відносин залишається нестабільною, а лідерство США піддається випробуванням множинністю та строкатістю учасників міжнародних відносин. Отже, стає актуальним аналіз розстановки сил у міжнародних відносинах і перспектив лідерства США [3, 203].

Більшість американських дослідників під час дебатів 1990-х рр., визнаючи США єдиною світовою наддержавою, спроможною відігравати стабілізаційну роль та нести відповідальність за функціонування нової міжнародної системи, виступили прихильниками однополярного міжнародного порядку або багатополюсної системи з виразним суб'єктивним домінуванням Сполучених Штатів. Функціонування подібних порядків мало спиратися на абсолютну перевагу США в силовій, політичній, господарській, культурній сферах і твердої переконаності щодо «американської винятковості», яка обґрунтовує їхнє глобальне заангажування, тривалість і стабільність якого прямо залежить від позиції самих Сполучених Штатів Америки. По суті, були запропоновані дві моделі. Першим баченням є модель лідерства, заснована на повазі щодо прав та інтересів

усіх інших учасників міжнародного життя. Таку думку пропонують З. Бжезінський [8], Г. Кіссінджер [10] і Р. Гаасс [9]. Другою є запропонована неоконсерваторами [11; 12] модель домінування, заснована на силових компонентах і яка реалізується в межах односторонніх дій. Видається, що застосування першого підходу давало б шанс усталення нинішнього порядку й утримання сильної позиції США як світового лідера на наступні роки. Натомість, у випадку другої моделі, реалізованої нині, існує потенційно реальна загроза зростання антиамериканських настроїв, поляризації міжнародної арени, що в підсумку може призвести до створення альянсів проти Сполучених Штатів, які сприйматимуться іншими учасниками міжнародних відносин як імперія, і дестабілізації або деструкції чинного порядку.

Як зазначає М. Мусієнко, події 11 вересня 2001 року кардинально змінили геополітичний простір планети. Він став структуруватися за іншими критеріями. Наймогутніша країна опинилася безпорадною та беззахисною перед терористичним актом [4, 51]. Саме ці події та обставини, на думку автора, надихнули З. Бжезінського на переформування концепції глобальної гегемонії США та пошуку нового геополітичного коду Америки. Головна ідея його праці «Вибір. Світове панування або глобальне лідерство» – обґрунтування необхідності американської гегемонії як єдиного механізму запобігання «геополітичного хаосу». Серед нових загроз та викликів майбутнього Бжезінський виділяє руйнівні наслідки демографічного вибуху, міграцію, а також етнічну та релігійну ворожечу, розповсюдження зброї масового знищення [1, 14]. Саме на цьому базується головний постулат Бжезінського про всесвітню роль США як єдиної наддержави. Американська глобальна гегемонія, на думку Бжезінського, може здійснюватися в двох можливих формах: або у формі держави, яка використовує силовий вектор у політиці, або ж у формі лідерства, яке базується на принципах договору. Сам автор є прихильником лідерства, яке поєднує в собі гегемонію з елементами демократії. Моральні основи «гегемоністського лідерства», на думку автора, полягають у тому, що «американська глобальна гегемонія керує американською демократією» [1, 253].

Бжезінський виділяє нові тенденції в глобальній геополітичній ситуації, яка склалася після подій 11 вересня 2001 р.:

- зростання розриву у воєнному потенціалі не тільки між США та їхніми геополітичними противниками, але і між їхніми основними союзниками;
- відставання темпів воєнно-політичного розвитку від інтеграції в економічній сфері в країнах ЄС;
- прагнення Японії перетворитися на могутню воєнну державу;

– для того, щоб вирішити внутрішні проблеми, Китай повинен обмежити свою активну участь у глобальній політиці та здійснювати стриману зовнішню політику;

– поширення думок та побоювань, що схильна до одноосібних рішень Америка здатна стати джерелом загроз для всієї планети [1, 117–118].

За цих умов геополітична стратегія США, яка спрямована на підтримку глобальної гегемонії, ставить за мету пошук нових союзів і коаліцій. Бжезінський надає перевагу розробці трансатлантичної та тихоокеанській стратегіям як найбільш ефективним.

Особливе занепокоєння в сучасній фазі геополітичного розвитку викликає в американського політолога постійне нарощування антиамериканських настроїв у всьому світі. Він зауважує, що для американської гегемонії однаково руйнівні панєвропеїзм та паназіатизм, які згуртовують біля себе всіх, хто бачить в Америці всезагальну загрозу. На його думку, «Америка повинна більш тонко відчувати ризик того, що її ототожнення з несправедливою моделлю глобалізації може викликати світову реакцію» [1, 206].

Глобальний характер змін, що відбуваються в світі, дозволяє дослідникам говорити про трансформацію сучасної системи міжнародних відносин. З одного боку, новій системі притаманний великий ступінь раціональності, що проявляється у прагненні глобального лідера США регулювати міжнародні відносини на основі власних уявлень та інтересів. З іншого боку, світове співтовариство є свідком зростаючої хаотичності міжнародних відносин, що впливає з самої природи міжнародної системи. Водночас хаотичність розвивається як протиположна тенденція до жорсткої раціоналізації та впорядкованості. Поєднання цих двох тенденцій призводить до трансформації «класичних» міждержавних відносин у те, що на початку XXI ст. отримало назву «світова політика» [6]. Під впливом децентралізації світової системи сучасна міждержавна ієрархія стає менш жорсткою. Але її розм'якшення йде не тільки і не стільки по лінії зміни співвідношень можливостей між провідними державами. Прогнозоване зменшення впливу США може відбуватися не в результаті захоплення, скажімо, Китаєм місця лідера, що належить сьогодні Сполученим Штатам, а за рахунок обмеження ефективності політики США «зонами неприйняття» невдоволеними державами, що розвиваються [3, 203].

Отже, сучасна перехідна епоха у світовій політиці супроводжується складними і суперечливими процесами співробітництва та конкуренції між учасниками міжнародних відносин. За таких умов реформатування міжнародної системи проходить розробку, концептуальне оформлення, висунення і реалізацію зовнішньополітичних проектів суб'єктів глобальної та регіональної політики.

Ці проекти ґрунтуються на двох підходах – універсалістському і сфер впливу. Перший припускає наявність універсального порядку, що формується з одного центру. Парадигма сфер впливу передбачає поліцентричну систему – великі держави формують зони відповідальності, що засновані на різних підходах у сфері безпеки, економіки, державного управління, ідеології та культури. При сучасному співвідношенні військової та економічної потужності існує значний потенціал конфлікту, коли універсальний порядок, заснований на домінуванні США, підривається існуванням поліцентричної системи. У процесі розмивання універсального порядку регіональні держави входять у протистояння, в тому числі, і військові, зі США, на які Вашингтон з огляду на стримуючі чинники не може відповісти симетрично [3, 209].

На відміну від системи міжнародних відносин ХХ ст., яка була побудована за основним політичним протистоянням відкритої холодної війни та ядерного стримування, світова політика ХХІ ст. позначена дією глобалізації ринкової економіки як структуруючого феномену міжнародних взаємозв'язків. Але глобалізація впливає не тільки на міжнародні економічні відносини: вона охоплює весь спектр людської діяльності. Політичні, культурні і соціальні наслідки цього феномену залишаються, значною мірою, невизначеними і у масштабах країни, і в планетарному масштабі. Втім дослідники визначають ключові тенденції, що характеризують сучасну еволюцію світової політики, а саме:

- структурне послаблення міжнародної системи і формування моделі багатополлярної потужності, яка не гарантує стабільність, бо співіснування різних полюсів потужності не обов'язково призведе до мирного порозуміння і створення багатосторонньої мирної та консенсусної системи;

- зростання комплексності та суперечливості у соціальній динаміці світової спільноти, зокрема посилення дуальності логіки інтеграції і логіки фрагментації;

- оновлення стратегічного ландшафту, де США мають здолати кризу ефективності та довіри, що є додатковим аргументом на підтримку оновлення глобальних стратегій та пошуку інших форм лідерства на фундаменті кращої консолідації партнерських інтересів [5, 40].

Роль Америки як країни з глобальними можливостями у творенні світового порядку важко переоцінити. На сучасному етапі історичного розвитку США очолюють реальний центр влади. Вирішення проблем глобального управління та винайдення типу політичної організації світу, що глобалізується, стає питанням дієспроможності цього центру [5, 40].

Варто погодитися з думкою А. Годлюка, що історичний досвід участі США в попередніх етапах глобалізації надає серйозний вплив на формування загаль-

ної стратегії держави [2, 70]. Сполучені Штати як держава-лідер світової спільноти в нових умовах ХХІ ст. потребують постійної технологічної інноваційності, у тому числі створеної та стимульованої їхньою мілітарною першістю. Майбутнє світового розвитку поставлене у пряму залежність від практичної підтримки владної позиції США. Підтримка ліберального світового порядку здійснюється через систему безпеки, розвиток якої корелює із програмними настановами американських оборонних та безпекових структур. Важливим стратегічним напрямком залишається залучення нових партнерів, особливо вдовж критичної лінії колишнього Радянського Союзу. Як зазначає І. Погорська, глобальна стратегія збереження американського лідерства конкретизована через завдання реалізації двох принципових тез:

- порядок у світі політики є типово створеним єдиною домінуючою потугою;
- підтримка порядку потребує продовження гегемонії.

На думку російського американіста А. Уткіна, формування нового світового устрою в умовах глобалізації – це створення взаємозалежного і одночасно залежного від Америки світу. Також глобалізація постає як продукт розширення американського світового устрою і нова стадія формування «Рах-Амеріcana», що являє собою глобальну американізацію світу [7, 17]. Як писав З. Бжезінський у своїй праці «Велика шахівниця»: «Глобальна провідна роль Америки унікальна за своїми масштабами та характером. Це – гегемонія нового типу, яка віддзеркалює багато рис американської демократичної системи: вона плюралістична, всепроникна та гнучка» [8, 194].

Отже, більшість дослідників погоджуються, що на найближчу перспективу США залишаться наймогутнішою силою світового співтовариства. Глобальний вплив США не матиме рівних ні серед інших країн, ні серед міжнародних організацій, що забезпечить їм виняткове становище в системі міжнародних відносин. Увесь світ все ще бачитиме в США головного рушія глобалізації і водночас країну, яка отримала від неї найбільшу користь. Проте на світовій арені збільшиться кількість важливих гравців, які піддаватимуть випробуванню лідерство США, а також тих, що сприятимуть його зміцненню: Китай, Росія, Індія, Мексика і Бразилія; регіональні організації; багатонаціональні корпорації; некомерційні організації. Прогнозується також збільшення антиамериканських настроїв у світі. Однак, на початку третього тисячоліття можна говорити про незаперечне лідерство США в політичному, соціально-економічному, науково-технічному та військовому аспектах. Це дає підстави стверджувати, що Америка керує еволюцією міжнародної системи та продовжує залишатися головним актором на сучасній світовій арені [3, 210].

Варто погодитися з думкою І. Погорської, що на сучасному історичному етапі у світі немає глобальної влади, яка є суто політико-стратегічною, потуга міжнародного рівня потребує здатності трансформування власних ресурсів у можливості та механізми реалізації колективних рішень. Досягнутий людством ступінь розвитку де-факто ставить світового лідера перед необхідністю введення до дії нової соціокультурної моделі комунікації з міжнародною спільнотою, яка поєднує силу технологічних інновацій і потенціал політико-стратегічного арбітра. Відповідним чином перевагу отримують динамічні якості США у веденні міжнародних справ – мобільність дії, її інтенсифікація, а також гнучкість, кореляція самих дій та сфер дій. Тож, для Вашингтона нагальними стають турботи про взаємодію комплексу різноманітних чинників, де серйозне стратегічне значення мають і фінансові потоки, і ресурсні переваги, і комунікація й управління конфліктами. За таких умов мірилом лідерської самореалізації Сполучених Штатів на світовій арені має стати ефективність трансформації у практичну дію усього потенціалу американської держави, стримування критичних структурних ризиків і зусиль щодо формування нових системних умов впливу на глобальне міжнародне середовище.

Проте, за словами З. Бжезінського, «у довготерміновій перспективі глобальні сили неминуче і все більшою мірою протестуватимуть проти зосереджування світової гегемонії в руках однієї держави. Звідси випливає, що Америка не тільки є першою і єдиною справді глобальною наддержавою, а й, цілком імовірно, буде останньою такою державою» [8, 215].

Abstract

The article analyzes the peculiarities and perspectives of the evolution of the global leadership of the United States of America in the context of the development of a modern system of international relations. The author agrees with the conclusions of most researchers about the undeniable leadership of the United States in the political, socio-economic, technological, and military aspects at the early third millennium. That means that America controls the evolution of the international system and continues to be the main actor in the modern world arena. At the same time, the author cites an opinion from Z. Brzezinski that «in the course of the next several decades, a functioning structure of global cooperation, based on geopolitical realities, could thus emerge and gradually assume the mantle of the world's current "regent," which has for the time being assumed the burden of responsibility for world stability and peace. Geostrategic success in that cause would represent a fitting legacy of America's role as the first, only, and last truly global superpower».

Key words: USA, global leadership, international system, hegemony, globalization, geopolitical strategy.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. Москва: Международные отношения, 2005. 288 с.
2. Годлюк А. М. Американське лідерство в ХХІ столітті. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2011. Вип. 103. Ч. 1. С. 67–71.
3. Мельничук Н. Лідерство США в умовах глобальних трансформацій. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 202–212.
4. Мусієнко М. В. Геополітичний код США в контексті концепції глобального лідерства З. Бжезінського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*. Київ, 2014. Вип. 1. С. 51–52.
5. Погорська І. І. США у глобальному світі ХХІ століття: реалії і перспективи. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2012. Вип. 107. Ч. 1. С. 39–45.
6. Темников Д. Понятие мирового лидерства в современном политическом дискурсе. *Международные процессы*. 2012. № 2(29). URL: <http://www.intertrends.ru/two/007.htm> (дата звернення: 14.02.2019).
7. Уткин А. И. Американская стратегия для ХХІ века. *США–Канада: экономика, политика, культура*. 1999. № 7. С. 17–28.
8. Brzezinski Z. Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives. New York, NY: Basic Books, 1998. 240 p.
9. Haas R. The Reluctant Sheriff: The United States After the Cold War. New York, NY: Council on Foreign Relations, 1997. 148 p.
10. Kissinger H. Diplomacy. New York, NY: Simon & Schuster, 1994. 912 p.
11. Krauthammer Ch. The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*. 1990. Vol. 70. No. 1. P. 23–33.
12. Kristol W., Kagan R. Toward a Neo-Reaganite Foreign Policy. *Foreign Affairs*. 1996. Vol. 75. No. 4. P. 18–32.

References

1. Brzezinski, Z. (2005) Vybor: mirovoie hospodstvo ili hlobalnoie liderstvo [*The Choice: Domination or Leadership*]. Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya.
2. Hodliuk, A. M. (2011). Amerykanske liderstvo v KhKhI stolitti [*American Leadership in the 21st Century*]. Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. Kyiv, vyp. 103, ch. 1, 67–71.
3. Melnychuk, N. (2013). Liderstvo SShA v umovakh hlobalnykh transformatsii [*US Leadership in the Context of Global Transformations*]. Politychnyi menedzhment, 1–2, 202–212.

4. Musiienko, M. V. (2014) Heopolitychnyi kod SShA v konteksti kontseptsii hlobalnogo liderstva Z. Brzezinskoho [*US Geopolitical Code in the Context of the Concept of Global Leadership by Z. Brzezinski*]. Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Derzhavne upravlinnia. Kyiv, vyp. 1, 51–52.
5. Pohorska, I. I. (2012). SShA u hlobalnomu sviti XXI stolittia: realii i perspektyvy [*USA in the Global World of the XXI Century: Realities and Prospects*]. Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. Kyiv. vyp. 107, ch. 1, 39–45.
6. Temnikov, D. (2012). Poniatye myrovoho liderstva v sovremennom politicheskomy diskurse [*The Concept of World Leadership in Contemporary Political Discourse*]. Mezhdunarodnyie protsessy. № 2 (29). URL: <http://www.intertrends.ru/two/007.htm> (Last accessed: 14.02.2019).
7. Utkyn, A. Y. (1999). Amerikanskaia stratehiia dlia XXI veka [*American Strategy for the 21st Century*]. SShA–Kanada: ekonomika, politika, kultura, № 7, 17–28.
8. Brzezinski, Z. (1998). Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives. New York, NY: Basic Books.
9. Haas, R. (1997). The Reluctant Sheriff: The United States After the Cold War. New York, NY: Council on Foreign Relations.
10. Kissinger, H. (1994). Diplomacy. New York, NY: Simon & Schuster.
11. Krauthammer, Ch. (1990). The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*, vol. 70, no. 1, 23–33.
12. Kristol, W., Kagan, R. (1996). Toward a Neo-Reaganite Foreign Policy. *Foreign Affairs*, vol. 75. no. 4, 18–32.

УДК 327.56(470+571)

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ / БЕЗЛАДУ В РОСІЙСЬКОМУ ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Богінська Ірина

У статті проаналізовано корпус офіційних документів з метою деконструкції «російського бачення» сучасного світового порядку. Центральними концептами російського офіційного дискурсу є «однополярний світ» та «поліцентричний / багатополярний світ», а сучасний стан міжнародних відносин визначається як «перехідний етап» до поліцентричної моделі світу. Офіційний дискурс виступає одним із дієвих засобів «боротьби за владу» в глобальному масштабі в тому сенсі, що акцентує увагу саме на такій постановці проблем світоустрою, від вирішення яких залежить збереження російського режиму всередині країни. «Багатополярність» по-російськи передбачає необхідність усунення невідповідності між фактичним глобальним балансом сил та структурою глобального управління на чолі з США; створення нових міжнародних інститутів, які забезпечили б колективне вирішення міжнародних проблем; опрацювання усталених правил поведінки на міжнародній арені. Динаміка сучасного світового порядку наразі визначається конкуренцією між демократією та недемократичними режимами.

Ключові слова: офіційний дискурс, світовий порядок, однополярний світ, поліцентрична модель, США, Захід, Російська Федерація.

Наукова дискусія навколо норм, принципів, цінностей, інститутів, динаміки і напрямів еволюції сучасного світового порядку / безладу обов'язково має спиратися і на дослідження національних політичних наративів та дискурсивних практик створення певної «картини світу». Адже уявлення про світовий устрій (яким він є або має бути) суттєво відрізняються від країни до країни. Чи не основне значення у конструюванні цих уявлень мають «політики при владі», яким зазвичай доводиться артикулювати інтереси своєї держави, присвоювати собі та надавати іншим суб'єктам політики певні статусні характеристики, мобілізувати ресурси на реалізацію цілей зовнішньої політики, пояснювати внутрішній і зовнішній аудиторії свої зовнішньополітичні рішення. Не менш важливим для розуміння трансформації світового порядку є вирішення проблеми взаємозв'язку між ідентичністю суб'єкту політики та його готовністю інтегруватися у певну модель світоустрою. Спроби інтеграції РФ в єдину світову фінансово-економічну систему та інститути впродовж 1990-х рр. справили незначний вплив на її політичну систему. Натомість оголошення командою Б. Єльцина правонаступництва Росії з Радянським Союзом дозволяє краще зрозуміти зовнішньополітичну поведінку цієї держави. У другій половині 1990-х рр. в політичній риторичній з'являється концепт «багатополярного світу». Водночас представники російської влади почали послідовно заперечувати однополярну модель

світового порядку. Змістовний аналіз російського офіційного дискурсу дозволяє припустити, що динаміка сучасного світового порядку / безладу визначається конкуренцією між демократією та недемократичними режимами.

Основою для деконструкції «російського бачення» проблем світового порядку став корпус текстів, представлений офіційними документами, програмними статтями і промовами представників влади. Зокрема, одним із важливих документів, який містить інформацію про уявне міжнародне середовище, бачення російською владою місця держави у світі, визначення зовнішніх загроз та викликів, є «Концепція зовнішньої політики РФ» [6–10]. Враховуючи, що цей документ періодично оновлюється, кожна наступна редакція Концепції фіксує не лише зміни у змісті базових політичних концептів, а і те, як в часі змінюється їх набір. Програмні статті президента В. Путіна [19] та міністра закордонних справ С. Лаврова [12–14] серед іншого дозволяють зрозуміти особливості політичного мислення російської еліти (за таких умов порівняння змісту програмних статей представників російського істеблішменту свідчить про те, що їхнім автором є виключно президент, а інші виступають персонажами). Це є надто важливим, оскільки «мова політики» характеризується змістовною невизначеністю (наприклад, якщо потрібно приховати справжні наміри або спростити розуміння), дистанціюванням від соціально-політичної реальності, театральністю тощо. Публічні промови політиків [1–3, 5, 11, 16, 17] дозволяють краще зрозуміти комунікативні стратегії впливу на цільову аудиторію, наприклад, задля усвідомлення спільності інтересів, виникнення готовності діяти за запропонованим політиком сценарієм, завоювання симпатії або актуалізації певних емоцій тощо.

Офіційний дискурс є вербально-знаковим виразом процесу комунікації влади і суспільства в соціально-значимій ситуації. Варто зазначити, що через державний контроль над ЗМІ та відсутність справжньої опозиції дискурс російської влади, як і за радянських часів, є монопольним у політичному полі. Офіційний дискурс створює і просуває «російське бачення» світового порядку і у такий спосіб виступає одним із дієвих засобів «боротьби за владу» в глобальному масштабі. У питаннях світового порядку він характеризується певним набором концептів (центральної і периферійної) та визначеною тональністю. Змістовно він характеризується послідовним неприйняттям ідеї однополярного світу. Як вважає Р. Саква, це є наслідком концептуальних суперечок кінця 1980-х рр., коли у відповідь на заклик М. Горбачова створити «новий світовий порядок» Захід сформулював власне бачення, що не співпадало з горбачовським ідеалізмом [21]. Міністр закордонних справ РФ І. Іванов так відповів на питання «хто винний?»: «В США зазвучали розсудження о победителях и проигравших в

“холодной войне”, которые изначально были запрограммированы на свертывание партнерства США с Россией... Америка... строила свой однополярный мир. Но это строительство или не учитывало интересы России, или было направлено против них» [4]. Водночас російське політичне керівництво здебільшого уникало визнання факту однополярності в міжнародних відносинах, стверджуючи, що «предлагавшийся же после «холодной войны» однополярный мир тоже не состоялся» [2]. У Валдайській промові (2014 р.) В. Путін все ж згадав «момент однополярності», назвавши її «нестійкою конструкцією», і то в якості прикладу, який «убедительно продемонстрировал, что наращивание доминирования одного центра силы не приводит к росту управляемости глобальными процессами» [3].

Неприйняття ідеї однополярності є свідченням того, що така модель світового порядку є невідповідною для російського політичного керівництва. На думку Л. Шевцової, саме цей «однополярний світ» Америки, в якому не знайшлося зручного місця для Росії, складає «спільний знаменник для всіх російських претензій, адресованих США» [22]. Російські політики заперечують однополярну модель світоустрою, вважаючи її загрозою для збереження суб'єктності РФ. Ще у «Мюнхенській промові» В. Путін досить відверто висловився про це, охарактеризувавши однополярність як «мир одного хозяина, одного суверена», який «ничего общего не имеет, конечно, с демократией» [2]. Більш категоричним у своєму ставленні до однополярного світу російський президент виявився у 2014 р., коли зазначив: «По своей сути однополярный мир – это апология, апологетика диктатуры и над людьми, и над странами» [3]. Критика однополярності спрямована проти спроб Сполучених Штатів реалізувати свою модель світового устрою. Хоча в жодному офіційному документі ця модель не називається ліберальним порядком. Спочатку російське політичне керівництво свідомо ігнорувало ціннісну основу «американського світу», зосереджуючись виключно на критиці одностороннього підходу США до вирішення міжнародних проблем. Звісно, що цей односторонній підхід не розглядався як готовність «світового лідера» взяти на себе відповідальність, а подавався як зневажання принципами міжнародного права і спроба «гегемона» нав'язати свою систему права: «Мы видим все большее пренебрежение основополагающими принципами международного права. Больше того, отдельные нормы, да, по сути, чуть ли не вся система права одного государства, прежде всего, конечно, Соединенных Штатов, перешагнула свои национальные границы во всех сферах: и в экономике, и в политике, и в гуманитарной сфере – и навязывается другим государствам» [2]. Внаслідок цього створювалася ілюзія, що розбіжності між Росією і США не стосуються норм і принципів. У неприйнятті однополярного світу ро-

сійський офіційний дискурс також фокусувався на відсутності позитивних результатів внаслідок односторонніх дій США: «Односторонний диктат и навязывание своих собственных шаблонов приносят прямо противоположный результат: вместо урегулирования конфликтов – эскалация; вместо суверенных, устойчивых государств – растущее пространство хаоса; вместо демократии – поддержка весьма сомнительной публики: от откровенных неонацистов до исламистских радикалов [3]. Водночас він не містив навіть припущень про те, що влада гегемона виявляється не лише в тому, що він робить, а і в тому, чого він не дозволяє робити іншим. Щоразу одностороннім діям США у світових справах протиставляється колективний підхід з акцентом на об'єднанні зусиль за для вирішення проблем. Також російське політичне керівництво щоразу запевняє: «Мы не заинтересованы в конфронтации и не хотим ее, тем более с такой глобальной державой, как Соединенные Штаты Америки. Но, похоже, наши партнеры не замечают, как и какими темпами меняется мир, куда он движется. Они продолжают свою разрушительную и явно ошибочную политику» [17].

Впевненість російського політичного керівництва у тому, що «для современного мира однополярная модель не только неприемлема, но и вообще невозможна» [2], ґрунтується в основному на виявлених ним розбіжностях між об'єктивними процесами на світовій арені та зовнішньополітичними устремліннями США. Останні В. Путін сформулював досить красномовно: «Американцы одержимы идеей обеспечить себе абсолютную неуязвимость, что, замечу, утопично и нереализуемо как в технологическом, так и в геополитическом плане» [19]. В узагальненому вигляді ці розбіжності можна сформулювати так: структура глобального управління на чолі з США не відповідає фактичному глобальному балансу сил. На перший погляд проблема полягає в застарілій структурі світового порядку. Однак сама структура (уніполярна, біполярна, багатополлярна) не диктує логіку зовнішньополітичної дії і не визначає її конкретних результатів. Саме практики взаємодії акторів міжнародних відносин значною мірою формують їхні інтереси, причому це може відбуватися як через слідування міжнародним правилам і нормам, так і через їх заперечення. Вочевидь, що для Росії проблема полягає в іншому: основні міжнародні інститути наразі не лише відтворюють західні (ліберальні) цінності, а навіть визначають параметри можливих політичних дій на міжнародній арені. Звідси і заклик, який лунає від російського керівництва, – відмовитися від застарілих альянсів і перейти до мережної дипломатії. У концентрованому вигляді ця думка вперше була сформульована у Концепції зовнішньої політики РФ (2008 р.): «На современном этапе традиционные громоздкие военно-политические союзы уже не могут обеспечить противодействия всему спектру современных вызовов и угроз...

На смену блоковым подходам к решению международных проблем приходит сетевая дипломатия, опирающаяся на гибкие формы участия в многосторонних структурах в целях коллективного поиска решений общих задач» [7]. Неважко зрозуміти, що ця пропозиція спрямована насамперед проти НАТО, а у загальному плані апелює до необхідності відтворення глобального балансу сил на противагу ціннісному підходу до вирішення міжнародних проблем. Ця умовна російська «позиція балансу сил» ґрунтується на переконанні, що поведінка держави в міжнародних відносинах не залежить від політичного режиму.

Тривалий час після розпаду СРСР російське керівництво уникало проблеми обговорення співвідношення цінностей в рамках моделі багатопольярного світу. Спочатку навіть було зроблено спробу переконати, що Росія поділяє цінності, які ототожнюються із Заходом. Проте в російському дискурсі Захід не має чіткої і однозначної референції. Це не конкретна держава або політичний актор, а конструкт, сенс і аксіологічне навантаження якого зазнавали постійних змін у політичному дискурсі. Одним із перших, хто звернувся до ціннісних категорій (а не лише геополітичних) у намаганні пояснити необхідність переходу до багатопольярного світового порядку, був міністр закордонних справ РФ С. Лавров. У програмній статті «Россия и мир в XXI веке» (2008 р.) він зазначив: «Уже нет сомнений в том, что с окончанием “холодной войны” завершился... этап мирового развития – 400–500 лет, в течение которых в мире доминировала европейская цивилизация. На острие этого доминирования последовательно выдвигался исторический Запад» [14]. І тепер світ опинився перед дилемою: або через прийняття західних цінностей перетворитися на Великий Захід, або конкуренція набуде глобального характеру та цивілізаційного виміру. Готовність Росії обстоювати і просувати другий підхід ґрунтується на ідеї міністра про необхідність колективного лідерства провідних держав, яке краще відповідає різноманіттю світу. Цікаво, що С. Лавров не зміг пояснити, яку альтернативу західній моделі розвитку може запропонувати Росія. В тій самій статті він стверджував, що «Россия мыслит себя как часть европейской цивилизации, имеющей общие христианские корни» і свідчив про «совместимость России с остальной Европой». З цього вже стало зрозуміло, що основний меседж міністра полягав у такому: у ціннісному вимірі Росія є ближчою до Європи, ніж Європа до Сполучених Штатів, які згадуються як «жесткая англосаксонская модель» [14]. По суті, нічого не пропонуючи, С. Лавров виступав проти уніфікації континенту за англосаксонським зразком. Нарешті, включивши у свою статтю цитату Федора Тютчева про те, що «самим фактом существования Россия отрицает будущее Запада», міністр остаточно заплутав читачів у питанні «А що таке Захід?». Загалом ця стаття С. Лаврова була чи не першою спробою поєд-

нати внутрішню і зовнішню політику, чого до цього часу уникали російські політики. Міністр закордонних справ, фактично, сказав, що розходження Росії і Заходу стосуються насамперед норм і принципів (з чим важко не погодитися). І хоча дискусія з ціннісних аспектів світового порядку залишається «слабким місцем» російського дискурсу, порушення цих аспектів дозволило його творцям сформулювати ще одну проблему «переходу» до нового світоустрою: опір ослабленого гегемона. «Мы видим, как США и ведомый ими западный альянс пытаются любыми средствами сохранить доминирующие позиции... – пише С. Лавров у своїй статті «Историческая перспектива внешней политики России» (2016 р.). – В ход идут самые разные методы давления, экономические санкции, а то и прямая силовая интервенция» [12].

Власне «російське бачення» майбутнього світового порядку ґрунтується на визнанні перехідного стану міжнародних відносин, який характеризується формуванням поліцентричної міжнародної системи [6]. Концепт «поліцентричний світ» є прикладом термінологічного уточнення поняття «багатополярний світ», від якого відмовився офіційний дискурс на вимогу російських міжнародників. В Росії концепція багатополярності асоціюється з фігурою міністра закордонних справ Є. Примакова, який ще в 1996 р. визначив її як одну з основних тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин [18]. Насправді поняття «багатополярного світу» має місце і в теорії міжнародних відносин, і в інших, окрім російського, політичних наративах. Наприклад, у Китаї зазначений концепт пов'язують із Ден Сяопіном, який у 1993 р. сказав: «Незважаючи на те, скільки полюсів буде в структурі міжнародних відносин: три полюси, чотири полюси або навіть п'ять... Китаю належить бути одним з полюсів» [20]. Запропонований Є. Примаковим концепт «багатополярного світу» є російськоцентричним, оскільки розкриває саме «російське бачення» такого світу і кінцеву мету Москви – можливість ухвалювати рішення з ключових аспектів міжнародних відносин і наявність неформального права вето.

На думку Є. Примакова, доказами переходу до багатополярності є зростаюча роль Євросоюзу та неминучість прагнення таких країн, як Китай, Росія, Індія та Японія, конвертувати свою економічну міць у політичний вплив. Є. Примаков стверджував, що однополярний світ є значно небезпечнішою конструкцією, ніж багатополярний. У 2003 р. В. Путін фактично повторив цю тезу: «Если мы хотим, чтоб мир был более предсказуем, более прогнозируемым, а значит, более безопасным, он должен быть многополярным, и все участники международного общения должны придерживаться определенных правил, а именно норм международного права» [5]. Просуваючи ідею багатополярного світу як альтернативу однополярності, російські політики фокусувалися насам-

перед на проблемі розподілу влади на світовому рівні. Вони вважали, що поліцентрична архітектура світу є «вигідною» для провідних держав, оскільки матеріальний і воєнний потенціал кожної з них не дозволив би наодинці збалансувати непропорційно великий вплив США у світовій політиці. Сутність ідеї багатополлярності полягає у тому, що зосередження могутності в руках одного уряду неминуче підштовхне інші центри сили до співробітництва. Теоретично таке співробітництво знижує значення матеріальних і воєнних переваг держави-гегемона і відповідно зменшує її можливості до проведення односторонніх дій на міжнародній арені. Примітно, що в російському офіційному дискурсі поліцентричний світ передбачає не лише наявність паритету силових потенціалів групи держав, але й кооперативні зв'язки та співробітництво між ними. Так, міністр закордонних справ РФ С. Лавров у статті «Настоящее и будущее глобальной политики: взгляд из Москвы» (2007 р.) застерігав: «Совершенно неоправданно ставить знак равенства между многополярностью и заряженностью на конфронтацию. Да, появляются новые «центры силы». Они соперничают друг с другом, в том числе и за доступ к природным ресурсам. Так было всегда, и ничего фатального в этом нет. Неформальное коллективное лидерство ведущих государств мира, складывающееся в дополнение к международным институтам, прежде всего к ООН, позволяет приблизиться к решению проблемы управляемости в современном мире» [13]. Як історичний приклад втілення цього «неформального колективного лідерства провідних держав» розглядався «європейський концерт», який забезпечував стабільність у міжнародних відносинах у ХІХ ст. По суті це означало пропозицію повернутися до балансу сил – базового поняття реал-політики, яке на той час на Заході вважалося анахронізмом. При цьому російське політичне керівництво уникало тем, пов'язаних зі ризиками створення багатополярного балансу сил, зокрема вірогідністю виникнення жорсткої конкуренції між великими державами. Спочатку основні ризики перерозподілу сил пов'язувалися майже цілком зі спробами Заходу закріпити або зберегти власне домінування. Останні ж заяви російських політиків свідчать про визнання ними серйозних проблем на шляху побудови «глобального концерту». В 2016 р. глава зовнішньополітичного відомства РФ С. Лавров зауважив: «Даже в случае, если бы идея построения многополярного мира получила универсальную поддержку, её реализация была бы крайне трудным делом, представляла бы собой задачу беспрецедентной сложности, предполагающую выход на принципиально новый уровень ответственности, дальновидности и политической воли» [11]. Про ризики нестабільності трансформації світового порядку висловився і В. Путін у своїй Валдайській промові 2014 р.: «Вместе с тем формирование так называемого полицентричного мира, тоже хотел бы об-

ратить на это внимание, уважаемые коллеги, само по себе не укрепляет стабильность, скорее даже напротив. Задача достижения глобального равновесия превращается в достаточно сложную головоломку, в уравнение со многими неизвестными» [3]. І хоча російське керівництво нічого не говорить про це, важливим є інше: переходу до багатопольярного (або поліцентричного) світу допоки не відбулося. Виявляється, те, що здавалося неминучим і визнавалося російською владою об'єктивним процесом на світовій арені, а саме – конвертація економічної міцї Росії, Індії і Китаю у політичний вплив – справдилося лише частково і не привело до формування нового світового порядку. Крім того, на тлі невинуваних очікувань пропаганда багатопольярного світу в політичних дискурсах країн-прихильників останнім часом помітно послабилася. Показовою в цьому сенсі є позиція офіційного Пекіну. У грудні 2014 р. віце-прем'єр Державної ради Ван Ян зазначив: «Китай і США є економічними партнерами у глобальному масштабі, але Америка – світовий лідер... Китай готовий приєднатися до наявної системи та поважати її правила, і сподівається відіграти в ній конструктивну роль» [20].

Важливо підкреслити і таке: перехідний характер сучасного світу пов'язаний з відсутністю прийнятних для всіх та всім зрозумілих правил поведінки. На думку російського президента, це стало наслідком того, що «холодна війна» завершилася, а «миру» так підписано і не було. Зрозуміло, що в цій ситуації В. Путін схильний озвинувачувати США, називаючи їх «так званими переможцями у «холодній війні» [3]. Щоправда залишається незрозумілим, а на яких засадах мав би бути підписаний цей «мир», якщо сторони по-різному трактують закінчення «холодної війни», і яких інших учасників міжнародних відносин вони мали б запросити до його підписання?

Активна зовнішня політика, яку проводила РФ в межах багатопольярної стратегії, дозволила Кремлю вирішити два основних завдання у протидії односторонній політиці США: посилити свій вплив на так званому «пострадянському просторі» та підірвати монополію Вашингтона на застосування сили. По суті, Москва сама пішла на порушення тих норм міжнародного права, в яких раніше звинувачувала США. У випадку з визнанням Абхазії і Південної Осетії, анексією Криму та війною на Сході України РФ порушила державний суверенітет сусідніх Грузії та України.

Російський політичний дискурс енергійно відреагував на можливі закиди в агресивному ревізіонізмі, переключившись із проблем поліцентричного світу («багатопольярність» і надалі фігурує в офіційних документах і заявах російського політичного керівництва, але більше ритуально, без пояснення і без розвитку) на інтерпретацію практик взаємодії учасників міжнародної системи з

гегемоном. У 2014 р. міністр закордонних справ С. Лавров запропонував нову версію нарративу, який містив пояснення щодо «неприйняття Росії»: «привычка не воспринимать русских как своих присутствует в Западной Европе столетиями – и это несмотря на то, что в течение как минимум последних трех веков мы являемся неотъемлемой частью европейской культуры и политики» [1]. Відтоді представники політичної верхівки РФ (Якунін, Нарішкін, Патрушев) почали публікувати тексти про необхідність спротиву тій гібридній війні проти Росії, яка непомітно стала основною тенденцією міжнародних відносин [15]. «Неприйняття Росії», звісно, не є західною політикою. Це цілком вивіреним дискурс, який дозволяє російській політичній еліті ототожнювати західний виклик політичному порядку в РФ з онтологічною загрозою державі загалом. У Посланні Федеральним Зборам 20 лютого 2019 р. В. Путін прямо зазначив: «Россия была и будет суверенным, независимым государством. Это просто аксиома. Она будет либо такой, либо ее вообще не будет... Россия не может быть государством, если она не будет суверенной. Некоторые страны могут, Россия – нет» [17]. Отже, президент РФ намагається переконати російське суспільство у тому, що інтеграція Росії в ліберальний світовий порядок загрожує втратою суверенітету держави. Російське політичне керівництво не може ув'язати питання забезпечення індивідуальних прав людини та збереження суверенітету держави. У російському дискурсі ці поняття протиставляються з акцентом на недоторканість і «святість» державного суверенітету (такий підхід розкриває і специфіку політичного режиму, і проблеми його збереження). І хоча російська влада схильна вирішувати цю проблему у площині «вдосконалення міжнародного права», важко знайти якусь формулу, яка могла б поєднати ліберальний і неліберальний підходи до проблеми забезпечення прав людини.

Отже, «багатополярність» по-російськи – це спосіб розподілу влади на світовому рівні, а не створення нової системи стримувань і противаг, заснованої на нормах міжнародного права. Це така собі спроба створити хоч якусь альтернативу «американському світу», який значно обмежує Росію у нарощуванні свого потенціалу як одного з «центрів сили». Та ще більшу небезпеку російська еліта відчуває для себе в конкурентному полі ідей, норм та принципів. Тому вже багато років вона перебуває у стані постійного пошуку пояснень особливостей своєї політичної системи, і, відповідно, лінії поведінки в міжнародних справах. Цікаво, що російські політики не сприймають спроб побудувати структуру світового порядку на чолі з США, переймаючись проблемою демократичних міжнародних відносин. Водночас демократизація внутріполітичного режиму хвилює їх значно менше.

Російський офіційний дискурс спрямований на просування проекту поліцентричного світу. В ньому зафіксовано перехідний характер міжнародної си-

стеми, який визначається невідповідністю між наявною архітектурою глобального управління, пов'язаною з гегемонією Сполучених Штатів, та фактичним розподілом влади між окремими центрами сили. Одна з головних проблем, з якою стикається російське політичне керівництво, полягає у тому, що сучасна структура міжнародних інститутів відтворює західні (ліберальні) цінності і навіть визначає параметри можливих політичних дій на міжнародній арені. Офіційний дискурс відображає занепокоєння російської політичної еліти щодо можливого проникнення чужих принципів і норм, здатного підірвати основи політичного порядку в РФ. Тому наступна проблема, яку окреслює російська влада, – це необхідність створення нових інституційних форм, які координували б відносини між центрами сили, і впроваджували колективні підходи до вирішення ключових міжнародних проблем. Така структура залишалася б нечутливою до політичних режимів представлених в ній країн і ґрунтувалася б на балансі сил та інтересів. Отже, російський офіційний дискурс сучасного світового порядку відображає зв'язок між природою суб'єкта політики (політичним режимом) та його поведінкою в міжнародних відносинах.

Abstract

The article is analyzed the number of official documents for the purpose of deconstruction the "Russian vision" modern world order. The central concepts of Russian official discourse are the "unipolar world" and "polycentric / multipolar world", and the current state of international relations is defined as a transitional stage to the polycentric model of the world. Official discourse is one of the most effective means "power struggle" on a global scale that focuses attention on precisely formulation the problems of the world order. "Multipolarity" in Russian suggests the need to eliminate the discrepancy between the actual global balance of power and the structure of global governance headed by the United States; creation of new international institutions that would provide a collective solution to international problems; elaboration the rules of conduct in the international arena. The dynamics of the modern world order are determined by the competition between democracy and undemocratic regimes.

Key words: official discourse, world order, unipolar world, polycentric model, USA, West, Russian Federation.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Выступление Министра иностранных дел России С. В. Лаврова на встрече с членами Российского совета по международным делам, 4 июня 2014 г. URL: http://www.mid.ru/vistupleniya_ministra/-/asset_publisher/MCZ7HQumdqBY/content/id/57150
2. Выступление президента России Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности, 10 февраля 2007 г. URL: <http://izvestia.ru/news/321595>

3. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай», 24 октября 2014 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
4. Иванов И. Москва и Вашингтон получили шанс? *Коммерсант*. 2008. 13 декабря.
5. Интервью В. Путина французскому каналу ТФ-1, 11 февраля 2003 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21869>
6. Концепция внешней политики Российской Федерации, 12 февраля 2013 г. URL: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f
7. Концепция внешней политики Российской Федерации, 15 июля 2008 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>
8. Концепция внешней политики Российской Федерации, 23 апреля 1993 г. *Дипломатический вестник*. 1993. № 1.
9. Концепция внешней политики Российской Федерации, 28 июня 2000 г. URL: <http://www.mid.ru/B1.nsf/arh/19DCF61BEFED61134325699C003B5FA3>
10. Концепция внешней политики Российской Федерации, 30 ноября 2016 г. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248
11. Лавров С. В. Выступление на XXIV Ассамблее Совета по внешней и оборонной политике, Москва, 9 апреля 2016 г. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2217269
12. Лавров С. В. Историческая перспектива внешней политики России. *Россия в глобальной политике*. 2016. 3 марта. URL: <https://globalaffairs.ru/number/Istoricheskaya-perspektiva-vneshnei-politiki-Rossii-19208>
13. Лавров С. В. Настоящее и будущее глобальной политики: взгляд из Москвы. *Россия в глобальной политике*. 2007. № 2. С. 8–20. URL: https://globalaffairs.ru/number/n_8385
14. Лавров С. В. Россия и мир в XXI веке. *Россия в глобальной политике*. 2008. 20 июля. URL: https://globalaffairs.ru/number/n_11159
15. Нарышкин С. Инстинкты колонизаторов, или Подоплека глобального лидерства. *Ведомости*. 2015. 13 апреля. URL: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/04/14/instinkti-kolonizatorov-ili-podopleka-globalnogo-liderstva>
16. Обращение Президента Российской Федерации, 18 марта 2014 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>
17. Послание Президента Федеральному Собранию, 20 февраля 2019 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/59863>
18. Примаков Е. М. Международные отношения накануне XXI века: проблемы, перспективы. *Международная жизнь*. 1996. № 10. С. 3–13.

19. Путин В. В. Россия и меняющийся мир. *Российская газета*. 2012. 27 февраля. URL: <https://rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html>
20. Рубо О. П. Многополярный мир: видение в ЕС и Китае. URL: <https://lib.vsu.by/xmlui/bitstream/handle/123456789/6468/%D0%9E.%D0%9F.%20%D0%A0%D1%83%D0%B1%D0%BE.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
21. Саква Р. Россия против всех: кризис мирового порядка после холодной войны. *Полис. Политические исследования*. 2016. № 6. С. 52–68. URL: http://www.politstudies.ru/files/File/2016/6/Polis_06_2016-Sakwa.pdf
22. Шевцова Л. Одинокая держава: Почему Россия не стала Западом и почему России трудно с Западом. М.: РОССПЭН, 2010. 272 с. URL: https://carnegeendowment.org/files/shevzova_power.pdf

References

1. Vystuplenie ministra inostrannyx del Rossii S. V. Lavrova na vstreche s chlenami rossijskogo soveta po mezhdunarodnym delam, 4 iyunya 2014 g. [*Speech by Minister of Foreign Affairs of Russian Federation S. V. Lavrov at a meeting with members of the Russian International Affairs Council on 4 June, 2014*]. URL: http://www.mid.ru/vistupleniya_ministra/-/asset_publisher/mcz7hqumdqby/content/id/57150
2. Vystuplenie Prezidenta Rossii Vladimira Putina na Myunxenskoj konferencii po voprosam politiki bezopasnosti, 10 fevralya 2007 g. [*Speech by President Russian Federation Vladimir Putin at the Munich Security Policy Conference on 10 February, 2007*]. URL: <http://izvestia.ru/news/321595>
3. Zasedanie Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba «Valdaj», 24 oktyabrya 2014 g. [*Meeting of the Valdai International Discussion Club on 24 October, 2014*]. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
4. Ivanov, I. (2008). Moskva i Vashington poluchili shans? [*Moscow and Washington got a chance?*]. Kommersant, 13 dekabrya.
5. Intervyu V. Putina francuzskomu kanalu TF-1, 11 fevralya 2003 g. [*Putin's interview to the French channel TF-1 on 11 February, 2003*]. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21869>
6. Konceptsiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii, 12 fevralya 2013 g. [*Foreign policy concept of the Russian Federation, February 12, 2013*]. URL: http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f
7. Konceptsiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii, 15 iyulya 2008 g. [*Foreign policy concept of the Russian Federation, June 15, 2008*]. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>

8. Konceptsiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii, 23 aprelya 1993 g. [*Foreign policy concept of the Russian Federation, April 23, 1993*]. *Diplomaticheskij vestnik*. 1993. № 1.
9. Konceptsiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii, 28 iyunya 2000 g. [*Foreign policy concept of the Russian Federation, June 28, 2000*]. URL: <http://www.mid.ru/bl.nsf/arh/19dcf61befed61134325699c003b5fa3>
10. Konceptsiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii, 30 noyabrya 2016 g. [*Foreign policy concept of the Russian Federation, November 30, 2016*]. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cknonkje02bw/content/id/2542248
11. Lavrov, S. V. Vystuplenie na XXIV assamblee soveta po vneshnej i oboronnoj politike, Moskva, 9 aprelya 2016 g. [*Speech at the XXIV Assembly of the Council on Foreign and Defense Policy, Moscow, April 9, 2016*]. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cknonkje02bw/content/id/2217269
12. Lavrov, S. V. (2016). Istoricheskaya perspektiva vneshnej politiki Rossii [*Historical perspective of Russian foreign policy*]. *Rossiya v globalnoj politike*, 3 marta. URL: <https://globalaffairs.ru/number/istoricheskaya-perspektiva-vneshnei-politiki-rossii-19208>
13. Lavrov, S. V. (2007). Nastoyashhee i budushhee globalnoj politiki: vzglyad iz Moskvy [*The present and the future of global politics: a view from Moscow*]. *Rossiya v globalnoj politike*. № 2, 8–20. URL: https://globalaffairs.ru/number/n_8385
14. Lavrov, S. V. (2008). Rossiya i mir v XXI veke [*Russia and the world in the XXI century*]. *Rossiya v globalnoj politike*, 20 iyulya. URL: https://globalaffairs.ru/number/n_11159
15. Naryshkin, S. Instinkty kolonizatorov, ili Podopleka globalnogo liderstva [*The colonial instincts, or the background of global leadership*]. *Vedomosti*. 2015. 13 aprelya. URL: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/04/14/instinkti-kolonizatorov-ili-podopleka-globalnogo-liderstva>
16. Obrashhenie Prezidenta Rossijskoj Federacii, 18 marta 2014 g. [*Appeal the President of the Russian Federation, March 18, 2014*]. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>
17. Poslanie Prezidenta Federalnomu Sobraniyu, 20 fevralya 2019 g. [*Message from the President to the Federal Assembly, February 20, 2019*]. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/59863>
18. Primakov, E. M. (1996). Mezhdunarodnye otnosheniya nakanune XXI veka: problemy, perspektivy [*International relations on the eve of the XXI century: problems and prospects*]. *Mezhdunarodnaya zhizn*, 10, 3–13.

19. Putin, V. V. (2012). Rossiya i menyayushhijsya mir [*Russia and the changing world*]. Rossijskaya gazeta, 27 fevralya. URL: <https://rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html>
20. Rubo, O. P. Mnogopolyarnyj mir: videnie v ES i Kitae [*A multipolar world: EU's and China's visions*]. URL: <https://lib.vsu.by/xmlui/bitstream/handle/123456789/6468/%d0%9e.%d0%9f.%20%d0%a0%d1%83%d0%b1%d0%be.pdf?sequence=1&isallowed=y>
21. Sakva, R. (2016). Rossiya protiv vsekh: krizis mirovogo porjadka posle xolodnoj vojny [*The crisis of world order: Russia's impasse and resistance*]. Polis. Politicheskie issledovaniya, 6, 52–68. URL: http://www.politstudies.ru/files/file/2016/6/polis_06_2016-sakva.pdf
22. Shevcova, L. (2010). Odinskaya derzhava: Pochemu Rossiya ne stala Zapadom i pochemu Rossii trudno s Zapadom [*A lonely power: Why Russia didn't become the West and why it is difficult for Russia with the West*]. Moskva: ROSSPEN. URL: https://carnegieendowment.org/files/shevcova_power.pdf

УДК 32.019.51

ФАКТОР МІЖНАРОДНОГО ІМІДЖУ В ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ

Магда Євген

Автор статті аналізує роль і місце міжнародного іміджетворення в контексті гібридної загрози. Проаналізовано складові іміджу держави, фактори, які впливають на сучасний стан міжнародного іміджу України. Наголошено на тому, що в нинішніх умовах гібридного протистояння з Російською Федерацією імідж України на міжнародній арені стає ключовим елементом міжнародної комунікації, адже в тому числі забезпечує виживання України та її здатність протистояти агресору. Автор пропонує власне бачення стратегії і тактики розвитку міжнародного іміджу України, виділяє основні стратегічні завдання та накреслює тактичні напрями їх реалізації, серед яких – робота зі ЗМІ та лідерами думки, формування таргетованих меседжів тощо. Автор робить висновок, що основою для формування позитивного міжнародного іміджу країни є імідж всередині країни, привабливий та реалістичний.

Ключові слова: *гібридна війна, інформаційна війна, міжнародний імідж, позиціонування, українсько-російська війна.*

Імідж держави – це комплекс уявлень про країну, які формуються на основі чуток, ЗМІ, власного досвіду, це основа, що визначає, яку репутацію має країна у свідомості світової громадськості. За Д. Богущ, імідж України – це образ держави (країни) та її складових в уяві різних цільових груп на міжнародному,

національному та локальному рівнях. Складовими образу держави є інвестиційна привабливість, туристична атракційність, політична стабільність тощо [1, 15]. Імідж держави, і Україна тут не є винятком, це пазл. Його елементами є практично все – від кольорів костюмів лідерів держав до впізнаваності українських брендів.

Головним же є його специфічна природа. Як і будь-який імідж, це пластичний штучний конструкт, який піддається коригуванню, потребує технологічного наповнення і постійного «підживлення». З іншого боку, у міжнародному сприйнятті держави суттєве значення мають стереотипи.

Нині імідж є стратегічною цінністю держави, а надто в сучасному світі інформаційних та мережевих технологій, в одному ряду з потужною армією та потужною економікою. Імідж є однією з тих речей / факторів, які визначають місце країни у світовій системі міжнародних відносин. У сучасній теорії міжнародних відносин імідж держави розглядається як «м'яка» сила, яка набуває все більшого значення як інструмент реалізації міжнародної політики.

Російська агресія в Україні актуалізувала проблему ролі іміджевого складника в гібридній війні. В нинішніх умовах позитивний імідж став запорукою виживання держави. Одним із наслідків агресії стало те, що Україна отримала можливість діяти наступально, розповідати про себе, використовуючи підвищену впізнаваність. Треба погодитися з тим, що разом із викликами гібридна агресія у 2014 р. принесла і можливості для відповідей.

У сучасному світі одним з інструментів формування іміджу держави є виразна й заснована на сучасних цінностях зовнішня політика держави. Імідж України формується паралельно з її самостійністю в міжнародних відносинах, простори для маневру в обох поняттях перетинаються. Значною мірою уявлення про сучасних наших співвітчизників на Заході сформувалося через стереотипи попередніх епох, на які наклалися нові проекції.

Події на Євромайдані та Революція Гідності породили феномен інформаційного волонтерства, який після зміни влади в Україні почав доповнюватися освоєнням коштів західних донорів. У березні 2014 р. було створено Український кризовий медіацентр, завдання якого – «надавати світовій громадськості об'єктивну інформацію про події в Україні, виклики та загрози національній безпеці у військовій, політичній, економічній, енергетичній, гуманітарній сферах». Поява цього інформаційного майданчика дозволила дещо змістити інформаційні акценти у вигідному для України ключі.

Сьогоднішній стан іміджу України – це химерна суміш, в якій поєднуються орієнтація держави на демократичні зміни, природні багатства й унікальний транзитний потенціал, бюрократія і корупція, боротьба за європейські цінності й протистояння з Росією [2, 3].

Війна іміджів – це, насамперед, смислова війна, яка має на меті формулювання нових цінностей, нового бачення світу та відповідних оцінок тих чи інших подій, а відтак, і прийняття вигідних агресору рішень. Серед інструментів – акції прямого та фонового впливу, а ключова характеристика – довготривалий характер. При цьому цілі смислової війни, як й інформаційної, завжди у просторі фізичному, а не лише віртуальному.

Військова історія багата на приклади програних війн у медіапросторі, які призвели до програшу у просторі фізичному. Під час першої англо-бурської війни бури у британській пресі поставали в образі борців за свободу, а британцям дістався імідж пригноблювачів і, не бажаючи втягуватись у війну, британці підписали перемир'я. В цю ж модель протистояння борців за свободу та пригноблювачів загалом вкладається і перша телевізійна війна – в'єтнамська, а також перша чеченська війна. Медійний образ цілком реально здатний змінити баланс сил на полях бою незалежно від реальної військової потужності супротивників. Кроки на цьому шляху – створити поле для альтернативних інтерпретацій подій, змістити акценти, «змазати» кордони між агресором та жертвою, врешті, якщо це можливо, поміняти їх місцями.

Російська агресія в Україні актуалізувала проблему ролі іміджевої та інформаційної складової у гібридній війні, хоча й до того у колах військових експертів вона була досить популярною в контексті кейсу другої ліванської війни у 2006 р. [4]. Саме тоді вкотре, але з особливою гостротою, постало питання про важливість таких невійськових складових ведення війни, як інформаційна політика та імідж воюючих сторін. Завдяки інформаційній війні Ізраїлю, на думку багатьох експертів, було завдано стратегічної поразки. «Хезбалла» отримала психологічну перемогу, змістивши акцент у процесі прийняття рішення з військової площини в етичну та моральну, змусити обирати між уставом, правом, мораллю, врешті, дискредитувати противника, хай яке б рішення було прийнято, – ось ключові моменти, які забезпечили перевагу «Хезбалли». «Хезбалла» вміло маніпулювала світовими ЗМІ та громадською думкою для створення власного привабливого образу, поширення пропаганди та дезінформації проти Ізраїлю [5; 6].

На сучасному етапі видається необхідним визначити стратегічні цілі, яких має бути досягнуто в процесі формування іміджу України. На нашу думку, вони полягають у такому:

1. Застосування регіонально диференційованого підходу до формулювання образу України з урахуванням поточних інтересів та можливостей посилення позицій у тому чи іншому регіоні світу.

2. Відхід від традиційних шаблонів розуміння значення та місця України у світі та в Європі (не міст між Сходом і Заходом, не околиця Європи, і навіть не її брама).

3. Діяти на випередження – не заперечувати черговий фейк, а пропонувати актуальні новини, в разі потреби – забезпечуючи постійне оновлення інформації завдяки взаємодії приватних та державних медіа на основі захисту національних інтересів.

4. Варто підтримувати два рівні комунікації, що спирається на національні інтереси: урядовий – стратегічні комунікації, експертно-громадський – вільні руки та оперативне реагування.

5. Однозначно треба відмовитися від ідеологічних конструкції 30–40-х рр. ХХ ст. у державній політиці.

Виконання зазначених стратегічних завдань буде успішним, якщо тактику виконання розбити за кількома напрямками. Перший напрям – це робота з медіа та лідерами громадської думки. Тут на часі видаються такі заходи:

1. Організація стажувань українських журналістів у закордонних редакціях.
2. Організація прес-турів в Україну.
3. Проведення цільових лекторіїв з тем «Культурна дипломатія», «Історія України», «Брендинг нації» тощо.
4. Активізація співпраці МЗС з аналітичними центрами та неурядовими організаціями.

Не менш важливим напрямом тактичної роботи є систематична робота з громадянами власне України. Тут мають бути використані максимально таргетовані підходи для кожної соціальної групи. Опорою, безперечно, має стати молодь та креативний клас, адже їх не потрібно переконувати у важливості цілеспрямованих заходів із формування міжнародного іміджу України. Набагато більше зусиль доведеться витратити на переконання старших поколінь українців. Серед можливих та доцільних заходів варто також назвати:

1. Використання рекламних носіїв з великою кількістю візуальних контактів: зупинки громадського транспорту, поштові скриньки.
2. Проведення регулярних моніторингів сприйняття України в різних країнах із трансляцією їх результатів в Україну.
3. Робота з громадянами, які приїжджають в Україну – надання в місцях прибуття чи паспортного контролю актуальної інформації про державу, її традиції, особливості. Головний меседж – «Мирна країна великих можливостей».
4. Ініціювання акцій широкого охоплення для громадян, які регулярно бувають за кордоном («Моя частинка України» – фото з українським прапором у різних містах світу з поширенням у соціальних мережах, «Тут є українське» – фотозвіти про українські товари, придбані за кордоном).

5. Трансляція українською мовою ключових термінів – Крим, Донбас, незалежність.

XXI ст. не лише позначене найважчими за роки української незалежності випробуваннями. Культурні та смислові війни не нові, але в координатах гібридної загрози є небезпечні для України.

Безперечно, негативний імідж України підживлювався спровокованими скандалами, відповідною риторикою російських та афілійованих з РФ політиків, журналістів, публічних осіб. Але курс на руйнування доброго імені нашої держави став можливим лише тому, що Україна допустила це.

Протягом останніх років відбулися суттєві зрушення в питанні просування іміджу України у світі. Головний прогрес відбувся у сфері розуміння важливості цих заходів для виживання та розвитку української державності. Упродовж 2018 р. сталося кілька знакових у цьому напрямі подій. Перш за все варто згадати появу бренду України «Ukraine now», презентація якого відбулась на 10 травня 2018 р. 26 вересня того ж року Кабінет Міністрів затвердив брендбук «Ukraine now», тобто технічні стандарти щодо використання бренду. Не менш важливою подією стало заснування роботи Українського інституту в 2017 р. Інститут повноцінно розпочав свою діяльність влітку 2018 р.

Ці заходи ще рано оцінювати, вони фізично не мали часу дати результат. Цілком можливо, вони забезпечать прорив у справі формування позитивного іміджу України в світі. Але більш імовірним видається інший сценарій – у ньому правильно визначені цілі, копітка робота на роки наперед. Врешті, зазначена робота матиме сенс, якщо іміджеві конструкції будуть спиратися на перетворення всередині країни.

Abstract

International Image as a Factor of Hybrid Warfare. The essence of the concept of "international image", the specific formation of the international image of Ukraine from the time of independence. It notes the key role of the information component in the hybrid war. Analyzed the international image of Ukraine in the coordinates of the hybrid threats. Author proposes his own vision of the strategy and tactics of development of international image of Ukraine.

Key words: *hybrid warfare, information warfare, international image, positioning, Ukrainian-Russian war.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш Д. А. Имидж Украины в современном контексте. Київ: 2007.
2. Міжнародний імідж України: міфи і реалії: аналітична доповідь УЦЕПД. URL: http://www.razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD3_ukr.pdf
3. Що думають європейці про Україну? URL: http://iwp.org.ua/img/Ukr_poll_ukr_all.pdf
4. Davis J. R. Defending Future Hybrid Threats. *Military Review*. Fort Leavenworth, September–October 2013. № 5. P. 21–29.

5. Exum A. Hizballah at War: A Military Assessment. *Policy Focus*. 2006. № 63. P. 7.
6. Johnson D. E. Military Capabilities for Hybrid War. Insights from the Israel Defense Forces in Lebanon and Gaza / RAND Corporation. URL: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/occasional_papers/2010/RAND_OP285.pdf

References

1. Bogush, D. A. (2007). *Imidzh Ukrainy v sovremennom kontekste*. Kiyv.
2. *Mizhnarodnyy imidzh Ukrayiny: mify i realiyi: analitychna dopovid' UTSEPD*. URL: http://www.razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD3_ukr.pdf
3. *Shcho dumayut' yevropeytsi pro Ukrayinu?* URL: http://iwp.org.ua/img/Ukr_poll_ukr_all.pdf
4. Davis, J. R. (2013). *Defending Future Hybrid Threats*. *Military Review*. Fort Leavenworth, September–October, 5, 21–29.
5. Exum, A. (2006). *Hizballah at War: A Military Assessment*. *Policy Focus*, 63, 7.
6. Johnson, D. E. *Military Capabilities for Hybrid War. Insights from the Israel Defense Forces in Lebanon and Gaza* / RAND Corporation. URL: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/occasional_papers/2010/RAND_OP285.pdf

УДК 327.8 (5-15)

СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИКА БЛИЗЬКОГО СХОДУ У КОНТЕКСТІ ЗМІН СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Швед В'ячеслав

Аналізується сучасний геополітичний баланс у Близькосхідному регіоні. Головними чинниками формування його нового ландшафту є зміна моделі присутності в регіоні Сполучених Штатів, геополітичне суперництво між глобальними та регіональними центрами сили – США, Росією, Іраном, Туреччиною, Саудівською Аравією та Ізраїлем, що призводить до нового водорозділу між регіональними акторами і до створення нових альянсів і блоків. Проявом такої зміни ролі США у Близькосхідному регіоні стало рішення Д. Трампа про вихід американських військ із Сирії, що матиме серйозні геополітичні наслідки.

США намагаються мобілізувати своїх союзників у регіоні в антиіранську коаліцію за допомогою такого воєнно-політичного проекту, як Близькосхідний стратегічний альянс (Middle East Strategic Alliance). Відбувається певне зближення позицій Ізраїлю та низки арабських країн Затоки, однак цей процес натикається на невирішеність палестинської проблеми та арабську громадську думку. Варшавська міністерська конференція з питання Близького Сходу стала черговою спробою США зміцнити антиіранську коаліцію та зблизити Ізраїль з арабським світом.

Ключові слова: *Близький Схід, геополітика, США, Саудівська Аравія, Іран, Ізраїль, Близькосхідний стратегічний альянс.*

Нинішній світовий порядок характеризується такими фундаментальними змінами, які ведуть фактично до руйнування ліберального світового порядку, вступу світу до нової ери суперництва між такими головними глобальними центрами сили, як США, Китай та Росія, все це сприяє продовженню старих і створенню нових конфліктів у різних точках світу та посиленню нових чинників невизначеності [1, 6].

Такі зміни на глобальному рівні мають великий вплив та наслідки для геополітичних процесів у регіоні Близького Сходу, який протягом останніх десятиліть відзначався особливо високою турбулентністю та найбільш гострими конфліктами. У Мюнхенській безпековій доповіді 2019 р. наголошується, що у списку найбільш серйозних десяти конфліктів, які визначила Міжнародна кризова група, 5 належить до регіону Ширшого Близького Сходу [2, 17]. У цьому контексті стратегічне рішення Білого дому щодо виведення свого військового контингенту з Сирії надзвичайно стурбувало його союзників як у регіоні, так і поза його межами [5]. Аналітики вважають, що зазначене рішення президента Д. Трампа матиме серйозні геополітичні наслідки [6]. Це стосується не лише курдських союзників США, які вже залишали високу ціну у боротьбі з Ісламською Державою, а також дозволило новому троїстому союзу у складі Росії, Ірану та Туреччини вирішувати фактично майбутню долю протистояння в Сирії і у воєнному форматі, і у форматі перемовин [7]. Експерти також вважають, що американське невтручання у регіональні проблеми Близького Сходу залишають мало простору для дій європейців. Як наслідок, відносини Європи із Росією та Іраном стануть більш багатосторонніми і більш поступливими. Вашингтон своїм рішенням стосовно Сирії створюють вакуум, який Москва і Тегеран намагатимуться заповнити і США буде не зможе зупинити їхнє закріплення у Близькосхідному регіоні [8].

Близькосхідний регіон нині проходить період серйозних трансформацій. Це пов'язано передусім із тим, що Сполучені Штати Америки переходять від своєї класичної лідируючої ролі у регіоні, такого собі «близькосхідного поліцейського», та намагаються все більше і більше уникати прямого політичного втручання у кризи, що притаманні Близькому Сходу, намагаючись перекласти тягар відповідальності на регіональних партнерів, з тим, що вони самі вирішальною мірою захищали свої інтереси [3]. Як зазначає виконавчий директор Центру Близькосхідної політики Інституту Брукінса М. Індік, «Сполучені Штати змінюють свою лідируючу роль на допоміжну» [4, 16].

Наріжним каменем зовнішньополітичного курсу США на Близькому Сході залишається протиборотство з нинішнім іранським режимом, чому підпорядковується логіка більшості кроків Білого дому у Близькосхідному регіоні – вихід

у травні 2018 р. зі Спільного всеосяжного плану дій 2015 р., введення у жовтні 2018 р. нових широкомасштабних економічних санкцій проти Ірану. Про незмінність цієї головної константи близькосхідної стратегії США свідчить і проведена за ініціативою США та МЗС Польщі Варшавська Міністерська конференція для забезпечення мирного майбутнього і безпеки на Близькому Сході. З самого її початку було зрозуміло, що Вашингтон та його найближчі союзники головним завданням під час її роботи поставили посилення міжнародної коаліції проти Ірану [5]. Головною своєю метою щодо Ірану президент США вважає досягнення дипломатичної та економічної ізоляції іранського режиму з тим, щоб спонукати Тегеран до серйозної корекції своєї зовнішньої політики і примусити його укласти нову ядерну угоду з набагато жорсткішими умовами, ніж були закладені в угоді 2015 р.

Внаслідок впливу зовнішніх чинників на внутрішні процеси сьогодні на Близькому Сході відбувається значне посилення регіонального суперництва. З'явилися три блоки держав, які змагаються у регіоні за гегемонію. Один із них представлений такими консервативними державами, як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, Йорданія, Бахрейн і за замовчуванням Ізраїль. Другий блок представлений Іраном та його недержавними клієнтськими проіранськими союзниками (Хезболла, ХАМАС та інші) та режимом Б. Асада в Сирії. Третій блок держав представлений країнами, які підтримують політичний ісламізм – Туреччина і Катар. Союзниками США є країни першого блоку, з якими вони підтримують тісні військові, економічні та дипломатичні зв'язки [6, 2].

Одним зі своїх провідних завдань на Близькому Сході США вважає створення воєнно-політичного блоку з тих арабських країн, які є найближчими союзниками США у регіоні та, бажано, із залученням до цього блоку й Ізраїлю. Водночас Вашингтон здійснює курс на максимальне перекладання відповідальності, і, відповідно, витрати на створення оновленої міцної системи регіональної безпеки, яка має протистояти Ірану. Останнім часом Білий дім значно активізував свою діяльність щодо припинення такого блоку, який отримав назву Близькосхідний стратегічний альянс (Middle east Alliance – MESA). Зазначений проект має включати до себе країни, що входять до Ради співробітництва арабських держав Затоки – Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівську Аравію та Об'єднані Арабські Емірати, а також такі країни, як Єгипет, Йорданію та Сполучені Штати Америки. Ідея передусім торкалася безпекової площини, але згодом до неї було підключено економічні і політичні аспекти. Реалізація зазначеного проекту стикається з серйозними труднощами. Передусім це пов'язано із глибокою катарською кризою, яка продовжується й донині. Низку країн-потенційних членів альянсу непокоїть домінування в альянсі Саудівської Аравії, що негатив-

но впливає на процес створення такого блоку й достатньо серйозні розбіжності у геополітичних інтересах країн, що мають увійти у вищезазначений альянс.

Останнім часом відбувається приховане більше зближення між Ізраїлем та арабськими країнами Затоки. Так, у жовтні 2018 р. прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху зробив офіційний візит до Оману, що стало першим візитом в арабську країну ізраїльського прем'єр-міністра з 1996 р. Він взяв активну участь у роботі Варшавської міністерської конференції з питань Близького Сходу 13–14 лютого 2019 р., де провів перемовини з міністрами закордонних справ Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів та Бахреїну. Ця подія трактується як черговий крок на шляху до поступового зближення Ізраїлю з низкою Арабських країн [6]. Така тенденція є проявом необхідності створення нової системи колективної безпеки у Близькосхідному регіоні після зменшення присутності США. Зближення між Ізраїлем та арабськими країнами Затоки відбувається на анти-іранській основі. Араби сподіваються у такий спосіб отримати доступ до ізраїльських технологій і через потужне проізраїльське лобі у США використати його для реалізації своїх завдань у Сполучених Штатах. Водночас на заваді цього зближення стоїть нерозв'язане палестинське питання та арабська суспільна думка – т. зв. «арабська вулиця».

Отже, у геополітичному ландшафті Близького Сходу відбуваються серйозні зміни, інтенсивно формується нова архітектура регіональної безпеки, пов'язана насамперед зі зміною моделі присутності в регіоні США, активізацією Росії, формування кількох нових блоків та альянсів.

Abstract

This is an attempt to analyse contemporary balance in the Middle East region. The main aspects of the formation of its new landscape are the change of the model of «US presence» in the region. Geopolitical competition between global and regional power centres – US, Russia, Iran, Turkey, Saudi Arabia and Israel that leads to new division lines between regional actors to the creation of new alliances and blocks.

The D. Trump's decision to remove American troops from Syria became the manifestation of change of the US role in the Middle East region that would have serious geo-political consequences.

US are trying to mobilise its allies in the region into anti-Iran coalition with the help of such military-political project as Middle East Alliance. One can see complete approaching of the position of Israel and the number of Arab Gulf countries, but this process faces the unsettled Palestinian problem and Arab public opinion. The Warsaw ministry Middle East conference became a new US attempt to strengthen anti-Iran coalition and to close Israel with the Arab World.

Key words: *Middle East, USA, Saudi Arabia, Iran, Israel, Middle East Strategic Alliance.*

References

1. Alterman, J. B. (2018) The Implications of the U.S. Withdrawal from Syria. Center for Strategic and International Studies (CSIS), 2018. December, 19. URL: <https://www.csis.org/analysis/implications-us-withdrawal-syria>
2. Ibish, H. Warsaw Ministerial Highlights Challenge Facing Anti-Iran Coalititon. URL: <https://agsiw.org/warsaw-ministerial-highlights-challenges-facing-anti-iran-coalition/>
3. Marcus, J. After Mattis, Trump's foreign policy worries allies. BBC, 2018, December, 18. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-46645718>
4. Munich Security Report 2019. The Great Puzzle: Who Will Pick Up the Pieces? Munich Security Conference. Munich, 2019.
5. Singh, M. (2018) United States, Saudi Arabia and The Middle East in the Post-Khasoggi Era / War On The Rocks, 2018, December, 10. URL: <https://warontherocks.com/2018/12/the-united-states-saudi-arabia-and-the-middle-east-in-the-post-khashoggi-era/>
6. Ross, D. (2019) What Washington – and Iran – Should Take Away from the Warsaw Conference. February 19, 2019. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/what-washingtonand-iranshould-take-away-from-the-warsaw-conference>
7. Syria Pullout by U.S. Tilts Mideast Toward Iran and Russia, Isolating Israel / The New York Times, 2018, December 20. URL: <https://www.nytimes.com/2018/12/20/world/middleeast/syria-us-withdrawal-iran.html>
8. The New Geopolitics Of The Middle East: America's Role In A Changing Region. A Brookings Interview / Policy. Brookings. Washington, 2019. 35 p.
9. Young, M. The Revolt of the Allies / Carnegie Middle East Center. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/78414>

УДК 327.7:316.4.063.3(4)

ІДЕЯ «ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ» В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОЕКТУ

Прихненко Максим, Бабій Дар'я

Сучасний стан розвитку євроінтеграційних процесів можна охарактеризувати як такий, що знаходиться в стані кризи, яка, на думку дослідників та експертів, була викликана низкою політичних, соціальних, економічних та культурних факторів. Наразі, ця група факторів проявляється в міграційній кризі, кризах ідентичності окремих учасників об'єднання, проблемах політичного співробітництва тощо. Найбільш «критичним», на нашу думку, сьогодні виступає підсилення фактора націоналізму та послаблення інтеграційних процесів у середині організації, що має безпосередній вплив і на внутрішню ситуацію в ЄС, і на місце об'єднання в сучасній системі відносин.

За таких умов важливим вбачається розуміння глибинних проблем кризи задля знаходження більш ефективної стратегії їх подолання. В цьому дослідженні автори акцентують увагу на кількох ключових питаннях в контексті зазначеної проблематики: розуміння базової «Ідеї об'єднаної Європи», а також його взаємозв'язок із тенденцією євроскептицизму та націоналізму, які мають зростаючу тенденцію підсилення в контексті збереження європейської ідентичності.

***Ключові слова:** Європейський проект, Європейський Союз, ЄС, «Ідея об'єднаної Європи», «Пан'європеїзм», євроскептицизм, націоналізм.*

Європейський Союз традиційно розглядається як ефективна модель інтеграційного об'єднання, яка виступає з, одного боку, опорою ліберально-демократичного світу, а з іншого боку – є гарантом стабільності в Європі. Проте, на сучасному етапі ця інтеграційна структура перебуває під тиском низки системних факторів, що дестабілізують ситуацію в середині об'єднання, а також підривають її авторитет на міжнародній арені.

Такі ризики, як економічні кризи, міграційна проблема, а також питання національності та наднаціональності, з плином часу сприймаються як «традиційні» для Європейського проекту. Натомість підсилення євроскептицизму в контексті націоналізму, гібридні впливи та інші виклики є новими для ЄС. За таких умов постає питання здатності об'єднання протистояти цим викликам, зберігаючи свою ідентичність. Мета цього дослідження – охарактеризувати місце «Ідеї об'єднаної Європи» в сучасних умовах розвитку Європейського проекту.

Методологічно дослідження базується на системному підході, який дозволяє продемонструвати ідею «об'єднаної Європи» як складового елементу Європейського проекту, а також висвітлити її вплив на процес його розвитку. Також авторами використані проблемно-хронологічний метод, структурно-функціональний метод, а також методи індукції та дедукції, що дозволило прослідкувати еволюції та особливості явища, яке вивчається.

Ідея Європи з'явилася в процесі тривалого історичного розвитку, під час якого відбувалося чергування періодів роздроблення й об'єднання європейського простору. Європейці на різних етапах історичного розвитку для вирішення певних проблем час від часу намагалися утворювати певні об'єднання чи союзи з метою вирішення нагальних проблем.

Ще раніше можна прослідкувати формування ідей та пропозиції щодо об'єднання Європи в єдину структуру. Наприклад, Вільямом Пенном, який запропонував форму співробітництва, де рішення приймалися шляхом голосування, в якому кількість голосів окремих держав-учасниць визначалася відповідно до встановлених квот (нарис «Назустріч теперішньому та майбутньому миру в Європі», 1693); Аббе де Сен-П'єр, який виступав за складну інституційну структуру, включаючи внутрішній механізм врегулювання суперечок, а також активно агітував за здійснення ідеї об'єднання Європи, і саме завдяки його активності ця ідея отримала широке поширення і вплинула на формування світогляду багатьох наступних мислителів (Проект вічного миру в Європі, 1713); основна мета гарантування миру та безпеки залишилася центральною і у планах та поглядах Жан Жака Руссо, який виступав прихильником встановлення вічного миру в Європі шляхом об'єднання всіх держав континенту (Витяг з Проекту «Багаторічний мир», 1761), та Імануїла Канта, який висував ідею створення союзу рівноправних держав, заснованих на засадах республіканізму і верховенства права (трактат «Про вічний мир»).

Перша світова війна кардинально змінила баланс сил в Європі, що стало поштовхом до початку процесу пошуку нової моделі взаємодії між ключовими гравцями і на континенті, і на міжнародній арені. З огляду на активне поширення ідеї об'єднання європейських держав у 1920-ті рр., варто констатувати, що основу для післявоєнної євроінтеграції було закладено в міжвоєнний період, оскільки тоді були здійснені перші спроби формування «Європейської ідеї».

Біля витоків європейської ідеї єдності та інтеграції була концепція пан'європеїзму, в основі якої можливість створення загальноєвропейських міждержавних органів, базуючись на ліберально-демократичних цінностях. Ця ідея передбачала створення європейської континентальної унії (конфедерації) від Португалії до Польщі як регіонального військово-політичного та економічного альянсу. Поняття пан'європеїзму позначало конфедерацію всіх європейських держав (крім Великобританії та Росії) зі спільними інститутами в галузі торгівлі, фінансів і зовнішньої безпеки. Тільки створення такої конфедерації могло вивести Європу з глибокої кризи і, крім того, забезпечити на території європейських держав стабільні умови розвитку.

Виникнення ідеї пан'європеїзму пов'язане з Ріхардом Куденхове-Калергі, який після Першої світової війни обґрунтував цю теорію у своїй праці «Пан-

Європа», де закликав до об'єднання європейського континенту задля запобігання майбутнім загрозам: новій світовій війні, економічній гегемонії США, російській експансії [3]. Він зазначав, що причина європейського занепаду політична, а не «біологічна». Європа помирає не від старості, а від того, що її жителі знищують один одного усіма сучасними технологічними засобами. Світова війна змінила політичну карту Європи, але не її політичну систему. Він закликав європейців не оглядатися на вчорашній день, а дивитися вперед у майбутнє та створити європейську структуру замість європейської анархії [4]. Опублікувавши роботу «Пан-Європа», автор зазначив, що світова гегемонія Європи відійшла в минуле і відновлення статусу центру світової політики буде можливе лише у разі об'єднання європейських держав в єдиний «політико-економічний союз». Вказуючи на необхідність об'єднання з метою успішного протистояння зовнішнім небезпекам, він запропонував створити систему загальноєвропейських інститутів.

Особливої актуальності ідея пан'європеїзму набула в період геополітичної кризи в післявоєнній Європі. Це послугувало поштовхом для європейських держав поглибити співпрацю, спочатку в економічній, а потім і в політичній сфері. Уже після Другої світової війни Р. Куденхове-Калергі активно сприяв поширенню ідеї консолідації європейських держав. У своїй статті «Пропозиція по створенню Пан-Європи» він характеризував першу світову війну як «громадянську війну між європейськими народами» та звертався із закликом до всіх європейських держав покласти край міжусобним війнам і почати процес об'єднання [2].

До початку ХХ ст. ідеї об'єднаної Європи мали здебільшого абстрактний характер, їхні ідеологи керувалися переважно утопічними ідеями європейської єдності не враховуючи при цьому політичні, економічні та соціальні реалії. Проте після Першої світової війни ідея об'єднання в ім'я збереження миру знову стала актуальною, адже саме в цей період європейський континент втратив своє домінуюче становище в міжнародних відносинах. Саме тому західній Європі потрібно було заново визначити своє місце в системі міжнародних відносин, знайти нові важелі зміцнення своїх позицій [4].

У результаті повоєнних руйнувань у політичних і громадських колах західноєвропейських держав запанувало загальне усвідомлення необхідності об'єднання. На початку з'явилися дві концепції про те, як можна було б реалізувати інтеграцію: наднаціоналізм і міждержавний уряд. Концепція «наднаціоналізму» передбачала створення системи, в якій національний суверенітет держав-членів значно обмежується. Водночас час концепція «міждержавного уряду» вбачала інтеграцію через співпрацю між національними урядами з мінімізацією створення нових структур.

Погляди у теоретичних дискусіях щодо сутності та форм інтеграційних процесів досить змінилися, сформувавшись у дві різні групи прибічників. Прибічники «мінімалістського» погляду на європейську інтеграцію прагнули до створення федералістського устрою з метою заснування Сполучених Штатів Європи. У той же час прибічники «максималістського» погляду розглядали співпрацю між європейськими державами, в основу якої було закладено економічний союз [20].

Представником «мінімалістського» погляду був, наприклад, Вінстон Черчилль, який у Цюрихській промові у 1946 р., стверджував, що одним зі способів встановлення миру будуть більш тісні зв'язки між народами Європи через зміцнення торговельних відносин. Тоді перспектива війни буде значно скорочена, оскільки будь-які можливі бойові дії через кордони загрожують потенційним торговим партнерам і споживачам [20]. Алтієро Спінеллі, прихильник «максималістського» напрямку, стверджував, що лише комбінація економічного та політичного союзу може забезпечити довгострокові мирні умови; він навіть написав проект конституції для федеральної Європи. Спінеллі сприймав європейську інтеграцію як важливу для спасіння національної держави після двох руйнівних світових війн та періодів економічної і політичної нестабільності. Проте доволі часто саме такі погляди сприймалися як кінець національної держави в Європі [20].

Треба зазначити, що загальні теорії європейської інтеграції розвивалися на тлі двох концептуально полярних похідних паралелей щодо її подальшого поглиблення [15]:

- реалізм–федералізм–функціоналізм–неофункціоналізм;
  - міжурядовість–наднаціоналізм;
- і, відповідно, двох вертикально означених напрямів:
- реалізм–міжурядовість;
  - федералізм–наднаціоналізм.

Конфедералізм передбачає відмову учасників від деяких владних повноважень на користь правлячого органу. На конфедеративній основі працюють, наприклад, більшість міжнародних неурядових організацій, використовуючи правлячий орган для координування діяльності та для свого представництва у співпраці з іншими структурами при збереженні національного суверенітету в процесі реалізації політики. Інтеграційні процеси в конфедеративному об'єднанні розвиваються лише в тих напрямках, де збігаються інтереси усіх держав-членів.

Федералізм – це така структура, де учасники відмовляються від суверенітету на користь керуючого органу, але при цьому залишають багато незалежних владних функцій.

Наднаціональні теорії, ґрунтовані на трьох останніх компонентах першої паралелі і зосереджені на одному з полюсів вищезазначених паралелей концептуальних підходів, передбачають обмеження національного суверенітету в процесі інтеграції і є альтернативою міжурядовості.

Якщо винести за дужки «форму інтеграційного об'єднання» в концентрованому вигляді, «Ідея об'єднаної Європи» являє собою модель формування цілісної політичної системи, яка б включала європейські держави та базувалася на ліберально-демократичних цінностях і «гарантом» трьох ключових елементів, на яких базується європейський проект: (i) стабільна система безпеки (в широкому сенсі); (ii) економічне зростання держав-членів та проекту в цілому; (iii) позиціонування себе на міжнародній арені державами-членами не як окремими суб'єктами, а як члени спільноти. Важливе місце в зазначеній моделі посідав прагматичний підхід «realpolitic» у процесі ведення політики.

На початковому етапі будівництва користь від об'єднання зруйнованого Другою світовою війною Старого Світу була очевидна, проте у міру трансформації Європейського проекту і виникнення нових викликів, все більше починали звучати голоси євроскептиків, і все більше держав ставили під сумнів ефективність наднаціональних інститутів, вибираючи шлях національної, а не спільної або узгодженої політики.

Не дивлячись на те, що євроскептицизм як феномен виник ще в далекі 1950-ті рр. XX ст., у час, коли було створене перше європейське об'єднання, посправжньому він увійшов до політичного дискурсу лише на початку 1990-х рр. Приводом до зростання популярності євроскептиків у новому тисячолітті стала фінансова криза і заходи жорсткої економії, які послідували за нею та викликали невдоволення громадян, чий рівень добробуту помітно знизився [18, 13].

Взагалі цей феномен визначається як скептичне, негативне ставлення до процесів європейської інтеграції. Під цим поняттям розуміють відповідну ідейно-політичну течію і політичний рух у сучасній Європі, що характеризуються неприйняттям членства держави в Європейському Союзі й негативним ставленням до ідеї вступу в ЄС держави-кандидата (офіційного і неофіційного), а також політикою обмеженої участі в європейських інтеграційних процесах (наприклад, обмежена участь у Шенгенській угоді, збереження національної валюти).

Євроскептицизм не є цілісною концепцією, оскільки різняться підходи та бачення різних течій: одні вимагають виходу держави з Європейського союзу, інші дотримуються думки про необхідність реформування інтеграційного об'єднання тощо. Проте переважно євроскептики відстоюють позиції підтримки національних держав, їх суверенітету, висловлюючи побоювання, що поглиблення інтеграції шкодить суверенітету держав-членів.

Головними об'єктами критики євроскептиків є: розширення повноважень брусельської бюрократії; несправедливий розподіл фінансової допомоги (причому у державах-донорах критикується надмірність такого фінансування, натомість у «проблемних» державах незадоволення викликає його недостатність); катастрофічність наслідків міграційної та етноінтеграційної політики і так званого мультикультуралізму; позбавлення національних держав суверенних прав і повноважень в ім'я загальноєвропейської єдності тощо [1]. Євроскептики виступають проти створення «єдиної-держави», насамперед через те, що основні договори ЄС мають на меті створення Сполучених Штатів Європи, які унеможливають існування європейських держав, а також проти ЄС у тій формі, яка на в'язується сучасними «ідеологами» Союзу.

Євроскептицизм, як явище, що посилюється за рахунок кризових процесів, утвердився як політико-ідеологічний «мейнстрім» у досить великій і неоднорідній групі держав-членів ЄС – як охоплених кризою (Греція, Іспанія, Португалія, Кіпр, Угорщина, Італія), так і тих, які прагнуть відділитися від кризової «епідемії» (Великобританія, Швеція, Данія, Фінляндія, Нідерланди). В умовах фінансово-економічної кризи в ЄС відбувається перетворення опозиції по лінії євроскептицизм-єврофедералізм у домінуючу вісь політико-ідеологічного протистояння, при тому, що загальна радикалізація політичних сил євроскептичного й еврофедералістського напрямків посилює конфронтаційний характер політичного процесу і створює можливість для виникнення структурних розколів в ЄС.

Останнім часом внутрішню діяльність Європейського Союзу можна охарактеризувати фактором зростаючого націоналізму: переходом держав і її представників на користь власних / національних інтересів і віднесенням наднаціональних / спільних / узгоджених інтересів, які поклалися в основу створення організації, на другий план. У межах європейських держав починають формуватися партії та групи прихильників популістських та національних настроїв, які скептично ставляться до ЄС та все більше виступають за збереження та «першість» національних інтересів та політичної влади держави.

В основі розвитку націоналізму була насамперед так звана «захисна реакція» громадян окремих держав на загальні трансформації, що відбувалися на той час і негативно вплинули на життя їх суспільних груп. Перехід до пост-індустріального суспільства і глобалізація істотно змінили матеріальні умови існування, зумовили зміни в політичних поглядах, симпатіях, ціннісних орієнтаціях практично всіх верств населення, помітно вплинули на політичну обстановку загалом [17].

Прихильники та лідери окремих партій чітко окреслюють позицію того, що кожна із держав повинна займатися лише питаннями «власного» суверенітету [5].

Різні прояви націоналістичної активності (боротьба за економічний розвиток та «виживання», питання біженців та мігрантів, відстоювання національної ідентичності, тероризм) так чи інакше пов'язані з ослабленням місця національних держав, а тому направлені на захист наявних національних ідентичностей, а не європейської.

Отже, на сучасному етапі функціонування Європейського проекту прослідковується тенденція розмивання підвалин «Ідеї об'єднаної Європи» як системоутворюючого концепту існування Європейського Союзу, проте ця тенденція не є свідченням деактуалізації цієї ідеї в контексті «змістовного наповнення» процесу функціонування або навіть існування Європейського Союзу. Імовірніше, вона є свідченням того, що сучасні кризові явища виступають індикаторами необхідності повернення до дискусій щодо «форми» організації процесів.

Abstract

The current state of development of European integration processes can be characterized as a state of crisis, which was caused by a number of political, social, economic and cultural factors, according to researchers and experts. At the moment, this group of factors manifests in the migration crisis, the identity crisis of individual members of the association, the problems of political cooperation. In our opinion, today the most "crucial" factor is the strengthening of the factor of nationalism and the weakening of integration processes within the organization, which has a direct impact on the internal situation in the EU and on the place of association in the modern system of relations.

In these conditions, it is important to understand the deep-seated problems of the crisis in order to find a more effective strategy to overcome them. In the current study, the authors emphasize on several key aspects in the context of this issue: understanding the basic "Idea of a united Europe", and its relationship with the trend of Euroscepticism and nationalism, which have a growing tendency to strengthen in the context of preservation European identity.

Key words: *European project, European Union, EU, "The idea of a united Europe", "Pan-Europeanism", Euroscepticism, nationalism.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артёмова А. Політико-ідеологічні засади британського євроскептицизму. *Вісник Львівського університету*. 2013. Вип. 33. С. 39–46.
2. Камбаєв Ж. Концепция «Пан-Европы» Р. Куденхове-Калерги как одна из важнейших стадий в становлении идеи Европейского единства. *История государства и права*. 2010. Вып. 22. С. 38–42.
3. Куденхове-Калерги Р. Пан-Европа. Москва: Вита Планетаре, 2006. 120 с.
4. Скрипник О. М. Розвиток ідей європейської єдності у 20–30-х рр. ХХ ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. Вип. 1 (17). С. 28–33.
5. Узнародов И. М. Новый национализм в современной Европе. URL: <http://www.sov-europe.ru/2015/5/Uznarodov.pdf>

6. Archick K. The European Union: Current Challenges and Future Prospects. URL: <https://swsu.ru/sbornik-statey/pdf/R44249.pdf>
7. Bekemans L. The Idea of Europe: Identity-building from a Historical Perspective. URL: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjQ57WP9YTfAhVLDSwKHxfADl8QFjAAegQIAhAC&url=http%3A%2F%2Ffunipdcentrodrittiumani.it%2Fpublic%2Fdocs%2FThe_Idea_of_Europe_LBekemans_2.pdf&usg=AOvVaw1h0iXrsYBluMQZC1_M7YJr
8. Catriona S. Rotraud von K. The Idea of Europe: Enlightenment Perspectives. Cambridge: Open Book Publishers. 2017. 180 p.
9. Coundehove Kalergi R. N. Pan-Europa. Neuauflage. Vorwort von Votto Von Habsburg. https://politik.brunner-architekt.ch/wp-content/uploads/coudenhove_paneuropa.pdf
10. EU citizens and development cooperation URL: <http://ec.europa.eu/commfront-office/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/yearFrom/1974/yearTo/2019/surveyKy/2202>
11. Hang Nguyen. US and European Integration prior to 1968. URL: http://lfpr.lt/wp-content/uploads/2016/01/LFPR_2015_33_Hang.pdf
12. Krastev I. The crisis of the post-Cold War European order. URL: http://pdc.ceu.hu/archive/00004892/01/1205760023__brussels-forum-2008-rusiia_euorder-krastev.pdf
13. Marginalization of European Union. URL: [http://www.sh.overflowurl.com/p3/ext/res.nsf/vRes/cbees_engelsk_1412582982411_priit_roostalu_pdf/\\$File/priit_roostalu.pdf](http://www.sh.overflowurl.com/p3/ext/res.nsf/vRes/cbees_engelsk_1412582982411_priit_roostalu_pdf/$File/priit_roostalu.pdf)
14. Marhold H. European Integration seen from Historiography and Political Science. URL: <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/rlr28/MARHOLD.pdf>
15. O'Neill M. The Politics of European Integretion. London: Routledge, 1996. 360 p.
16. Pagden A. The idea of Europe: from antiquity to the European Union. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 363 p.
17. Public opinion in the EU regions. URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/yearFrom/1974/yearTo/2019/surveyKy/2202>
18. Public opinion in the European Union. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwiKxe3xvJXhAhVJs4sKHcfXCIQQFjABegQIBBAC&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fcommfrontoffice%2Fpublicopinion%2Findex.cfm%2FResultDoc%2Fdownload%2FDocumentKy%2F83548&usg=AOvVaw11zMSL6bVTPZXn5BgJLuK7>
19. Sitek M. Europe of Founding Fathers: Investment in the common future. Olsztyn: University of Warmia and Mazury in Olsztyn, 2013. 667 p.

20. Staab A. *The European Union explained: institutions, actors, global impact*. Bloomington: Indiana University Press, 2011. 211 p.
21. Stjernø S. *Solidarity in Europe. The History of an Idea*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 403 p.
22. *The European Union explained: The founding fathers of the EU*. URL: http://europa.rs/images/publikacije/osnivaci_EU_en.pdf
23. William W. *European foreign policy since the Cold War: How ambitious, how inhibited? The British Journal of Politics and International Relations*. 2017. Vol. 19 (1). P. 77–90.

References

1. Artomova, A. (2013). *Polityko-ideolohichni zasady brytanskoho yevroskeptytsyzmu [Political and Ideological Aspects of British's Euroscepticism]*. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 33, 39–46.
2. Kambaiev, Zh. (2010). *Kontseptsyia «Pan-Evropy» R. Kudenkhove-Kalerhy kak odna yz vazhneishykh stadyi v stanovlenyy ydey Evropeiskoho edynstva. [The R. Kudenkhove-Kalerhy' Conception of «Pan-Europe» as one of the most important steps to the European Unity]*. *Ystoryia hosudarstva y prava*, 22, 38–42.
3. Kudenkhove-Kalerhy, R. (2006). *Pan-Evropa [Pan-Europe]*. Moskva: Vyta Planetare.
4. Skrypnyk, O. M. (2017). *Rozvytok idei yevropeiskoi yednosti u 20-30-kh rr. XX st. [The Development of Idea of European Unity in 20–30th of XX Century]*. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, (17), 28–33.
5. Uznarodov, I. *Novyi natsyonalizm v sovremennoi Evrope [New Nationalism in the Modern Europe]*. URL: <http://www.sov-europe.ru/2015/5/Uznarodov.pdf>
6. Archick, K. *The European Union: Current Challenges and Future Prospects*. URL: <https://swsu.ru/sbornik-statey/pdf/R44249.pdf>
7. Bekemans L. *The Idea of Europe: Identity-building from a Historical Perspective*. URL: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjQ57WP9YTfAhVLDSwKHxfADl8QFjAAegQIAhAC&url=http%3A%2F%2Funipdcentrodirittiumani.it%2Fpublic%2Fdocs%2FThe_Idea_of_Europe_LBekemans_2.pdf&usg=AOvVaw1h0iXrsYBluMQZC1_M7YJr
8. Catriona, S. (2017). *Rotraud von K. The Idea of Europe: Enlightenment Perspectives*. Cambridge: Open Book Publishers.
9. Coundehove Kalergi R. N. *Pan-Europa. Neuauflage. Vorwort von Votto Von Habsburg*. URL: https://politik.brunner-architekt.ch/wp-content/uploads/coudenhove_paneuropa.pdf

10. EU citizens and development cooperation. URL: <http://ec.europa.eu/commfront-office/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/yearFrom/1974/yearTo/2019/surveyKy/2202>
11. Hang, Nguyen. US and European Integration prior to 1968. URL: http://lfpr.lt/wp-content/uploads/2016/01/LFPR_2015_33_Hang.pdf
12. Krastev, I. The crisis of the post-Cold War European order. URL: http://pdc.ceu.hu/archive/00004892/01/1205760023__brussels-forum-2008-russia_euorder-krastev.pdf
13. Marginalization of European Union. URL: [http://www.sh.overflowurl.com/p3/ext/res.nsf/vRes/cbees_engelsk_1412582982411_priit_roostalu_pdf/\\$File/priit_roostalu.pdf](http://www.sh.overflowurl.com/p3/ext/res.nsf/vRes/cbees_engelsk_1412582982411_priit_roostalu_pdf/$File/priit_roostalu.pdf)
14. Marhold, H. European Integration seen from Historiography and Political Science. URL: <http://www.ritsumeit.ac.jp/acd/cg/law/lex/rlr28/MARHOLD.pdf>
15. O'Neill, M. (1996). *The Politics of European Integration*. London: Routledge.
16. Pagden, A. (2002). *The idea of Europe: from antiquity to the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Public opinion in the EU regions. URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/yearFrom/1974/yearTo/2019/surveyKy/2202>
18. Public opinion in the European Union. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKewiKxe3xvJXhAhVJs4sKHcfXClQQFjABegQIBBAC&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fcommfrontoffice%2Fpublicopinion%2Findex.cfm%2FResultDoc%2Fdownload%2FDocumentKy%2F83548&usg=AOvVaw11zMSL6bVTPZXn5BgJLuK7>
19. Sitek, M. (2013). *Europe of Founding Fathers: Investment in the common future*. Olsztyn: University of Warmia and Mazury in Olsztyn.
20. Staab, A. (2011). *The European Union explained: institutions, actors, global impact*. Bloomington: Indiana University Press.
21. Stjernø, S. (2004). *Solidarity in Europe. The History of an Idea*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. *The European Union explained: The founding fathers of the EU*. URL: http://europa.rs/images/publikacije/osnivaci_EU_en.pdf
23. William, W. (2017). European foreign policy since the Cold War: How ambitious, how inhibited? *The British Journal of Politics and International Relations*, 19, 77–90.

Центральна Європа у трикутнику «імперія–державність–націоналізм»

УДК 94 (4-191.2)

КОНЦЕПТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА ПОЛІТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Каліщук Оксана

У статті критично розглянуто концепт Центральна Європа. Здійснено спробу встановити межі цього поняття та особливості функціонування у різні історичні періоди. Авторка розглядає цей географічний простір як предмет дискурсів, які мають геополітичний та культурологічний виміри. Аналіз змісту, якого надають цій дефініції різні автори, дозволяє визначити основні характеристики. Зародившись як поняття простору, яке підпадає німецьким впливам (Ф. Науманн); трансформувалось у «зону малих держав між Сходом і Заходом» (Т. Масарик); набувши згодом чіткої опозиційності відмежування від Сходу (і Росії конкретно) та декларації прихильності (західно)європейським цивілізаційним та культурним цінностям (М. Кундера), концепт Центральної Європи став підґрунтям сучасних євроатлантичних процесів. Український варіант суспільно-політичних трансформацій наприкінці ХХ ст. та гібридна війна, яку провадить Росія, надають прикладного характеру теоретичним розробкам.

Ключові слова: Центральна Європа, концепт, Росія, Німеччина, культура, дискурс.

«Скажи мені, якою є твоя Центральна Європа, і я скажу тобі, хто ти»

Тімоті Гартон Еш

«Скажи, що думаєш про Україну, і я знатиму, що ти думаєш про Європу!»

Дональд Туск

Центральна Європа є не лишень географічною категорією, а за визнанням дослідників, однією з найяскравіших інтелектуальних метафор і одним із найуспішніших політичних проєктів ХХ ст. Регіон Центральної Європи зберігає свою пізнавальну цінність як наукова категорія і тому варто стверджувати, що є актуальним для сучасних студій, адже викликає чимало дискусій щодо його становлення, розвитку та місця у сучасному балансі сил. Не претендуючи на повноту і вичерпність охоплення джерел, усе ж спробуємо зробити їх узагальнення та тезисно сформулювати ключові підходи на означення концепту Центральної Європи, акцентуючи на сучасних його трактуваннях.

Географічний погляд на Центральну Європу поступово змінив адміністративно-політичний чи то пак геополітичний. У 40-ві роки ХІХ ст. увиразнилася тенденція виокремлення регіону Центральної Європи з боку Німеччини. Остання трактувала її як простір для власної культурної, економічної і політичної екс-

пансії. Економіст Фрідріх Ліст («Середньовічний союз держав», 1914) стверджував, що Німеччині (якої на той час ще й не існувало, тобто майбутній Німеччині) слід шукати колоній чи сфер впливу не за океаном, а на природньо досяжних теренах від Дунаю на схід, аж до Чорного моря. З цим пов'язаний етнолінгвістичний і культурологічний погляд, висловений 1915 р. колишнім лютеранським пастором і членом Райхстагу Фрідріхом Науманном. Ідейні витoki Центральної Європи (Mitteleuropa) він вбачав у політиці таких визначних історичних постатей, як Карл Великий, Рудольф Габсбурзький, Карл V, і безумовно, Отто фон Бісмарк. У розпал Першої світової війни Ф. Науман аналізував цей феномен у розумінні німецькомовного, ідеологічного і політичного простору у зв'язку з воєнною ситуацією у Німеччині, Австрії та центральноєвропейських державах [9]. Він уважав Центральною Європу, яка «буде мати німецьке ядро, буде добровільно використовувати німецьку мову, яку знають у всьому світі і яка є мовою міжнародного спілкування у Центральній Європі» [18] єдиною можливістю подолання нагальних політичних проблем Європи та хронічної несумісності між німецькою «культурою», англо-французькою «цивілізацією» і східним «деспотизмом» Росії.

Словацький публіцист Даніель Шмигула, критично розглядаючи різноманітні концепції Центральної Європи, ствердив появу цього поняття у ХІХ ст. внаслідок нерозуміння того, що відмінності між європейськими країнами, цивілізація яких спирається на західні традиції християнства (католицизм, протестантизм), були зумовлені їхнім соціально-економічним відставанням від країн, розташованих на європейському атлантичному узбережжі. Саме тому виникнення концепції Центральної Європи у ХІХ ст. треба розглядати як реакцію на факт відставання східних теренів європейської цивілізації у суспільному та промисловому розвитку від Англії чи Франції [19]. При цьому звертає на себе увагу думка Еви Томпсон про зникнення з історичного дискурсу ХІХ ст. Польщі і цілої негерманської Центральної Європи. Унаслідок інтелектуального поневолення та колоніального відбирання голосу Центральна Європа втратила контроль над власним образом, і він зазнав есенціалізації, яку можна порівняти хіба з описами чорної Африки [11].

Перша чверть ХХ ст., на думку Ю. Каганова, стала часом «ренесансу» концепції Центральної Європи. Після 1918 р. нації, яким вдалося утвердити власну державність (Польща, Австрія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Литва, Латвія, Естонія) відмежовувалися від Східної Європи. Новостворені держави стали позначати як «Центральну Європу». До того ж цей процес мав щонайменше дві складові. З одного боку, це прагнення виходило від самих молодих держав (прикладом може бути використання поняття Центральна

Європа на означення «особливої зони малих націй між Заходом і Сходом» Томашом Масариком 1921 р.); з іншого боку – «винахід» цього регіону підтримувався західними державами, оскільки вони теж були зацікавлені створити географічний бастион проти комуністичного Сходу. Проте, через міжнародне становище «малих держав» і позицію великих держав щодо післявоєнного упорядкування Європи, треба констатувати, що ці ідеї консолідації малих народів Центральної Європи не були зреалізовані. Польський есеїст Кшиштоф Чижевський доходить до невтішного висновку про нереалістичність концепцій державних мужів кінця XIX – початку XX ст. Франтішка Палацького, Фридриха Наумана, Юзефа Пілсудського, Томаша Масарика [13].

Концепції Центральної Європи стали у міжвоєнний період предметом живих дискусій на 5-му (Брюсель, 1923) і 6-му (Осло, 1928) Всесвітніх конгресах істориків. За ініціативи Марцелія Гандельсмана 29 червня 1927 р. заснували Федерацію історичних товариств Східної Європи, яка зіграла визначальну роль у формуванні концепту Центральної Європи, особливо впродовж першої половини 1930-х рр. (прикметно, що лівову частку фінансування Федерації здійснювала саме польська сторона) [15, 9]. Часто-густо історики дивилися на проблему Центральної Європи крізь національну призму. Так, згаданий Марцелій Гандельсман, наприклад, без особливих підстав твердив, що Річ Посполита перебувала у центрі регіону і її історія може слугувати як організуючий принцип для всієї Центральної Європи: «Польща мусить оточити себе союзом держав, які творили б з нами єдність; сусідніх держав, життєво і цілком зацікавлених у нашому існуванні і в нашій силі, оскільки без неї втрачають свою національну самостійність» [17, 61].

Після Другої світової війни і в часи «холодної війни» набув поширення термін «Східна Європа», який врешті-решт став геополітичним поняттям і синонімом радянського блоку.

Відродження концепту «Центральна Європа» у 80-х рр. XX ст. слід пов'язати із публікацією трьох робіт: Ено Сюча («Три Європи»), Чеслава Мілоша («Родина Європа») та Мілана Кундери («Трагедія Центральної Європи»). Ці дослідники прагнули різко відокремити свою «Центральну Європу» від батьківщини «реального соціалізму». Так, Чеслав Мілош доводив, що «сказати б гігієнічною причиною для вибору терміна «Центральна Європа» є те, що вона дозволяє шукати специфіку її культури й оберігає від фальшивих аналогій». У 1984 р. у «New York Times» і впливових німецьких («Die Zeit»), французьких («Le Monde») і британських («Granta»); поміж іншого варто звернути увагу на назву, під якою вийшов матеріал у цьому часописі – «Вкрадений Захід, або прощальний уклін культури» / «A Kidnapped West or Culture Bows Out») виданнях публікують

знаковий і переломний есей «Трагедія Центральної Європи» Мілана Кундери. Він уперше порушив питання про те, що поняття «східноєвропейець» стало політичним тавром і зрадою, радше аніж категорією політичної географії. Це означало, що в Європі поняття Схід і Захід набули суто політичного значення (замість географічних, історичних чи культурних), адже насправді всі ці три міста слід вважати центральноєвропейськими. І це не випадково – від часу появи поняття Центральної Європи неодноразово змінювало свої межі. На думку Кундери, попри те, що від Братислави до Відня лишень 60 км, перша опинилася у Східній Європі, тоді як остання – у Західній. Географічно Прага західніша, ніж Відень, однак і вона, і Братислава виявилися східноєвропейськими столицями. Водночас, на думку Мілана Кундери, Центральна Європа завжди прагнула стати зменшеною копією Європи, де європейська культура завжди була (ставши культурним центром на початку ХХ ст.) і залишається цінністю. Публіцистичні тези Кундера ґрунтував на спробі історичного доведення можливості та доцільності виокремлення регіону під назвою Центральна Європа. Усю дискусію ним було резюмовано лаконічно і ємно: «З погляду географії Центральна Європа є центром, з погляду культури – Заходом, а з погляду політики, від 1945 року, – Сходом» [5].

«Легалізацію» концепту Центральної Європи пов'язують головно з хвилею «оксамитових» революцій, які ознаменували завершення комуністичної епохи. Досить швидко наочними стали позитивні результати перетворень у Польщі, Чехії, Угорщині, і нещодавня «велика» Східна Європа розпалася на кілька частин. Як твердив американський політолог Майкл Роскін – під час холодної війни не існувало «середини», і термін «Центральна Європа» просто перестали вживати; однак із падінням комуністичних режимів він відродився. У 1990-ті рр. Центральна Європа слугувала, щоб об'єднати ймовірних кандидатів на вступ до Європейського Союзу і відокремити їх від країн СНД. Не випадково важливим елементом сучасного образу Центральної Європи є розуміння Росії як «Іншого, що визначає», на протиставленні до якого будують свою ідентичність. Різноманітні варіації центральноєвропейської ідеї, чи то польська «ягеллонська ідея», чи менш масштабні та агресивні варіанти в інших країнах регіону однією з характеристик мають саме протиставлення Росії, що логічно приводить до сприйняття північноатлантичного союзу. Водночас треба погодитися з тезою про те, що успішність центральноєвропейських країн буде залежати від їхньої спроможності «подолати» так звані одвічні образи та комплекси [4].

У своєму есеї (його назва «Атлас. Медитації», 2006) Юрій Андрухович сформулював чергове (і по-своєму пророче) бачення Центрально-Східної Європи – тепер як рухомого простору: «ЦСЄ зрушила з місця і дрейфує у східному на-

прямку територією України. При цьому вона не може не наразитися на спротив Сходу, і якщо назвати це війною було б дещо заголосно, то жорстким протистоянням – саме доречно».

Варто ствердити, що поняття Центральної Європи по-різному трактували у минулому, і навіть нині вона приховує значні неоднозначності. Так чи інакше, воно окреслює не лише географічну категорію, а означає рівно ж спільні політичні особливості, схожість суспільних та економічних структур, близький цивілізаційний рівень. Доводиться згадати думку видатного історика й автора численних праць з проблем поділу Європи Оскара Галецького, який майже 70 років твердив: «Ні історики, ні географи не дійшли ще згоди щодо точного значення таких відносних термінів, як Центральна Європа, Східна Європа чи ще суперечливішого Центрально-Східна Європа» [17, 9].

Abstract

The article critically examines the concept of Central Europe. An attempt is made to establish the boundaries of this concept and the peculiarities of functioning in different historical periods. The author considers this geographical space as a subject of discourse that has geopolitical and cultural dimensions. The analysis of the content given by different authors to this definition allows us to determine the main characteristics. Originating as a concept of space that falls under the German influence (F. Naumann); transforming into a «zone of small states between East and West» (T. Masaryk); subsequently gaining a clear opposition from the separation from the East (and specifically Russia) and declarations of attachment (Western) to European civilization and cultural values (M. Kundera); the concept of Central Europe became the foundation of modern Euro-Atlantic processes. Ukrainian version of socio-political transformations at the end of the 20th century. And the hybrid war, which is being conducted by Russia, is applied to theoretical developments.

Key words: *Central Europe, concept, Russia, Germany, culture, discourse.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа : документы и материалы последней трети XX века / РАН, Ин-т славяноведения; редкол.: Ю. С. Новошапин (отв. ред.) и др. С.-Петербург: Алетейя, 2013.
2. Донська А. Г. Політична обумовленість концепту Центральної Європи. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Т. Шевченка*. Серія філософія, політологія. Київ, 2014. Вип. 1 (115). С. 57–61.
3. Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту*. 2015. Вип. ХІХ. С. 333–341.
4. Кіш Є. Б. Центральна Європа: теоретико-методологічні засади концепту. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту*. Серія історія. Ужгород, 2012. Вип. 28. С. 190–194.

5. Кундера М. Трагедія Центральної Європи. «*І*»: незалежний культурологічний часопис. 1995. Ч. 6.
6. Магда Є. Концепт Центрально-Східної Європи в координатах гібридної загрози. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 10. С. 140–145.
7. Мартон Э. Центральная Европа: Допущено Всес. ком-том по делам высшей школы при СНК СССР в качестве учеб. пособия для ун-тов и педагог. ин-тов. Москва: Учпедгиз, 1938. 452 с.
8. Миллер А. И. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России. *Новое литературное обозрение*. 2001. № 52 (6). С. 75–96.
9. Науманн Ф. Срединная Европа. Геополитика : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. С.-Петербург: Питер, 2007. С. 47–61.
10. Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ: НІСД, 2009. 160 с.
11. Томпсон Е. Історія Центральної Європи як постколоніальна нарація. *Україна модерна*. 2010. Ч. 5 (16). С. 227–234.
12. Центральная Европа как исторический регион: Сб. ст. / Ин-т славяноведения и балканистики РАН, Ин-т «Открытое общество»; Отв. ред. А. И. Миллер. Москва: ИСБ, 1996. 265 с.
13. Чижевський К. Перевинайдення Центральної Європи. *Критика*. 2011. листопад–грудень (ч. 11–12). С. 36–39.
14. Шаншиева Л. Н. Немецкие историки о концепции Центральной Европы. *Политические науки*. 2001. № 4. С. 78–84.
15. Kłoczowski J. East Central Europe in Historiography of the Countries of the Region. Lublin: Institute of East Central Europe, 1995. 38 p.
16. Krzeven J. (M. Handelsman). Między Wschodem i Zachodem. Warszawa: L.I.O.K., 1939. 63, [1] s.
17. Halecki O. The historical role of Central-Eastern Europe. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1944. March.
18. Naumann F. Das Mitteleuropa. Berlin, 1915.
19. Šmihula D. Středná Evropa a společné zaujmy jej narodov. *Mezinárodní vztahy*. Pr., 2002. N 4. S. 62–77.

References

1. Anatomy of conflicts. Tsentralnaya i Yugo-Vostochnaya Evropa: dokumenty i materialy posledney treti XX veka (2013) [*Conflict Anatomy. Central and South-east Europe: the documents and materials of the last third of the 20th century*]. Sankt-Peterburg: Aletya.

2. Donska, A. H. (2014). Politychna obumovlenist kontseptu Tsentralnoi Yevropy [*Political conditionally of the concept of Central Europe*]. Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni T. Shevchenka. Seriiia filosofiia, politolohiia, 1, 57–61.
3. Kahanov, Yu. (2015). Tsentralno-Skhidna Yevropa yak istorychnyi rehion: zmist ta evoliutsiia kontseptsii [*Cenrtal and Eastern Europe as a historic region: content and evolution of the conception*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu, XIX, 333–341.
4. Kish, Ye. (2012). Tsentralna Yevropa: teoretyko-metodolohichni zasady kontseptu [*Central Europe: theoretic and methodical issues of the concept*]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho NU. Seriiia istoriia, 28, 190–194.
5. Kundera, M. Trahediiia Tsentralnoi Yevropy [*The Tragedy of Central Europe*].
6. Mahda, Ye. (2017). Kontsept Tsentralno-Skhidnoi Yevropy v koordynatakh hibrydnoi zahrozy [*The concept of Central and Eastern Europe in the framework of hybrid threat*]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofsko-politolohichni studii, 10, 140–145.
7. Marton, E. (1938). Tsentralnaya Yevropa [*Central Europe*]: Dopushcheno Vses. Komitetom po delam vysshei shkoly pri NSK SSSR v kachestvie uchebnogo posobyia dlia universitetov I pedagogicheskikh institutov. Moskva: Uchpedhiz.
8. Miller, A. (2001). Tema Tsentraloj Evropy: sovremennye diskursy I mesto v nih Rossuu [*The theme of Central Europe: history, modern discourses and Russia's place in them*] Novoye literaturnoye obozrenie, № 52 (6), 75–96.
9. Naumann, F. (2007). Sderinnaya Evropa. Geopolitika: Khrestomatiia [*Middle Europe. Geopolitics*] Sost. B. Isaev. St. Petersburg: Piter.
10. Portnov, A. (2009). Mizh «Tsentralnoiu Yevropoiu» ta «ruskim mirom»: suchasna Ukraina u prostori mizhnarodnykh intelektualnykh dyskusij [*Between Central Europe and the Russian Peace: Modern Ukraine in the Space of International Intellectual Disputes*] Kyiv: NISD.
11. Tompson, E. (2010). Istoriiia Tsentralnoi Yevropy yak postkolonialna naratsiia [*History of Central Europe as a postcolonial narrative*] Ukraina moderna, 5 (16), 227–234.
12. Tsentralnaya Yevropa kak istoricheskij region (1996) [*Central Europe as a historic region*]. Moskva: ISB.
13. Chyzhevkyj, K. (2011). Perevynaidennia Tsentralnoi Yevropy [*The rebirth of Central Europe*] Krytyka, 11–12, 36–39.
14. Shanshieba, L. (2001). Niemieckie istoriki o koncepcii Tsentralnoj Yevropy [*German historians on the concept of Central Europe*]. Politicheskie nauki, № 4, 78–84.
15. Kłoczowski, J. (1995). East Central Europe in Historiography of the Countries of the Region. Lublin: Institute of East Central Europe.

16. Krzeven, J. (M. Handelsman) (1939). *Między Wschodem i Zachodem*. Warszawa: L.I.O.K.
17. Halecki, O. (1944) The historical role of Central-Eastern Europe. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. March.
18. Naumann, F. (1915). *Das Mitteleuropa*. Berlin.
19. Šmihula, D. (2002). Stredná Európa a spoločne zaujmy jej narodov. *Mezinárodní vztahy*, N 4, 62–77.

УДК 327(4-11)

ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНУ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Паніна Ірина

У статті детально аналізується концепт «Центрально-Східна Європа». Розглядаються етапи еволюції концепту і трансформації поняття, розкривається його зміст, а також визначається роль і значення регіону в сучасних міжнародних відносинах. Автор доводить, що поруч із поняттями Центральної, Східної, Південно-Східної, Східно-Центральної Європи термін «Центрально-Східна Європа» є найбільш доцільним. Він має переважно політичне наповнення та зміст. Центрально-Східна Європа не надто обтяжена міфами, стереотипами та емоціями й означає певний географічний, економічний, культурний, політичний простір, який раніше асоціювався із «радянською» сферою впливу. Регіон Центрально-Східної Європи має низку специфічних рис і характеризується тенденціями, що дозволяють говорити про важливе місце в системі міжнародних відносин. Цей простір є ключовим у продовженні реалізації «європейського проекту» і в гарантуванні регіональної безпеки.

Ключові слова: *Центрально-Східна Європа, Східно-Центральна Європа, Центральна Європа, Східна Європа, «холодна війна», постбіполярні міжнародні відносини, концепт Центрально-Східної Європи.*

У червні 2017 р. на Міжнародній конференції Фонду Конрада Аденауера «Європа на зламі часів: література, цінності та ідентичність» Ю. Андрухович сказав: «...східна межа Європи сьогодні визначається доволі легко і повністю збігається з лінією східного українського фронту (чи, як її називають офіційно, лінією розмежування)...» [1]. Йдеться не про географічні межі Європи, а про певний політичний і культурний простір. Європа періоду після «холодної війни» не є просто конструктом з інституцій або конгломератом суверенних держав-націй, «старої» і «нової» Європи. Вона залишається з одного боку дуже фрагментарною, а з іншого – скріпленою ідеєю єдності. Це наводить на думку щодо місця Центрально-Східної Європи, до якої все частіше відносять Україну.

Відомий дослідник П. Вандич зазначив: «Центрально-Східна Європа – доволі непопулярний регіон. Її історія здається складною і заплутаною. Регіон уявляють конгломератом проблемних народів із чудернацькими іменами. Історія Центрально-Східної Європи не настільки екзотична, щоб збудити цікавість, і не настільки знайома, щоб полегшити розуміння» [6, 339]. Концепт Центрально-Східної Європи зароджується після Версалю, однак дискусія набирає нової сили після розширення ЄС у 2004 р. Ключовим питанням є сам зміст поняття «Центрально-Східна Європа». Науковці вбачають у ньому інтелектуальну конструкцію і предмет для досліджень, історичну площину і простір, окремий регіон зі спільною культурною й історичною долею. Особливу увагу концепції приділили українські дослідники Є. Магда, Ю. Каганов, І. Піляєв [6; 8; 9; 10], які аналізують критерії виділення регіону, виявляють етапи трансформації поняття, пропонують методологічні аспекти використання концепції Центрально-Східної Європи.

Мета нашого дослідження – прослідкувати еволюцію концепту Центрально-Східної Європи, розкрити його зміст і виявити місце і значення регіону в сучасних міжнародних відносинах. Проблему концептуалізації Центрально-Східної Європи можна окреслити кількома питаннями, на які варто дати відповіді. По-перше, треба визначити, яка самоназва регіону найбільше відповідає реаліям часу і яким є сучасне розуміння концепту «Центрально-Східна Європа», адже не вироблено єдиного підходу. Термін передбачає відповідне наповнення, і у випадку з Центрально-Східною Європою існує багато варіантів критеріїв відбору країн, що є частиною регіону, і досить важко (або навіть неможливо) однозначно окреслити кордони регіону та перелік країн. По-друге, важливим є встановлення характерних рис і тенденцій, специфіки відносин країн регіону та механізмів взаємодії між ними. По-третє, неоднозначними є значення і місце регіону в сучасній системі міжнародних відносин, що теж потребує уточнення.

Будь-який термін має свою конотацію – описове та емоційне сумарне (тотальне) значення слова і відповідну інтерпретацію. У міжнародних відносинах застосування тієї чи іншої термінології може демонструвати не лише рівень професійності та ставлення суб'єктів політики до відповідних процесів чи явищ, а й надавати діям акторів певного відтінку. Доволі специфічним є вживання термінології, що ілюструє географічну реальність. Дослідник Д. Замятін стверджує, що географічний образ виступає, ймовірно, соціальним уявленням про певну частину простору і є частиною «ментальної карти» [5]. Керуючись таким підходом, можна дійти висновку, що такий начебто географічний термін «Центрально-Східна Європа» має переважно політичне та ідеологічне наповнення і зміст, хоча немає такого міжнародного актора, як Центрально-Східна Європа.

Що є «Центрально-Східна Європа» і де її межі? Яким є сучасне розуміння концепту «Центрально-Східна Європа»? Центрально-Східна Європа – найбільш пізня варіація назви регіону в Європі, який межує із Західною Європою та умовним Сходом. Чеський історик Я. Кржен зауважує, що Європа – це поняття, історично обумовлене, і з невизначеним східним кордоном [7, 1]. Основною рисою виділення східного кордону є вплив так званих «східних» цивілізацій (Золотої Орди та Османської імперії), однак частина Італії та Іспанія теж зазнали арабського та османського панування, тому цей критерій не є єдиним. Важливе значення має не лише історичний, а й культурний, політичний і навіть економічний контекст.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії доволі поширеним і усталеним є саме поняття Центрально-Східна Європа, хоча продовжують існувати інші назви – Центральна, Східна, Південно-Східна, Східно-Центральна Європа. Усі ці поняття, з одного боку, є предметом наукової дискусії. З іншого боку, ними постійно оперують у повсякденних політичних практиках.

Найбільш раннім поняттям є «Центральна Європа». Ідея Центральної Європи виникає ще в Середньовіччя і пов'язана зі Священною Римською імперією германської нації. Сукупність країн цього регіону постійно змінювалася, і в різні часи кордони Центральної Європи доходили до країн Бенілюксу та північного Сходу Франції. Я. Кржен пише, що вперше термін «Центральна Європа» (фр. *Europe intermédiaire*) був використаний у 1815 р. на Віденському конгресі для позначення територій сучасної Німеччини та країн Бенілюксу [7, 1]. З середини ХІХ ст. концепт Центральної Європи можна пов'язати з територією імперії Габсбургів. Ідея об'єднання європейських народів з метою боротьби проти Російської та Габсбурзької імперії, до складу яких вони входили, наповнює ідею Центральної Європи ідеологічним змістом. Втім, слов'янофіли не вживали цей термін.

У 40-х рр. ХІХ ст. Німеччина повертається до концепції Європи, яку називає «Серединною», або «Міттель-Європою» (нім. *Mitteuropa*), як простору для власної експансії. Ця ідея актуалізується німецькими ученими К. Бруком, П. де Лагардом, Ф. Лістом, К. Францем і розвивається з новою силою після Об'єднання Німеччини та початку її зближення з Австро-Угорщиною. «Серединна Європа» мала простягатися від Атлантики до Росії і мати функцію великої держави.

Переломним у концепції став 1915 рік: вийшла з друку книга Фрідріха Науманна «Серединна Європа» і стала свого роду політичним бестселером, розійшовшись тиражом у 100 тис. екземплярів [2, 174]. Книга не тільки сприяла популяризації самої ідеї, її проникненню в масову свідомість, а й стала методо-

логічною основою концепту формування навколо Німеччини «життєвого» простору, де проживали європейські народи у складі німецької держави. Варіантів такого простору було два: спільне політичне утворення на чолі з Німеччиною, економічний або митний союз.

Український дослідник Ю. Каганов називає першу чверть ХХ ст. періодом «ренесансу» концепції Центральної Європи [6, 335]. Після Версалю Центральна Європа із мрії перетворилася на реальність: виникають нові європейські держави внаслідок розпаду Германської, Австрійської, Російської, Османської імперій, які самі усвідомлено позиціонують себе як Центральна Європа. «Центральна Європа», – на думку Є. Магди, – це одна з найяскравіших інтелектуальних метафор і один з найуспішніших політичних проектів ХХ ст. [9, 140]. Відомий політичний діяч Т. Масарик використовує це поняття вже в 1921 р. для позначення зони малих націй між Заходом і Сходом. У тогочасній світовій політиці цим державам була відведена роль буфера і фортеці від більшовицької Росії.

Наступне відродження концепту Центральної Європи припадає на середину 80-х рр. ХХ ст. У 1984 р. з друку вийшло есе «Трагедія Центральної Європи», присвячене Польщі, Угорщини, Чехословаччині, які були, на думку автора, частиною «західного світу» і лише тимчасово знаходилися під впливом СРСР. Ця робота відродила концепт Центральної Європи: місцеві дослідники всіляко намагалися відокремити свої держави від всього радянського та наблизитися до Західної Європи. Країни регіону почали розробляти власні історичні канони, визначити європейський вектор політичної культури від минулого до сьогодення, шукати цінності, які поєднували їх із Заходом. У рамках концепту Центральної Європи виникає «ягеллонська» концепція, згідно якої Польща як правонаступниця Речі Посполитої є ядром регіону і має взяти на себе роль лідера. З'являються нові терміни: «МідіЄвропа», «Димідальна Європа», «Віскальна Європа», які є синонімічними до поняття «Центральна Європа».

«Центральною Європою» стали всі ті держави, що проголосили курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, і концепція перетворилася на певний політичний проект. Для Німеччини з її лідерськими амбіціями і впливовою роллю в ЄС доволі зручно було відродити ідею об'єднання центральноєвропейських держав навколо себе і навіть сприяти формуванню не тільки спільної мети, а й регіональної ідентичності. Натомість Центральна Європа не була і не стала однорідною, а формування власної державності й національної ідентичності, а не регіональної єдності, вважалось першочерговим завданням.

На початку 90-х рр. ХХ ст., крім поняття «Центральна Європа», широко вживається термін «Східна Європа». Серед дослідників, які оперували цим поняттям, – Х. Сетон-Уотсон, І. Беренд, Д. Ранкі, які в цей регіон включали Польщу,

Чехословаччину, Угорщину та балканські країни [7]. Певні дослідники додавали країни Балтії, Фінляндію та Туреччину. Деякі історики вважають, що поняття «Східна Європа» виникло під час Наполеонівських воєн та означало ту частину континенту, яка була на схід від Пруссії [6, 334]. Пізніше термін набував негативного відтінку та означає передусім Росію як антитезу «західної цивілізації».

«Східна Європа» є геополітичним поняттям, що відроджується після Другої світової війни і вживається здебільшого на Заході, де вона сприймалась як даність, внутрішньо однорідний об'єкт. У документах ООН «Східна Європа» розглядалася як окремий регіон. У Фултонській промові У. Черчилль назвав Центральною та Східною Європою усі країни, що опинилися за «залізною завісою», східніше лінії Штеттин–Трієст [15]. Треба погодитися з думкою Л. Вульфа, що термін «Східна Європа» з моменту свого виникнення мав негативну конотацію – зв'язок з чимось «сірим», тьмяним, недорозвиненим і навіть «примітивним» порівняно із Західною Європою [4, 15]. Так, Е. Мічта пише про розділення Європи на «постмодерний Захід» і «модерний Схід» [20].

У СРСР назва «Східна Європа» не вживалася; натомість були поширені такі позначення: як «радянський блок», країни «народної демократії», країни «соціалістичної співдружності», «соціалістичного табору», «європейські соціалістичні країни», що підкреслювало приналежність до радянської зони впливу. Особливо яскраво описаний цей «східноєвропейський територіальний фокус» у роботах Т. Снайдера. У книзі «Криваві землі» він характеризує сателітів Радянського Союзу в межах простору від Балтійського до Чорного моря, від Берліну до Москви, що більше вписується в концепт Центрально-Східної Європи, хоча називає він ці країни східноєвропейськими [11, 749].

Відомий факт, що в 1994 р. з'являється інструкція Держдепартаменту США про використання європейським бюро терміна «Центральна Європа» замість «Східна Європа», однак сьогодні в американській історіографії так само, як і в державних інституціях, використовуються одразу кілька термінів: «Східна Європа» (європейські держави – колишні радянські республіки), «Центральна Європа» (країни «Вишеградської четвірки» та Австрія) та «Південно-Східна Європа» (балканські країни). Усі ці держави були за «залізною завісою». С. Гантінгтон оперує всіма цими дефініціями. Центральна Європа, на його погляд, це ті землі, які входили до імперії Габсбургів, а також Польща і східні кордони Німеччини, і основним критерієм для виділення цих країн в окремий регіон є їхня приналежність до західного християнства; відповідно, країни Європи з пануванням православ'я – це Східна Європа [12, 243]. Д. Гамільтон і Г. Манготт взагалі вводять поняття «Нової Східної Європи» – Україна, Молдова, Білорусь – як буфер між Росією та ЄС [19].

Отже, до завершення «холодної війни» регіон Східної Європи був чітко позначений берлінським муром і кордонами так званого «радянського блоку». У період постбіполярних міжнародних відносинах ця категорія втратила свою чіткість, так само як і «Центральна Європа». Негативні асоціації з прорадянським минулим дедалі більше стимулюють відхід від поняття «Східна Європа», особливо серед країн-членів ЄС, які приєдналися до нього в 2004, 2007 та 2013 рр. Український політолог Є. Магда пояснює, що після розширення ЄС «потрібно було на рівні мови проілюструвати реальну належність до Європи, маркувати себе як «своїх», водночас позначивши Східну Європу як «не зовсім своїх» [9, 140]. Американські дослідники взагалі описують колишній «радянський блок» як «нову Європу», протиставляючи її «старій» Західній Європі.

Щодо терміна «Центральна Європа», то завжди незмінним було включення в нього Польщі, Угорщини, Чехословаччини (пізніше – Чехії та Словаччини), але помітна тенденція до «розширення кордонів». Британський історик Е. Полонскі додає до регіону Центральної Європи Австрію [7], а Зб. Бжезінський говорить про Україну як її органічну частину [3, 100–107]. П. Кені позначає Центральну Європу як територію, що мала «спільне минуле в західних імперіях» [8, 110], тому і перелік країн буде іншим: Польща, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Словенія, Україна. П. Вандич у роботі «Центральна Європа в історії – від Середньовіччя до наших днів» окреслює регіон Центральної Європи як простір, що утворився внаслідок розпаду СРСР і соціалістичного табору. Автор розширює територіальні межі Центральної Європи, вважаючи це простором між Балтійським, Егейським, Адріатичним і Чорним морем [7]. Центральна Європа просувається дедалі на схід – до кордонів з Російською Федерацією.

Термін «Центрально-Східна Європа» з'являється порівняно з усіма розглянутими вище значно пізніше – в 1935 р. – і пов'язаний із назвою угорського наукового щорічника «Archivum Europae Centro-Orientalis» [10, 21]. Цей термін є асиметричним, адже не існує Центрально-Західної Європи. Академічну концепцію Центрально-Східної Європи було розроблено в 40–50-х рр. ХХ ст. американським істориком польського походження О. Галецьким. У книзі 1952 р. «Прикордонні області західної цивілізації: історія Центрально-Східної Європи» автор позначає регіон як території між СРСР і Німеччиною, частину Європи, що перебувала під впливом СРСР, але розглядалася як східна частина Великої Європи [10, 21; 7]. Цим поняттям оперують А. Агх, П. Вандич, Е. Коміссо, Я. Кржен, Б. Перот, Е. Сюч, Є. Магда та інші дослідники. К. Вуйчицький, навпаки, розрізняє Східну та Центральну Європу через відмінність історичного досвіду ХХ ст. і висловлює сумнів щодо доцільності поєднання цих двох просторів в один регіон [9, 142].

Дискусії виникають традиційно навколо питання, які країни включати в цей регіон. Частина дослідників стає на бік вузького трактування Центрально-Східної Європи, яке ототожнює регіон із чотирма країнами Вишеградської групи – Польщею, Чехією, Словаччиною, Угорщиною. Британський дослідник А. Хюде-Прайс пояснює це тим, що ці держави, на відміну від інших постсоціалістичних сусідів, мають низку спільних характеристик, серед яких унікальність історії та культури, успішні економічні та політичні реформи, тісні відносини із Заходом [6, 336]. І. Піляєв вважає Центрально-Східною Європою посткомуністичні небалканські країни з переважно європейським населенням [10, 22]. Ілюстрацією широкого підходу до концепту Центрально-Східної Європи є цитата з виступу Ю. Андруховича в липні 2017 р.: «Простір від Естонії до Албанії, об'єднаний посттоталітарною реальністю... Це ті терени, де переважна більшість населення залишилася відчутно невдоволеною й ображеною результатами попереднього поділу світу після Другої світової війни, внаслідок чого їхні найближчі нащадки охоче підтримали наступний, справедливіший на їхню думку, поділ» [1].

Українська наукова спільнота активно використовує концепт Центрально-Східної Європи, але існує певна лінгвістична колізія. Дослідник І. Піляєв вважає доречним переклад терміна з англійської East-Central Europe та німецької Ostmitteleuropa як «східна частина Центральної Європи», тобто без врахування Австрії, Німеччині та пострадянських країн; балканські країни він відносить до Південно-Східної Європи, оскільки вони тривалий час були під впливом Османської імперії [10, 21]. Термін Central and Eastern Europe дослівно перекладається як «Центральна та Східна Європа» і теж використовується. Більшість дослідників, однак, ототожнюють термін East Central Europe з українським «Центрально-Східна Європа», як це перекладають здебільшого лінгвісти, або «Східно-Центральна Європа». Саме вираз «Центрально-Східна Європа» у його широкому значенні є більш влучним і доречним, на нашу думку.

У світі теж є «мода» на терміни. Чеська наукова спільнота (Й. Кроутвор, М. Кундера, Я. Крен та ін.) переважно дотримуються концепту Центральної Європи, а у Польщі – Центрально-Східної Європи (П. Вандич, Я. Вінецький, Є. Клочовський, К. Бачковський). Угорщина пропагує також ідею Центрально-Східної Європи, а Словаччина – Центральної. Російські та білоруські дослідники здебільшого критикують концепт Центрально-Східної Європи. Автори тритомника «Центрально-Східна Європа у другій половині ХХ століття» за редакцією академіка РАН О. Некіпелова сприймають термін «Центрально-Східна Європа» як сучасний заміник «зарубіжних соціалістичних країн Європи» [10, 21]. Позиція ЄС з цього приводу теж є досить цікавою, адже в офіційних докумен-

тах і фінансових звітах зустрічаються і Центрально-Східна Європа (найбільш вживаний термін), і Східно-Центральна Європа, а також Північна, Південна, Східна, Центральна та Західна Європа.

Цікаво, що у «Геосхемі для Європи» від Бюро статистики ООН виділено чотири регіони, серед яких немає ні Центральної, ні Центрально-Східної Європи: Східна, Західна, Південна та Північна. Країни, які в широкому трактуванні належать до країн Центрально-Східної Європи, ООН розподілило за субрегіонами так: Північна Європа: Естонія, Латвія, Литва; Східна Європа: Білорусь, Болгарія, Молдова, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Україна; Південна Європа: Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія [18].

У преамбулі до «Геосхеми» пояснюється, що такий поділ є досить умовним і не універсальним. В основу відбору покладено спільний історичний досвід і критерій гомогенності: кліматично-географічної, демографічної, конфесійно-лінгвістичної. Так, наприклад, у роз'ясненнях Бюро статистики ООН Східна Європа – це країни, які межують з Азією, більш-менш асоціюються зі «східним блоком» часів «холодної війни» і в них переважає православ'я [18]. Довідник ЦРУ з країн світу (англ. CIA World Factbook) до Східної Європи відносить балтійські країни та країни Закавказзя [16].

Отже, усі розглянуті нами концепти мають політичне навантаження та постають певними ідеологічними феноменами. Географічні образи міцно закріплюються у свідомості суспільства, але образ Центрально-Східної Європи ще в процесі створення, а сам регіон постійно перебуває у трансформації. Сам термін «Центрально-Східна Європа» виступає компромісом, адже він має значно менший ступінь ідеологізації, не настільки обтяжений міфами, стереотипами й емоціями, як «Східна» або «Центральна Європа». Як влучно зазначає Ю. Каганов, немає спільної ідентичності і колективної пам'яті: «Важко знайти уродженця цього регіону, який би ідентифікував себе як центральносхідноєвропейцем: він неодмінно представився би угорцем (поляком, румуном тощо), або європейцем» [6, 337].

У науковій літературі зазвичай для опису регіону Центрально-Східної Європи використовують метод порівняння і навіть протиставлення із Західною Європою або Росією тощо. Подібний підхід формує стереотипне бачення регіону, залишає «за лаштунками» важливі елементи. Зважаючи на це, зробимо акцент на спільних рисах Центрально-Східної Європи, які дозволяють визначити регіон як певний географічний, економічний, культурний, політичний простір.

Визначальною рисою регіону є його транзитне положення між класичною Західною Європою та Російською Федерацією. Весь регіон є дуже неоднорід-

ним за своїм ресурсним потенціалом: з одного боку, серед країн можна виділити держави, які виступають провідними експортерами стратегічних енергоносіїв (Польща – вугілля, а Румунія – нафти), а, з іншого боку, для всіх держав характерна «некомплектність» природних ресурсів, що обумовлює постійну потребу в підтримці активних економічних відносин всередині регіону і одночасно актуалізує проблему залежності від зовнішніх експортерів. Тривалий час над регіоном тяжіла тінь «відсталості» через слабкий розвиток міст, пізні формування капіталістичних відносин і, відповідно, доволі пізній промисловий розвиток.

У період посткомунізму кінця ХХ – початку ХХІ ст. Центрально-Східна Європа здійснила перехід до ліберальної соціально орієнтованої моделі економіки через копіювання у країн Західної Європи, передусім ФРН, інститутів ринкової економіки та західної демократії в комплексі з інтеграцією «навздогін». Регіон із відставанням включався до західних структур, але сьогодні Центрально-Східна Європа є більш динамічним регіоном, ніж так звана «стара» Європа. Згідно з класифікацією звіту «Світова економічна ситуація та перспективи (WESP)» за 2019 р., більша частина країн ЦСЄ входять до групи розвинених країн (ця підгрупа в 2014 р. мала умовну назву «нові країни-члени ЄС») [22, 102–103]. Албанія, Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина, Македонія у звіті характеризуються як «країни з перехідною економікою», з рівнем доходів «вище середнього» і входять до підгрупи «Південно-Східна Європа» [22, 114]. За 15 років ситуація суттєво змінилася, адже в 2004 р. Світовий банк ідентифікував лише Словенію як промислово розвинену країну, усі інші країни регіону були віднесені до групи країн з перехідною економікою. Зараз темпи економічного зростання в середньому по Європі тримаються на рівні 1,9 % щороку, проте більш позитивні перспективи прогнозуються для Центрально-Східної Європи на рівні 3,7 % зростання ВВП у 2019 р. [22, 5].

Більшу неоднорідність демонструє етнолінгвістична та конфесійна картина. Центрально-Східна Європа досі сприймається багатьма як «периферія» через свою так звану цивілізаційну «відсталість», хоча перші державні утворення з'являються в регіоні в період Раннього Середньовіччя. Тривалий час народи Центрально-Східної Європи були позбавлені державності, перебували у стані опору або боротьби з іноземним пануванням, формується синдром «облогової фортеці». Держави, що існували на теренах Центрально-Східної Європи, у період свого розквіту перетворюються на наднаціональні імперії – Велика Болгарія, Річ Посполита, Габсбурзька монархія тощо, – і політичні нації західного типу не формуються. Отже, державницька традиція є перерваною, а поява національних держав відбувається із запізненням.

Як наслідок, національна ідентичність формується поза державою-нацією, на основі лінгвістичного, етнічного та релігійного фактора. Саме релігія висту-

пає в Центрально-Східній Європі як невід'ємний компонент національної ідентичності. Американський Центр досліджень Пью (англ. Pew Research Center) протягом 2015–2017 рр. провів соціологічне опитування серед 56 тис. людей у віці від 18 років у 34 країнах Європи на тему: «Релігійні вірування і національна приналежність в Центральній і Східній Європі» та «Бути християнином у Західній Європі» [17]. Більшість респондентів з Центрально-Східної Європи пов'язали свою конфесійну приналежність із національною ідентичністю; щоб відчувати себе, наприклад, румуном, треба бути православним [17]. Ця кореляція стає не такою чіткою в країнах Балтії або в Чехії, де більшість населення вважає себе атеїстами, але зазначена вище тенденція зберігається.

Так, під впливом зазначених факторів формується політичний простір Центрально-Східної Європи з сильним акцентом на пріоритеті боротьби за національні інтереси. Паралельно відбувається ідеалізація власного минулого, але з його «вмонтуванням» у загальноєвропейську картину. Слабкість громадянського суспільства, недостатність досвіду досягнення консенсусу, домінування ситуативних прагматичних інтересів, посилення націоналістичних і популістських течій – це далеко не повний список рис, притаманних сучасній Центрально-Східній Європі. Таке поєднання значно ускладнює процес так званого «повернення до Європи», про яке говорилося після завершення «холодної війни». З одного боку, більшість держав регіону вже є членами ЄС і НАТО, процес інтеграції продовжується. З іншого боку, ідентифікація в західному суспільстві не відбулася: навпаки все частіше йдеться про збереження національного ядра і навіть боротьби за національну культуру й ідентичність на фоні демографічних і міграційних проблем.

Центрально-Східна Європа не є міжнародним актором, однак спільність пережитих труднощів перехідного періоду країнами регіону схиляє їх до співпраці та вироблення спільного підходу, особливо до питань зовнішньої політики. Угорський дослідник А. Агх досить критично описує місце регіону Центрально-Східної Європи в сучасних міжнародних відносинах, які він вписує в «геополітичну кризу». А. Агх наголошує на певній деструктивній ролі регіону з характерними для нього процесами дезінтеграції, деконсолідації та неліберальними тенденціями, корупцією та популізмом [13]. Л. Кабада має надію, що конструктивний діалог можливий за співпраці з усіма членами ЄС, лідерства у деяких питаннях і посередництва «консолідованих демократій» Центрально-Східної Європи, наприклад, Словенії та Естонії [14, 86].

Подолати ці проблеми можна через запровадження спільних для всієї Європи заходів на основі комплексного розуміння безпеки. Питання зовнішньої безпеки можуть бути ефективно вирішені лише в кооперації з ЄС, а внутріш-

ньої безпеки – шляхом подальших реформ. Країни Центрально-Східної Європи подають приклад усій Європі та демонструють щорічне збільшення витрат на оборону та впровадження дієвих механізмів боротьби з «гібридними» загрозами, особливо щодо східного сусіда – Російської Федерації. Естонія, Латвія, Литва, Словаччина і Хорватія демонструють високий рівень ефективності у протистоянні інформаційному впливу Росії. Хорватія, наприклад, виступила ініціатором посилення спільної боротьби ЄС проти «гібридних» загроз і запровадила курси медіаграмотності, а Словаччина стала однією з перших країн-членів ЄС, що приєдналася до кампанії «Ми – НАТО» (англ. We are NATO), яка має велике значення у посиленні безпеки Європи [23, 9].

Регіон Центрально-Східної Європи посідає важливе місце в системі міжнародних відносин, незважаючи на різні темпи розвитку, характер та якість системних змін, які визначаються історичними особливостями кожної держави, ступенем зрілості політичної системи й політичної культури. Цей культурний, економічний, політичний простір є ключовим у продовженні реалізації «європейського проекту» і в гарантуванні регіональної безпеки. Беззаперечним є той факт, що «Центрально-Східна Європа зрушила з місця і дрейфує у східному напрямку територією України» [1]. Україна органічно вписується в концепт Центрально-Східної Європи і все менше асоціюється зі Східною Європою. Центрально-Східна Європа часто ставала ареною «змагання сильних», і зараз кожній державі регіону важливо зберегти власну суб'єктність, щоб знову не перетворитися на зону впливу.

Abstract

The present article analyses the concept of Central and Eastern Europe. The term Central and Eastern Europe is defined, the evolution stages of concept and transformation of the term are described as well as the role and significance of Central and Eastern Europe in contemporary international relations are characterized. The author submits that the term Central and Eastern Europe is the most viable and efficient in comparison with the terms Central Europe, Eastern Europe, South-Eastern Europe, East-Central Europe. This definition has mainly political interpretation. Central and Eastern Europe does not contain as much myths, stereotypes and emotions as another equivalent terms. It means the determined geographical, economic, cultural space and political landscape which was included into Soviet bloc during the Cold War. The region of Central and Eastern Europe has specific features and reflects the trends which give us the opportunity to confirm its significant role in international relations. This space is at the core of the European project and the regional security.

Key words: *Central and Eastern Europe, Central Europe, Eastern Europe, East-Central Europe, cold war, post-bipolar international relations concept of CEE.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. Центрально-Східна Європа: коротка історія мутацій : із виступу на Міжнародній конференції Фонду Конрада Аденауера «Європа на зламі часів: література, цінності та ідентичність» (Львів, 8 червня 2017 р.). *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/67327>
2. Баранов Н. Н. Срединная Европа Фридриха Науманна: становление концепции. *Известия Урал. гос. ун-та. Серия 2. Гуман. науки*. 2009. №3 (65). С. 173–181.
3. Бжезинский З. Великая шахматная доска (господство Америки и её геостратегические императивы) / [пер. с англ.]. Москва: Международные отношения, 1998. 112 с.
4. Вульф Л. Изобретая восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / пер. с англ. И. Федюкина. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 560 с.
5. Замятин Д. Н. Феноменология географических образов. *Социологические исследования*. 2001. № 8. С. 12–21.
6. Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. XIX. С. 333–341.
7. Кржен Я. Центральная Европа в европейском историко-географическом контексте. *Неприкосновенный запас*. 2007. № 6 (56). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/kr4.html>
8. Магда Є. В. Гібридна загроза для Центрально-Східної Європи: «землі, де можна майже все». *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Політологія»*. 2015. № 5. С. 109–116.
9. Магда Є. В. Концепт Центрально-Східної Європи в координатах гібридної загрози. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Вип. 10. С. 140–145.
10. Піляєв І. Специфіка регіону Центрально-Східної Європи в контексті глобальних тенденцій модернізації соціуму. *Віче*. Жовтень 2013. № 20. С. 20–22.
11. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. Київ: Дуліби, 2015. 584 с.
12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. Москва: АСТ, 2005. 571 с.
13. Agh A. The Deconsolidation of Democracy in East-Central Europe: The New World Order and the EU's Geopolitical Crisis. *Politics in Central Europe*. 2016. Vol. 12, No. 3. PP. 7–36.

14. Cabada L. Democracy in East -Central Europe: Consolidated, Semi-Consolidated, Hybrid, Illiberal or Other? *Politics in Central Europe*. 2017. Vol. 13, No. 2/3. PP. 75–87.
15. Churchill W. S. The sinews of peace. A speech at Westminster college. Fulton (Missouri), 5 March 1946. URL: https://www.nato.int/docu/speech/1946/s460305a_e.htm
16. CIA World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
17. Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues; Pew Research Center, 29.10.2018. URL: <http://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>
18. Europe Countries And Regions; United Nations. URL: [the-four-european-regions-as-defined-by-the-united-nations-geoscheme-for-europe](https://www.un.org/en/regions/europe/)
19. Hamilton D., Mangott G. The new Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova. Baltimore; Maryland, 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/200149764_The_New_Eastern_Europe_Ukraine_Belarus_and_Moldova
20. Michta A. A. The Fading of the Idea of Central Europe. *The American Interest*. 2018. URL: <https://www.the-american-interest.com/2018/01/01/fading-idea-central-europe/>
21. World Bank Country Classifications 2018; World Bank. 2018. URL: <https://data-helpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519>
22. World Economic Situation and Prospects 2019. United Nations, 2019. URL: https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP_2019_BOOK-web.pdf
23. 2018. Ranking of countermeasures by the EU28 to the Kremlin's subversion operations : Kremlin Watch Report. 13.06.2018. 99 p. URL: <https://www.european-values.net/vyzkum/2018-ranking-countermeasures-eu28-kremlins-subversion-operations/>

References

1. Andruxovych, Yu. Centralno-Shidna Yevropa: korotka istoriya mutacij [*Central and Eastern Europe: the short history of mutation*]: iz vystupu na Mizhnarodnij konferenciyi Fondu Konrada Adenauera «Yevropa na zlami chasiv: literatura, cinnosti ta identy`chnist` (Lviv, June 8, 2017). *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/67327>
2. Baranov, N. N. Sredinnaya Evropa Fridriha Naumanna: stanovlenie koncepcii [*Friedrich Naumann's Mitteleuropa: the formation of the concept*]. *Izvestiya Ural. gos. un-ta. Seriya 2. Guman. nauki*. 2009, 3 (65), 173–181.

3. Bzhezinskij, Z. (1998). Velikaya shahmatnaya doska (gospodstvo Ameriki i eyo geostrategicheskie imperativy) [*The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives*] [per. s angl.]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya.
4. Vulf, L. (2003). Izobretaya vostochnuyu Evropu: Karta civilizacii v soznanii ehpoi Prosveshcheniya [*Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*] / Per. s angl. I. Fedyukina. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
5. Zamyatin, D. N. (2001). Fenomenologiya geograficheskikh obrazov [*Phenomenology of geographical images*]. Sociologicheskie issledovaniya, 8, 12–21.
6. Kaganov, Yu. O. (2005). Tsentralno-Skhidna Yevropa yak istorychnyi rehion: zmist ta evoliutsiia kontseptsii [*Central and Eastern Europe as a historical region: the content and evolution of the term*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Zaporizhzhia: Prosvita, XIX, 333–341.
7. Krzhen, Ya. (2007). Centra'naya Evropa v evropejskom istoriko-geograficheskom kontekste [*Central Europe in European historical and geographical context*]. Neprikosnovennyj zapas, 6 (56). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/kr4.html>
8. Mahda, Ye. V. (2015). Hibrydna zahroza dlia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: «zemli, de mozhna maizhe vse» [*The Hybrid threat to Central and Eastern Europe: the lands where pretty much anything is possible*]. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriiia «Politolohiia», 5, 109–116.
9. Mahda, Ye. (2017). Kontsept Tsentralno-Skhidnoi Yevropy v koordynatakh hibrydnoi zahrozy [*The Concept of Central and Eastern Europe at the hybrid threat coordinates*]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politloh. Studii, 10, 140–145.
10. Piliaiev, I. (2013). Spetsyfika rehionu Tsentralno-Skhidnoi Yevropy v konteksti hlobalnykh tendentsii modernizatsii sotsiumu [*The key features of Central and Eastern Europe in the context of global modernization trends*]. Viche. Zhovten, 20, 20–22.
11. Snajder, T. (2015). Krovavye zemli: Evropa mezhdou Gitlerom i Stalinym [*The Dark and Bloody Ground: Europe between Hitler and Stalin*]; [per. s angl. L. Zurnadzhi] Kyiv: Duliby.
12. Hantington, S. (2005). Stolknovenie civilizacij [*The Clash of Civilizations*]; [per. s angl. T. Velimeeva, YU. Novikova]. Moskva: AST.
13. Agh, A. (2016). The Deconsolidation of Democracy in East-Central Europe: The New World Order and the EU's Geopolitical Crisis. *Politics in Central Europe*. Vol. 12, 3, 7–36.
14. Cabada, L. (2017). Democracy in East-Central Europe: Consolidated, Semi-Consolidated, Hybrid, Illiberal or Other? *Politics in Central Europe*. Vol. 13, 2/3, 75–87.

15. Churchill, W.S. The sinews of peace. A speech at Westminster college. Fulton (Missouri), 5 March 1946. URL: https://www.nato.int/docu/speech/1946/s460305a_e.htm
16. CIA World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
17. Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues; Pew Research Center, 29.10.2018. URL: <http://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>
18. Europe Countries And Regions; United Nations. URL: [the-four-european-regions-as-defined-by-the-united-nations-geoscheme-for-europe](https://www.un.org/en/regions/europe/)
19. Hamilton, D., Mangott, G. (2007). The new Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova. Baltimore; Maryland. URL: https://www.researchgate.net/publication/200149764_The_New_Eastern_Europe_Ukraine_Belarus_and_Moldova
20. Michta, A. A. The Fading of the Idea of Central Europe. *The American Interest*. 2018. URL: <https://www.the-american-interest.com/2018/01/01/fading-idea-central-europe/>
21. World Bank Country Classifications 2018; World Bank. 2018. URL: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519>
22. World Economic Situation and Prospects 2019. United Nations, 2019. URL: https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP_2019_BOOK-web.pdf
23. 2018. Ranking of countermeasures by the EU28 to the Kremlin's subversion operations: Kremlin Watch Report. 13.06.2018. 99 p. URL: <https://www.european-values.net/vyzkum/2018-ranking-countermeasures-eu28-kremlins-subversion-operations/>

УДК 94:327 «1919»

ПРИНЦИП НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Городня Наталія

Українська дипломатична місія у Парижі під час мирної конференції 1919 р. вважала принцип національного самовизначення, проголошений Вудро Вільсоном у «Чотирнадцяти пунктах», підставою для визнання і підтримки країнами Антанти і США національної державності України. Проте чи дійсно В. Вільсон пропонував формування повоєнного світового устрою на принципах національного самовизначення за етнічною ознакою? Автор аналізує концепцію «національного самовизначення», сформульовану на завершальному етапі світової війни і робить висновок, що центральним принципом мирної програми Вудро Вільсона було самоуправління народів на основі ліберальної демократії, а не самовизначення націй за етнічною ознакою. Принцип національного самовизначення не був чітко сформульований, що спричинило різні його інтерпретації. Великі держави використовували їх для досягнення своїх політичних цілей.

Ключові слова: національне самовизначення, Паризька мирна конференція, 1919, Вудро Вільсон, «Чотирнадцять пунктів», Україна.

Формування нового світового порядку після закінчення Великої війни 1914–1918 рр. пов'язане з низкою міжнародних форумів, першим і основним із яких була Паризька мирна конференція (січень 1919 – січень 1920 рр.). Великий вплив на її роботу мали «Чотирнадцять пунктів» Вудро Вільсона – програма миру, запропонована президентом США у виступі перед Конгресом 8 січня 1918 р. Після того як Німеччина і держави Антанти прийняли цю програму як основу для перемир'я, проголошені у ній принципи були використані для подальшого формування повоєнної системи міжнародних відносин.

З «Чотирнадцятьма пунктами» традиційно пов'язують проголошення принципу самовизначення націй як одного із провідних у формуванні повоєнного світового устрою, і, відповідно, ключового в роботі Паризької мирної конференції. У зв'язку з цим народи, які створили національні держави на територіях колишніх імперій чи лише прагнули цього, направили своїх представників до Парижа, щоб отримати визнання і підтримку великих держав-переможниць. Серед них були й українці. В. Винниченко, який на початку 1919 р. був членом Директорії УНР, іронічно писав у «Відродженні нації», що «хуторянка» (українська національна влада) «вирядилась і веселенько, бадьоренько, з простодушністю та вірою у справедливість 14 пунктів почимчикувала в Європу. Ці знамениті 14 пунктів, властиво, були її єдиним засобом і аргументом. А особливо ті з них, які співали про право самовизначення націй, народів. Треба було, на думку хуто-

рянки, тільки роз'яснити в Європі, що ми – окрема нація, народ, як нам моментально дадуть усі права, які «полагаються» всім націям і народам» [2, 410].

Українська делегація не була допущена на мирну конференцію, але залишилася у Парижі й намагалася контактувати з представниками великих держав неофіційно. У її нотах на ім'я керівних органів конференції постійно фігурувало посилення на принцип національного самовизначення [9]. Коли 25 червня 1919 р. Верховна рада конференції прийняла рішення дозволити польським військам окупувати Східну Галичину, українські представники у Парижі прийняли це рішення як грубе порушення права націй на самовизначення.

Документи Паризької мирної конференції свідчать, що великі держави не розглядали питання, що стосувалися українців і їхньої національної державності, інтегровано. Їх обговорювали лише у контексті інших проблем, пов'язаних із російським більшовизмом (методами взаємодії з ним чи протидії йому), кордонами Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії, та, найбільше, з українсько-польською війною у Східній Галичині. І того більше, на конференції не обговорювалося питання про визнання національної державності українців.

Інші народи, які також очікували реалізації конференцією їхнього права на національне самовизначення, і, відповідно, підтримки і допомоги, також були розчаровані. Проте, як свідчить аналіз протоколів керівних органів конференції, великі держави-переможниці не прагнули до створення повоєнного світу на основі самовизначення народів за етнічною ознакою. У зв'язку з цим науковці висувують різні припущення. По-перше, принцип націй на самовизначення не був реалізований внаслідок спротив лідерів європейських держав ідеалізму Вудро Вільсона. По-друге, вже у процесі роботи конференції її провідні учасники усвідомили, що цей принцип важко реалізувати як практичну політичну концепцію. Про це свідчили і територіальні конфлікти між новими державами (прикладом чого була польсько-українська війна у Східній Галичині). По-третє, проголошені В. Вільсоном принципи не передбачали самовизначення націй в етнічному сенсі, але були неправильно інтерпретовані.

Для відповіді на це питання звернімося до «Чотирнадцяти пунктів». Вітчизняні вчені не приділяють належної уваги аналізу цього документу, оскільки його положення для них не підлягають сумніву. Проте в Америці та Європі існує велика наукова література, автори якої визнають нечіткий і двозначний характер формулювань «Чотирнадцяти пунктів», що спричинив різні інтерпретації цього документу до і під час мирної конференції [5; 7; 8]. Деякі з них виходили поза межі цілей президента США. Передусім це стосується принципу національного самовизначення.

Загалом «Чотирнадцять пунктів» стосуються восьми конкретних територіальних і політичних проблем, які з'явилися до чи в процесі війни, і шести загальних положень.

Конкретні проблеми стосувалися Росії, Бельгії, Франції, Італії, Польщі, Румунії, Сербії, Чорногорії, Австрійсько-Угорської імперії, Османської імперії. Загальні положення виражали ширші цілі, за які воювали союзники: відкрита дипломатія, свобода мореплавства, ліквідація торговельних бар'єрів, зменшення озброєння, урегулювання колоніальних питань, і, найважливіше, Ліга націй.

Основною метою виступу В. Вільсона перед об'єднаною сесією Конгресу 8 січня 1918 р., за коментарем полковника Едварда Хауза, довіреної особи і друга президента, було вироблення ліберальної програми миру на противагу секретним домовленостям держав Антанти. Вона була оприлюднена російським радянським урядом в листопаді 1917 р. Після цього він оголосив про наміри вступити у переговори з Німеччиною стосовно «демократичного миру» на основі «самовизначення націй» і закликав держави Антанти визнати ці принципи або ж сформулювати цілі, заради яких народи Європи проливають свою кров [14, 457].

Промова президента була значною мірою відповіддю на звернення більшовицького уряду щодо цілей війни. Хоча він уже підписав перемир'я з Німеччиною, було невідомо, чи погодиться він з умовами миру. Існувала потреба переконати Росію стояти на боці союзників у захисті демократичних і ліберальних принципів [1, 202–203]. Е. Хауз переконував президента у необхідності ізолювати Росію від Німеччини, незалежно до почуттів, які викликали у нього дії більшовиків, а для цього було потрібно висловити їм дружню симпатію та пообіцяти суттєвішу допомогу [1, 210–211].

За словами Е. Хауза, ситуація в Росії була найважливішою причиною промови президента 8 січня. Унаслідок цього стаття VI щодо Росії була написана особливо ретельно [1, 210]. Вона пропонувала звільнення усієї російської території й таке урегулювання усіх питань, що стосуються Росії, яке забезпечить її безперешкодний політичний розвиток і національну політику, а також гарантує щирий прийом до спільноти вільних націй на основі інституцій, які вона собі обрала, та надання будь-якої допомоги, яка їй потрібна [10]. У цьому пункті використовувався термін «незалежне (само)визначення» (the independent determination), але він стосувався не народів колишньої Російської імперії, а російського більшовицького уряду.

Ця стаття свідчить про прагматизм Вудро Вільсона, готовність США співпрацювати із російським більшовицьким урядом, щоб довести війну до переможного завершення, і відсутність підтримки ним дезінтеграції Росії.

Після того, як більшовики підписали перемир'я з Німеччиною, союзники використовували різні заходи для збереження Російського фронту. Серед них

були й переговори Франції і Великої Британії з урядом Української Центральної Ради у грудні 1917 – січні 1918 рр. [3]. Натомість американський уряд не був схильний до таких дій і сподівався налагодити співпрацю з більшовиками. Сподівання утримати радянську Росію у війні зросли, коли 9 лютого 1918 р. її представники не підписали Брест-Литовський мир. Коли ж це відбулося (3 березня 1918 р.), 11 березня В. Вільсон направив З'їзду рад лист, написаний у такому ж дусі як і ст. VI «Чотирнадцяти пунктів» [1, 256–259]. Проте з'їзд ратифікував сепаратний мирний договір, а російський уряд відкинув пропозиції співробітництва із США [1, 280]. Після цього адміністрація В. Вільсона була змушена взяти участь у спільній інтервенції союзників на півночі Росії і в Сибіру, щоб уникнути встановлення німецького контролю над цими територіями та їхніми ресурсами. Проте вона зробила це після тривалих обговорень і дуже неохоче, головне, щоб уникнути одноосібної інтервенції з боку Японії [1, 256, 259–261].

Положення «Чотирнадцяти пунктів» щодо Австрійсько-Угорської монархії суттєво відрізнялися. Хоч національні політики Австрії і Угорщини, що формували дуалістичну монархію, були ліберальніші, ніж Росії, народам, що їх населяли, пропонували можливість автономного розвитку і «забезпечення» їхнього місця між іншими націями [10]. У цьому випадку, на відміну від Росії, самовизначення стосувалося національностей, а не центральних урядів (австрійського і угорського). Проте положення про «автономію» також було неоднозначним. Воно не обов'язково означало надання цим народам незалежності. Це могло бути самоуправління у межах Австрійсько-Угорської монархії чи перетворення її на федеративну державу. Натомість ст. XIII конкретно вказувала на утворення незалежної Польщі на територіях, населених поляками.

Останнє зауваження та аналогічні положення статей V і X свідчили про те, що американська програма миру враховувала етнічний принцип. Про це свідчила і діяльність американського дослідницького центру «Inquiry», створеного у вересні 1917 р. за участю провідних вчених, для вивчення питань, що могли виникнути під час конференції. Серед них значне місце посідали питання, пов'язані зі спірними територіальними проблемами і етнічним складом населення цих територій. Провідні члени цього дослідницького центру брали участь у розробці першого варіанту «Чотирнадцяти пунктів». Етнічний принцип знайшов відображення в офіційних коментарях до «Чотирнадцяти пунктів», розроблених у жовтні 1918 р. членами «Inquiry» Френком Коббом і Уолтером Ліппманом. Так, у них вміщувалася пропозиція визнання незалежності України й ідея, що Східна Галичина з переважно українським населенням має належати Україні [1, 468–480].

Проте часто залишається непоміченим той факт, що у «Чотирнадцяти пунктах» відсутній термін «національне самовизначення». Першим його використав російський Тимчасовий уряд, який у квітні 1917 р. проголосив своєю військовою метою «встановлення постійного миру на основі самовизначення народів». В. Вільсон відповів на це, що США також прагнуть «свободи, самоврядування (the self-government) і вільного розвитку для усіх народів, але намагаються забезпечити це через «спільний договір», що виражатиме «братерство людства» [14, 457]. Коли владу в Росії захопили більшовики, вони також почали використовувати концепцію «національного самовизначення» для посилення свого впливу в колишній Російській імперії і поза її межами. У «Декларації прав народів Росії» від 15 листопада 1917 р. Рада народних комісарів обіцяла усім неросійським народам Росії повну свободу національного самовизначення, охоплюючи свободу відокремлення. Вона також використала цю концепцію для поширення ідей пролетарської революції у центральній Європі, коли запропонувала «демократичний мир» на основі «самовизначення націй».

Відповіддю на це звернення більшовицького уряду стала промова британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа 5 січня 1918 р. (Caxton Hall speech). У ній він також посилався на принцип «національного самовизначення», під яким мав на увазі «згоду тих, ким управляють». Територіальне улаштування, ґрунтоване на цьому принципі, було визнане однією із трьох умов забезпечення постійного миру [11].

Через два дні після цього, 8 січня, у Конгресі США виступив В. Вільсон. Хоч він не використовував термін «національне самовизначення», але в умовах тогочасної суспільно-політичної атмосфери виникли різні інтерпретації «Чотирнадцяти пунктів» у дусі, близькому до формулювань російського більшовицького і британського урядів.

В. Вільсон вперше використав і пояснив термін «самовизначення» у зверненні до об'єднаної сесії Конгресу 11 лютого 1918 р. Він заявив, що «самовизначення» – це не порожня фраза, а обов'язковий принцип, ігнорування якого створить серйозні ризики. За його словами, він означає, що народи не мають передавати з-під влади однієї держави під владу іншої рішеннями міжнародної конференції чи унаслідок домовленостей між державами-суперницями. «Національні прагнення потрібно поважати». Тепер народи можуть бути під управлінням тільки з їхньої згоди. Усі територіальні питання мають бути вирішені в інтересах і на користь зацікавленого населення, а не бути складовою частиною компромісу між суперниками. Усі «добре визначені національні прагнення» мають отримати найповніше задоволення. Інакше з часом нові й старі незгоди можуть призвести до нової війни [4].

Як бачимо, у виступі В. Вільсона не йшлося про необхідність надання усім підлеглим народам незалежності. Вони могли залишатися у складі іншої держави чи імперії, проте на умовах, на які вони погоджувалися, включаючи різні форми автономії. Визначити їхні бажання можна було шляхом плебісциту. Керівні органи Паризької мирної конференції неодноразово рекомендували цей метод до використання, охоплюючи Східну Галичину після дозволу польської окупації.

Є усі підстави вважати, що національний етнічний принцип не був для В. Вільсона визначальним у повоєнному світовому устрої. Йшлося про поєднання багатьох принципів, охоплюючи економічні і стратегічні. Так, 26 квітня 1919 р. під час обговорення доповіді Комісії з польських справ стосовно Східної Галичини держсекретар США Р. Лансінг рекомендував розглядати це питання не лише з етнічної, але також економічної, стратегічної та інших перспектив [13]. Обговорення польсько-українського конфлікту у Східній Галичині неодмінно піднімало питання про необхідність зупинити просування більшовизму на захід, про економічні умови для виживання і повноцінного функціонування польської держави, про ефективність управління на територіях під польським і українським контролем.

Останній критерій мав особливо важливе значення для американської програми повоєнного устрою. Після того, як 11 листопада 1918 р. Німеччина підписала перемир'я, дослідницька група «Inquiry» зосередилася на принципах роботи мирної конференції і критеріях участі у ній. У грудні 1918 р. вона підготувала список держав, які могли бути учасниками конференції. Критеріями для цього були: участь держави у військових діях; визнання її уряду США і їхніми союзниками; контроль уряду над ситуацією в країні; його легітимність, отримання від Конституційних зборів повноважень представляти погляди усього суспільства; досить сильна влада уряду, щоб імплементувати рішення мирної конференції [6, 306]. Ці критерії можна застосувати і до принципу «самовизначення» націй, як його розумів В. Вільсон.

При аналізі принципу «національного самовизначення» (national self-determination), варто мати на увазі, що «national» англійською мовою означає не лише «національний» у сенсі етнічний, але й «державний» (концепція держави-нації). Тому його розуміння в етнічному сенсі (наприклад, права українців як нації на самовизначення) є надто спрощеним і не передає суті цієї концепції. Основним завданням для українців напередодні й під час мирної конференції було довести не те, що вони були окремим етносом, а те, що вони були нацією, здатною до створення ефективного самоуправління. Але тоді цього не сталося.

Погоджуємося з професором університету Міннесота Тригвом Сронтвейтом, який аргументовано доводить, що принцип національного самовизначення

за етнічною ознакою ніколи не був центральним у програмі В. Вільсона. «Національне самовизначення» для нього не означало, що групи, пов'язані спільною мовою чи спільним походженням мають право на територіальну чи політичну незалежність. Замість цього, ключовою для нього була концепція громадянського «самоуправління» на основі ліберальної демократії. У міжнародному масштабі цей принцип мала реалізувати Ліга націй [14].

Також поділяємо думку, що концепції «національного самовизначення» бракувало чіткості. Хоч дослідницькі центри, створені у США (Inquiry), Великій Британії (Political Intelligence Department) і Франції (Comité d'études) використовували цей принцип для підготовки програми повоєнного урегулювання, але інтерпретували його по-різному. Під час мирної конференції США, Велика Британія і Франція використовували ці різні інтерпретації для обґрунтування власних цілей, що перешкоджало прийняттю ними спільних рішень [12].

Про застосування принципу «національного самовизначення» у залежності від власних цілей, а не інтересів народів, яких він стосувався, свідчить ставлення Великої Британії до української національної державності на територіях колишніх Російської імперії і Австрійсько-Угорської монархії. Так, британська делегація на Паризькій мирній конференції відкидала претензії Польщі на території, населені етнічними українцями, тож була фактично основним захисником прав українців у Східній Галичині. Водночас вона засуджувала переговори французького військового командування в Одесі з представниками Директорії і спроби досягти угоди між ними, і натомість підтримувала генерала Денікіна, який був у конфлікті з Директорією.

Численні територіальні конфлікти між новими національними державами також засвідчили, що концепцію національного самовизначення було важко реалізувати на практиці й вона не забезпечувала основних цілей нового світового устрою, передусім безпеки держав-переможниць і встановлення тривалого миру.

Отже, аналіз принципу «національного самовизначення», сформульованого на завершальному етапі світової війни, свідчить, що для Вудро Вільсона він був передусім принцип самоуправління народів на основі ліберальної демократії, а не утворення держав за етнічною ознакою. Концепція національного самовизначення не була чітко сформульована. Це давало можливість великим державам використовувати її різні інтерпретації для досягнення своїх політичних цілей. Водночас це викликало марні надії багатьох народів, включно з українцями, на підтримку державами-переможницями їхньої національної державності.

Abstract

Ukrainian diplomatic mission in Paris during the 1919 Peace conference believed that the principle of national self-determination, proclaimed by Woodrow Wilson's «Fourteen Points» was a reason for recognition and support of national statehood of Ukraine by the Entente nations and the United States. However, did Woodrow Wilson really suggest that the post-Great war settlement should be based on ethnic-based national self-determination? The author examines briefly the principle of national self-determination, which was formulated in late 1917 – early 1918. She comes to a conclusion that the ethnic-based self-determination was not among the central principles of W. Wilson's peace program. He understood national self-determination mostly as people's self-government, based on liberal democracy. Though the concept of national self-determination was exploited during the post-war settlement, it lacked a precise meaning, and Great Powers used its different interpretations to reach their political goals.

Key words: national self-determination, Paris peace conference, 1919, Woodrow Wilson, «Fourteen Points», Ukraine.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив полковника Хауза. Избранное. В 2-х т. Т. 2. Москва: Изд-во АСТ, Астрель, 2004.
2. Винниченко, Володимир. Відродження нації. Т. 3. Київ–Відень: Друкарня Х. Райсера і Синів, 1920.
3. Городня Н. Переговори держав Антанти з Українською Народною Республікою в кінці 1917 – на початку 1918 рр. *Європейські історичні студії*. 2015. No. 2. С. 161–176. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/vypusk-2.html>
4. 11 February, 1918: President Wilson's Address to Congress, Analyzing German and Austrian Peace Utterances. Delivered in Joint Session, February 11, 1918. *The World War I Document Archive*. URL: <http://www.gwpda.org/1918/wilpeace.html>
5. Ambrosius L. E. Dilemmas of National Self-Determination: Woodrow Wilson's Legacy. *Wilsonianism: Woodrow Wilson and His Legacy in American Foreign Relations*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
6. Appendix. Signatories to the Treaty of Peace. *The Foreign Relations of the United States (FRUS), Paris Peace Conference*. Vol. 1. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv01/d319>
7. Knock, Tomas J. To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order. Oxford University Press, 1992.
8. Link, Arthur S. Woodrow Wilson: Revolution, War and Peace. Arlington Hight, 1979.
9. Notes Présentées par la Délégation de la République Ukrainienne a la Conférence de la Paix a Paris. Février-Avril 1919. Paris: Robinet-Houtain Imprimeurs, 1919. 39 p.
10. President Wilson's Fourteen Points. Delivered in Joint Session, January 8, 1918. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson%27s_Fourteen_Points

11. Prime Minister Lloyd George on the British War Aims. *The World War I Document Archive*. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Prime_Minister_Lloyd_George_on_the_British_War_Aims
12. Prott, Volker. Tying Up the Loose Ends of National Self-Determination: British, French, and American Experts in Peace Planning, 1917–1919. *The Historical Journal*. 2014. Vol. 57. Is. 3. P. 727–750.
13. Secretary's Notes of a Conversation of the Foreign Ministers, Held in M. Pichon's Room, Paris, on Saturday, April 26, 1919, at 3 p.m. *FRUS, Paris Peace Conference*. Vol. 4. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv04/d39>
14. Throntveit, Trygve. The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and National Self-Determination. *Diplomatic History*. 2011. Vol. 35. No. 3. P. 445–481.

References

1. Arkhiv Polkovnika Houza. Izbrannoye. V 2 tomah (2004). [*Colonel House's Archive. Selected. In 2 vols.*]. T. 2. Moskva: Izdatelstvo ACT, Astrel.
2. Vynnychenko, V. (1920). Vidrozzennia natsii [*Revival of Nation*]. Kyiv-Viden: Drykarnia X. Raisera i Syniv.
3. Gorodnia, N. (2015). Peregovory derzav Antanty z Ukrayinskoyu Narodnoyu Respublikoyu v kintsi 1917 – na pochatky 1918 rr. [*Negotiations of the Entente Nations with Ukrainian People's Republic in Late 1917 – Early 1918*]. *Yevropeisky istorychni studii [European Historical Studies]*. Is. 2. S. 161–176. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/vypusk-2.html>
4. 11 February, 1918: President Wilson's Address to Congress, Analyzing German and Austrian Peace Utterances. Delivered in Joint Session, February 11, 1918. *The World War I Document Archive*. URL: <http://www.gwpda.org/1918/wilpeace.html>
5. Ambrosius, L. E. (2002). Dilemmas of National Self-Determination: Woodrow Wilson's Legacy. *Wilsonianism: Woodrow Wilson and His Legacy in American Foreign Relations*. New York: Palgrave Macmillan.
6. Appendix. Signatories to the Treaty of Peace. *The Foreign Relations of the United States, Paris Peace Conference*. Vol. 1. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv01/d319>
7. Knock, Tomas J. (1992). To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order. Oxford University Press.
8. Link, Arthur S. (1979). Woodrow Wilson: Revolution, War and Peace. Arlington Hight.
9. Notes Présentées par la Délégation de la République Ukrainienne a la Conférence de la Paix a Paris. Février-Avril 1919 (1919). Paris: Robinet-Houtain Imprimeurs.

10. President Wilson's Fourteen Points. Delivered in Joint Session, January 8, 1918. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson%27s_Fourteen_Points
11. Prime Minister Lloyd George on the British War Aims. *The World War I Document Archive*. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Prime_Minister_Lloyd_George_on_the_British_War_Aims
12. Prott, V. (2014). Tying Up the Loose Ends of National Self-Determination: British, French, and American Experts in Peace Planning, 1917–1919. *The Historical Journal*. Vol. 57. Is. 3. P. 727–750.
13. Secretary's Notes of a Conversation of the Foreign Ministers, Held in M. Pichon's Room, Paris, on Saturday, April 26, 1919, at 3 p.m. *The Foreign Relations of the United States, Paris Peace Conference*. Vol. 4. Access mode: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv04/d39>
14. Throntveit, T. (2011). The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and National Self-Determination. *Diplomatic History*. Vol. 35. No. 3. P. 445–481.

УДК 327.2(091)

ФЕНОМЕН ІМПЕРІАЛІЗМУ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Орлова Тетяна

Останнім часом у політологічному дискурсі різних країн спостерігається підвищення інтересу до феномену, що одержав назву «імперіалізм». Використовуються словосполучення «політичний імперіалізм», «економічний імперіалізм», «культурний імперіалізм», «інформаційний імперіалізм». Існує чимало теорій імперіалізму, пояснень його становлення і розвитку. В аналізі історії і поточної зовнішньої політики Російської Федерації використовуються визначення «революційний» і «реставраційний» імперіалізм. Зі свого боку, російські пропагандисти звинувачують західний імперіалізм у тому, що він «підштовхує світ до конфлікту». Пропонується поглянути на феномен імперіалізму із точки зору історика. Питанню додає актуальності агресивна політика стосовно України, пострадянського простору, усього світу, що є виявленням споконвічної імперської й імперіалізму Росії.

Ключові слова: імперіалізм, зовнішня політика, агресія, імперськість, Росія.

У вітчизняній історіографії, яка впродовж десятиліть визначалася настановами марксистсько-ленінської доктрини, імперіалізм тлумачився у межах, окреслених працею В. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916 р.) [8]. Під впливом праць Дж. А. Гобсона «Імперіалізм» (1902 р.) [3] та Р. Гільфердінга «Фінансовий капітал» (1910 р.) [2]. В. Ленін модифікував ідеї К. Маркса стосовно капіталістичного розвитку. На його думку, імперіалізм – це монополістичний капіталізм, його найвища і остання стадія, переддень соціалістичної рево-

люції. Імперіалізм було визначено як паразитичний, загниваючий і вмираючий капіталізм, бо на цій стадії завершується визрівання передумов його загибелі – протиріччя, насамперед головне – між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення – досягають найвищого ступеня. Це має призвести до революційного краху усієї капіталістичної системи. Після реалізації ленінських ідей на російських теренах очікувався початок світової соціалістичної революції, яка мала під керівництвом Москви швидко перевести людство на рейки нового, найпрогресивнішого в історії ладу. Насправді за революційними гаслами приховувався імперіалізм, але не у ленінському розумінні цього слова.

Термін «імперіалізм» походить від латинського «*imperium*», що означає «влада», «панування» і позначає політику і практику поширення свого впливу або контролю однією державою на інші країни, слабші або менш розвинені. Термін веде походження від Нового часу, хоча імперіалізм як політика вважається таким же давнім, як сама цивілізація і сягає епохи імперії гіксосів, які захопили фараонівський Єгипет у XVII ст. до н. е., а також імперії фараона Тутмоса III, який вів активну завойовницьку політику (XV ст. до н. е.).

З погляду історичної психології, імперіалізм являє собою древнє явище, що випливає з основних потягів і вродженої агресивності людей, їхнього постійного бажання до панування і контролю над оточуючим середовищем. Якщо вдається до аналізу історичного досвіду, то його витoki варто шукати у таких складних і всеохоплюючих явищах, як економічна і політична невпевненість людей, людських потягах до статусу і влади, напористості й егоїзму, а також в ідеологічних імпульсах. У якості факторів мотивації імперіалізму виступали різноманітні воєнні, політичні, економічні, релігійні, ідеологічні фактори. Рушієм могло виступати бажання тієї чи іншої держави підвищити свій статус і посилити владу в світі; набути військової слави або дипломатичних переваг; прагнення поставити під свій контроль іноземні природні ресурси і запаси сировини; намагання забезпечити нові землі для переселення своїх громадян; потреби торгової експансії – пошуки нових ринків збуту власної продукції або ж жага поширити свою політичну систему, а отже і вплив на інші регіони. Часом імперіалізм використовувався і зараз використовується для прикриття внутрішньої слабкості та неспроможності розв'язати відповідні проблеми, як це являє сучасна Росія. Імперії могли будуватися навколо єдиної віри або обожнюваного правителя, звеличення спільної історичної спадщини, звернення до міфічної традиції або раси, бачення світлого майбутнього або поширення «благ цивілізації» [18].

В еволюції імперіалізму можна окреслити три найважливіших періоди. Перший – від дохристиянської ери до падіння Риму. Найважливішими були ім-

перії Єгипетська, Ассирійська, Вавилонська, Перська, імперія Олександра Македонського і Римська.

Другий період припадає на Середньовіччя. Найзначнішими були імперія Карла Великого і Візантійська. Характерна особливість полягала у тому, що в цей час творцем імперій виступала релігія, в ім'я віри робилися спроби об'єднати світ. Так виник Арабський халіфат. На сьогодні ту ж ідею прагне втілити у життя Ісламська держава (до 2014 р. – Ісламська держава Іраку і Леванту). Унаслідок релігійних переконань велися хрестові походи XI–XV ст. із Західної Європи, їх також можна розглядати як імперіалістичні війни. Пізніше, з появою національних держав, імперіалізм набув конкуруючого характеру, коли кожна імперіалістична влада намагалася зміцнити власні позиції використовуючи інші держави.

Третій період тягнеться від Великих географічних відкриттів XV ст. до сьогодні. У ньому простежуються чотири етапи. Спочатку етап домінування Іспанії та Португалії у XV–XVI ст. Але на наступному етапі – XVII – остання чверть XIX ст. їх велич занепадає, і на світову арену виходять три нові імперіалістичні держави: Велика Британія, Франція і Нідерланди. Імперські зазіхання Франції певний час успішно реалізовував Наполеон, проте після його поразки французький вплив послабився, хоча свої заморські володіння держава утримувала і в XX ст. Після Віденського конгресу 1815 р. Велика Британія постала як провідна сила у світі. Невелика за розмірами і військовими силами Голландія спромоглася захопити чималі території і довгий час їх утримувати. Лише у 1949 р. її уряд був змушений визнати незалежність Індонезії.

Третій етап – від 1880-х рр. до Другої світової війни – позначився піднесенням нової групи імперіалістичних держав, серед них – Німеччина, США, Італія, Японія. Оскільки більша частина світу вже була розділена між старими імперіалістичними державами, нові почали боротьбу за ще не поділені землі і виривання володінь у суперників, будували власні імперії задля захоплення або інкорпорації чужих територій. Німеччина заявила про себе як про імперську державу при О. фон Бісмарку, коли розгромила Австрію у 1866 р., Францію у 1871 р., а потім розпочавши заморську колоніальну політику. Набуті володіння вона втратила унаслідок поразки у Першій світовій війні. Проте за часів А. Гітлера німецький імперіалізм відродився і став рушійною силою розв'язування Другої світової війни, у якій він зіткнувся із імперіалізмом російським / радянським. У тій війні германська імперія – Третій Рейх – зазнала поразки. Японський імперіалізм почався з японсько-китайської війни 1894–1895 рр., одержав перемогу над Російською імперією у війні 1904–1905 рр. Великі сподівання на експансію Японія пов'язувала із Другою світовою війною, але вони не виправда-

лися. США продемонстрували свої імперіалістичні амбіції перемогою в іспано-американській війні 1898 р. Пізніше з боку Америки були й інші акти експансії. Але найголовнішим знаряддям стала політика «доларової дипломатії», що на початку ХХ ст. перетворилася на форму економічного імперіалізму.

Четвертий етап настав після завершення Другої світової війни. Більшість старих імперіалістичних держав були змушені визнати незалежність своїх колоній. Водночас на політичну арену вийшли дві нові імперіалістичні держави – Союз Радянських Соціалістичних Республік і Китайська Народна Республіка. Керуючись переконанням невідворотності комунізму у світовому масштабі і намаганням зберегти свою безпеку у капіталістичному оточенні, яке не зникло так швидко, як очікувалося, ці держави вдалися до ідеологічного, політичного, економічного імперіалізму, що у багатьох відношеннях скидався на імперіалізм капіталістичної системи, засуджуваний комуністичною пропагандою.

Російський імперіалізм має давнє походження. За часів Петра I та Катерини II російська імперія розширювалася на захід, південь, схід [16, 19]. Починаючи від 30-х років ХХ ст. настала доба радянського імперіалізму, який виявився, зокрема, у договорі з Німеччиною від 1939 р. про поділ Східної Європи на сфери впливу. Після Другої світової війни радянський тиск здійснювався стосовно держав так званого «соціалістичного табору», а також країн «соціалістичної орієнтації», навіть коли їх народи про неї не знали (Афганістан 1979–1989 рр.).

Комуністичний уряд Китаю, встановивши у 1949 р. контроль над більшою частиною країни, намагався втручатися у внутрішні справи сусідніх південно-східних держав, встановити контроль над Тибетом. На відміну від старих імперіалістичних держав, які зазвичай покладалися на військову силу або економічні заходи задля поширення свого контролю над іншими регіонами, радянські і китайські керівники вдалися до використання нових засобів – просування місцевих комуністів до влади в країнах, що їх цікавили, впровадження програм економічного і культурного обміну. Військове втручання не виключалося, про що свідчать події в Угорщині 1956 р., Чехословаччині 1968 р., коли здійснювалися спроби послабити контроль Москви.

На сьогодні актуальності набув російський імперіалізм, який дещо послаб у 90-х роках минулого століття і почав посилюватися від 2000-го року зі зміною влади на вищому рівні [5, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17]. Не дарма постійно наголошується відродження традицій, серед яких імперськість та імперіалізм посідають чільні місця. При чому подібні настрої притаманні не тільки лідеру нації, але й широкому загалу. Це відбилося у так званому «народному імперіалізмі» [11, 50–52], тобто масовій підтримці зовнішньополітичного курсу керівництва держави й переконанні у його правильності. У такий спосіб забезпечується ле-

гітимність влади як у внутрішній політиці, так і в зовнішній. Подібні настрої посилилися після початку агресії РФ проти України – спочатку ажіотажом щодо анексії Криму, а потім «наданням підтримки» російськомовному населенню частини Східної України. Імперські шати політики Кремля одержали назву «русский мир».

Російська пропаганда, намагаючись відвести від себе відповідальність за розв'язання гібридної війни практично проти усього світу, звинувачує західний імперіалізм у тому, що він «підштовхує світ до конфлікту» [4, 7], на який Росія не може не давати відповідь (наочне виявлення суто російської риси – перекладання відповідальності на інших) [1]. У цьому плані проти супротивників використовуються різні засоби, зокрема з арсеналу «інформаційного імперіалізму» [6] та «культурного імперіалізму» [14]. У протидії цим акціям суттєво зростає значення суспільствознавців, представників соціогуманітарних наук, які мають активніше і ефективніше брати участь у розробці й здійсненні проектів публічної історії.

Abstract

The recent political discourse of different countries shows an increased interest in the phenomenon labeled «imperialism». Such characteristics as «political Imperialism», «economic imperialism», «cultural imperialism», «informational imperialism» occur. There are many theories of imperialism, explaining its establishment and development. The analysis of the history and the current foreign policies of Russia uses definitions such as «revolutionary» and «restaurational» imperialism. In turn, Russian propagandists accuse Western imperialism for «propelling the world to conflict». It is suggested to revise the phenomenon of imperialism from a historian's viewpoint. The issue is even more topical because of the aggressive police of Moscow in relation to Ukraine, the post-Soviet space and the whole world, manifesting the everlasting imperial nature of imperialism of Russia.

Key words: imperialism, foreign policy, aggression, imperialism, Russia.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бушанський В. Російський імперіалізм і «новий світовий порядок». URL: <https://pravda.com.ua/columns/2014/11/7/7043013/>
2. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Петроград. 1918. 553 с.
3. Гобсон Д. Империализм. Ленинград. 1927. 287 с.
4. Империализм грозит всему человечеству. URL: www.cprfspp.ru/16454.html
5. Ковалевский З. Российский империализм. URL: worldcrisis.ru/crisis/2680373
6. Копан О. В., Мельник В. І. Інформаційно-психологічна війна як засіб маніпулювання людською свідомістю. *Інформація і право*. № 2. 2016. С. 92–98.
7. Красинский В. Новый империализм. *Политический журнал: будущая история уже сегодня*. 2008. № 6/7. С. 56–59.

8. Ленин В. И. Империализм как высшая стадия капитализма. *Полное собрание сочинений*. 5-е изд. Т. 27. Москва. 1969. С. 299–426.
9. Лурье С. В. От древнего Рима до России XX века: преемственность имперской традиции. *Общественные науки и современность*. 1997. № 4. С. 123–133.
10. Масляк П. Російський імперіалізм: проблеми і перспективи URL: <https://www.ar25.org/article/rosiyskuu-imperialism-problemy-i-perspektyvy.html>
11. Никольский С. А. Русские как имперский народ. *Политическая концептология*. 2014. № 1. С. 42–54.
12. Новак А. «Бедная империя или Второй Рим» – соблазны имперского курса в современной русской мысли. *Европа*. 2003. № 2. Т. 3. С. 110–146.
13. Предеина М. Российский империализм в зеркале идеологических форм (взгляд из России). URL: propaganda-journal.net/8608.html
14. Президент: Російський культурний імперіалізм був артпідготовкою до російської агресії проти України. URL: www.memory.gov.ua/news/prezident-rosiiskji-kulturnii-imperializm-buv-artpidgotovkoyu-dlya-rosiiskoi-agresii-proti-ukrainy
15. Російський імперіалізм від Івана Великого до революції. Київ. 2010. 395 с.
16. Фатальный імперіалізм Москви URL: universum.lviv.ua/magazines/universum/2014/2/bahan.html
17. Филонов Н. Империализм, как высшая стадия путинской России URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/imperialism-kak-vyisshaya-stadiya-putin-skoj-rossii.html>
18. Хардт М., Негри А. Империя. Москва. 2004. 478 с.
19. Эткин А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. Москва. 2013. 490 с.

References

1. Bushanskij, V. Rosijskij imperialism i «novij svitovij poryadok» [*The Russian imperialism and «the new order of the world»*]. URL: <https://pravda.com.ua/columns/2014/11/7/7043013/>
2. Gilferding, R. (1918). *Finansovyy capital* [*Financial capital*]. Petrograd.
3. Gobson, D. (1927). *Imperializm* [*Imperialism*]. Leningrad.
4. *Imperializm grozit vsemu chelovechestvu* [*Imperialism threatens the whole mankind*]. URL: www.cprfsp.ru/16454.html
5. Kovalevskij, Z. *Rossijskij imperialism* [*Russian imperialism*]. URL: worldcrisis.ru/crisis/2680373
6. Kopan, O. V., Melnik, V. I. (2016). *Informacijno-psihologichna vijna yak zasib manipulyuvannya lyudskoyu svidomistyju* [*Information and psychological war as a method of manipulation of human consciousness*]. *Informaciya i parvo*, 2, 92–98.

7. Krasinskij, V. (2008). Novyj imperializm [*New imperialism*]. Politicheskij zhurnal: budushaya istoriya uzhe segodnya, 6/7, 56–59.
8. Lenin, V. I. (1969). Imperializm kak vysshaya stadiya kapitalizma [*Imperialism as a higher stage of capitalism*]. Polnoye sobraniye sochineniy. 5-e izd. T. 27. Moskva, 299–426.
9. Lure, S. V. (1997). Ot drevnego Rima do Rossii XX veka: preemstvennost imperskoj tradicii [*From ancient Rome to XXth century Russia: continuity of the imperial tradition*]. Obshestvennye nauki i sovremennost, 4, 123–133.
10. Masllyak, P. Rosijskij imperializm: problemi i perspektivi [*Russian imperialism: problems and spect*]. URL: <https://www.ar25.org/article/rosiyskiy-imperializm-problemy-i-perspektyvy.html>
11. Nikolskij, S. A. (2014). Russkie kak imperskij narod [*Russians as imperial people*]. Politicheskaya konceptologiya, 1, 42–54.
12. Novak, A. (2003). «Bednaya imperiya ili Vtoroj Rim» – soblazny imperskogo diskursa v sovremennoj russkoj mysli [*Poor empire or the second Rome» – temptations of imperial discourse of modern Russian thinking*]. Evropa, 2, vol. 3, 110–146.
13. Predeina, M. Rossijskij imperializm v zerkale ideologicheskikh form (vzglyad iz Rossii) [*Russian imperialism in the mirror of the ideological forms (the view from Russia)*]. URL: propaganda-journal.net/8608.html
14. Prezident: Rosijskij kulturnij imperializm buv artpidgotovkoyu do rosijskoyi agresiyi proti Ukrayiny [*President: Russian cultural imperialism was an artillery preparation for Russian aggression against Ukraine*]. URL: www.memory.gov.ua/news/prezident-rosiiskji-kulturnii-imperializm-buv-artpidgotovkoyu-dlya-rosiiskoi-agresii-proti-ukrainy
15. Rosijskij imperializm vid Ivana Velikogo do revolyuciyi [*Russian imperialism from Ivan the Great to revolution*] (2010). Kyiv.
16. Fatalnij imperializm Moskvi [*Moscow's fatal imperialism*]. URL: universum.lviv.ua/magazines/universum/2014/2/bahan.html
17. Filonov, N. Imperializm, kak vysshaya stadiya putinskoj Rossii [*Imperialism as a highest stage of Putin's Russia*]. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/imperializm-kak-vysshaya-stadiyaputinskoy-rossii.html>
18. Hardt, M., Negri, A. (2004). Imperiya [*Empire*]. Moskva.
19. Etkind, A. (2013). Vnutrennyaya kolonizaciya. Imperskij opyt Rossii [*Internal colonization. Russian imperial experience*]. Moskva.

УДК 327(73):325.36«191»

ПОЗИЦІЯ В. ВІЛЬСОНА ЩОДО ІМПЕРІЙ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Глібішук Микола, П'ятничук Тарас

У статті проаналізовано позицію американського президента Вудро Вільсона щодо імперій упродовж Першої світової війни. Суперечливість його ставлення обумовлювалось тим, що, з одного боку, він негативно оцінював колоніальну політику європейських країн у різних частинах світу. Експлуатація периферії, завоювання територій за допомогою зброї, пригноблення політичних та релігійних прав населення колоній, боротьба проти національно-визвольних рухів, що характерно для більшості імперій, критично сприймалося як Вільсоном, так і більшістю тогочасної американської еліти. З іншого, такі імперські держави як Велика Британія, Франція та Росія були союзниками у війні. Тому позиція лідера Сполучених Штатів була неоднозначною щодо цього питання. До того ж у роки війни 1914–1918 рр. Вільсон прагнув лише до послаблення позицій європейських імперій, а не остаточного зникнення цих форм правління з політичної мапи. Однак з початком роботи Паризької мирної конференції, яка мала закласти підвалини нового післявоєнного устрою світу, під тиском різних чинників лідер США змушений був змінити своє бачення майбутньої долі імперій.

Ключові слова: *Вудро Вільсон, імперії, Велика війна 1914–1918, США, колоніальне правління, нація.*

Починаючи від епохи проголошення незалежності, і, значною мірою, до сьогоднішні, правлячі еліти Сполучених Штатів не забувають підкреслювати свою винятковість і відмінність від решти світу. Насамперед, це стосується країн Старого Світу. Досить чітко ця тенденція простежувалася на межі ХІХ–ХХ ст., і особливо під час Великої війни 1914–1918 рр.

До початку військових дій у Європі США, хоча й підтримували дипломатичні і торговельні зв'язки з імперіями Старого Світу, проте, вбачали у них втілення імперіалізму, колоніалізму і тиранії. Винятком у цьому плані залишалася Британська імперія, яка, відповідно до «ідей англосаксонізму», розглядалася як природній союзник США, а самі англійці – частиною англосаксонської сім'ї.

Зі вступом США у Першу світову війну перед президентом Вудро Вільсоном та правлячими колами постала дилема ставлення до імперій. З одного боку, союзниками Сполучених Штатів виступали імперські держави, яким були притаманні вказані вище риси, які американці засуджували. З іншого боку, із перемогою у війні США могли б запропонувати свої правила у систему міжнародних відносин. Зважаючи на це, цікавим видається аналіз поглядів тогочасного лідера Сполучених Штатів на імперії впродовж Першої світової. Того більше, що деякі дослідники вважають його підхід до цієї проблеми «концепцією імперського президента» [1, 44–45].

Варто зазначити, що багато базових принципів зовнішньополітичної філософії Вільсона сформувались на початку життєвого шляху майбутнього президента США. Зокрема, вже з раннього дитинства він сприймав навколишній світ, опираючись на релігійні постулати. Поділяючи віру в «божественне Провидіння», він був абсолютно переконаний у тому, що американці «богообраний» народ, покликаний «працювати на все людство» в ім'я «християнізації» світу. Під час навчання зовнішньополітичні погляди Вільсона зазнали впливу популярної у той час теорії соціал-дарвінізму. Еволюційні уявлення про суспільний розвиток зробили його твердим прихильником доктрини про «провідні» і «відсталі» нації. У роки педагогічної і наукової роботи він продовжив осмислення міжнародних проблем вже на новому, «академічному» рівні. Логіка його зовнішньополітичних міркувань відповідала типовому ліберально-демократичному тлумаченню історичного призначення США. Вільсон вважав, що найважливішим завданням американців є не стільки набуття матеріального благополуччя, скільки розв'язання у глобальному масштабі більш «ідеальних» питань, таких як поширення демократичного і стабільного правління. Значний вплив на генезис його зовнішньополітичних поглядів здійснила іспано-американська війна (1898 р.). Дії Сполучених Штатів він оцінював з погляду «моральних зобов'язань» своєї країни перед народами, що опинилися під американським контролем. Майбутнє кар'єрне зростання Вільсона у політиці (1910–1912 рр.) стало часом «підживлення» його ідеалістичних поглядів конкретнішими і нагальнішими потребами американської дипломатії. Зокрема, він зумів усвідомити значення економічних чинників американської зовнішньої політики та деякі проблеми світової геополітичної ситуації. Водночас «прогресистські мотиви» публічних виступів Вільсона були співзвучні з його релігійно-моральними переконаннями. Він зумів не тільки надати моралізму особливу роль в обґрунтуванні своєї дипломатії, а й створити на її основі цілісну концепцію нового світового порядку [2, 28–29].

Сприйняття імперських держав Старого Світу В. Вільсон виклав у праці «Держава. Елементи історичної та практичної політики», надрукованій у 1889 р., де проаналізував історію розвитку та функціонування державних інститутів, починаючи від Стародавньої Греції та Риму, приділивши за такої умови особливу увагу тогочасним країнам. Розмірковуючи над існуючими монархічними державами, зокрема, імперіями, він вказував на їх обмеженість щодо повноважень монарха. «Майже всі вони обмежені рішеннями народного парламенту», – зазначав Вільсон [3, 602]. Винятком серед них він вважав Російську та Османську імперії, які, на думку майбутнього президента, були анахронізмами Старої Європи [3, 601]. Висновок з цього твердження можна зробити лише один – ці держави були приречені на перетворення.

Світова війна 1914–1918 рр. та намагання Вільсона осмислити майбутні підсумки цього глобального конфлікту суттєво розширили його уявлення про проблему імперій. Цьому сприяла міжнародна політична ситуація, яка склалася впродовж років війни. Під впливом цього протиборства яскраво проявилася криза багатонаціональних імперій, а на міжнародній арені все голосніше почав лунаати голос національно-визвольних рухів. Прагнучи до фундаментального оновлення системи міжнародних відносин, Вільсон був змушений реагувати на ці виклики [4, 31].

Варто зазначити, що у світогляді американського керівника поняття імперія тісно пов'язувалось із таким терміном як нація. Його розуміння цієї дефініції відрізнялося від сприйняття більшості лідерів європейських держав. Нація, у вільсонівському розумінні, це соціум, об'єднаний політичним устроєм, способом життя, традиціями тощо. Інакше кажучи, для нього нація являла собою синонім громадянського суспільства, і, відповідно, під національним самовизначенням він розумів не етнічне відокремлення (як це було прийнято у Європі), а право національних спільнот на самоуправління. Отже, у світогляді президента США доктрина національного самовизначення ґрунтувалася на ідеях ліберального націоналізму і своєрідним продовженням його демократичних переконань [4, 31].

Не варто забувати, що для Вільсона і багатьох його сучасників, Велика війна 1914–1918 рр. розпочалася як зіткнення імперій, як класична війна великих держав, а завершилася подією, яка дала потужний моральний та політичний компоненти, – тріумфальною перемогою коаліції, що проголосила себе лідером нового світового порядку. Очолювана американським президентом «війна за те, щоб покласти край усім війнам» була доведена до переможного кінця для дотримання міжнародного права і повалення авторитаризму, милітаризму тощо [5, 13].

Однак, все вище перераховане не означало, що Вільсон був категоричним противником існування імперій як політичних систем. Війна перетворила керівника США на знаменитість світового значення, його проголосили «великим пророком ліберального інтернаціоналізму». Основними положеннями його програми були передбачувані доповнення логіки політики відкритих дверей, що забезпечило б економічну перевагу Сполучених Штатів на міжнародній арені. Вільсон прагнув до ролі світового арбітра, гарантування свободи морів і ліквідації дискримінації у торговельній політиці. Він сподівався, що Ліга Націй покладе кінець суперництву імперій. Це був антивоєнний, постімперіалістичний порядок денний країни, яка переконана у тому, що вона перебуває за крок від світового домінування, яке можна досягти застосувавши м'яку силу – економіку та ідеологію. Все це мало підірвати економічну основу європейських колоніальних володінь. Однак Сполучені Штати не були зацікавлені в остаточній ліквідації імперської ієрархії [5, 19].

Що стосується колоніального питання, то Вільсона хвилювали не стільки права пригноблених народів, скільки насильницький характер імперіалістичної конкуренції. Пункт 5 відомих «14 пунктів Вудро Вільсона» закликав до врегулювання претензій конкуруючих країн не шляхом війни, але на основі «вільного, щирого і абсолютно неупередженого розв'язання суперечок». Щодо населення підлеглих країн, то американський лідер робив наголос лише на «дотриманні принципу, згідно з яким при розв'язанні усіх питань, що стосуються суверенітету ... інтереси населення країн, яких це турбувало, мусять мати однакову вагу в порівнянні із справедливими вимогами урядів права якого мають бути визначені». Показово, що вимогам колоніальних держав надавалася вага не менша, ніж претензіям населення залежних країн. Отже, Вільсон говорив про інтереси держав, а не про прагнення населення цих країн. Це повністю вписувалося в глибоко патерналістське уявлення про колоніальне правління [5, 19].

Підтвердження таких позицій знаходимо й у промовах тогочасного керманіча Сполучених Штатів. Так, у одному із виступів у Конгресі США Вільсон заявив: «Однак ми маємо сказати, що не хочемо жодним чином послаблювати або перебудовувати Австро-Угорську імперію. Нас не стосується те, що вони роблять зі своїм власним життям, ні в промисловості, ні в політиці. Ми не ставимо перед собою мету або бажання диктувати їм свою волю. Ми тільки хочемо бачити, що їхні справи залишені в їх руках, великі чи малі. Ми будемо сподіватися на гарантування народам Балканського півострова і народу Турецької імперії можливості зробити своє життя безпечним від гноблення або несправедливості та від диктату іноземних судів чи партій. І наше ставлення щодо Німеччини таке ж. Ми не маємо наміру втручатися у її внутрішні справи» [6].

Сенс вибору таких суджень стає зрозумілим, якщо порівняти їх із висловлюваннями Вільсона щодо територіального питання, які були пов'язані з європейською війною 1914–1918 рр. У своїй програмі післявоєнного влаштування світу він також говорив не про абсолютне право на самовизначення, а про різні погляди на можливості самоврядування, що було типовим для консервативного лібералізму XIX століття. Він говорив про Бельгію, яку належало звільнити і відновити (пункт 7) «без будь-яких спроб обмеження суверенітету, яким вона користується нарівні з усіма іншими вільними націями». Ельзас-Лотарингію варто повернути, а всі окуповані французькі території – «звільнити» від німецького панування (пункт 8). Виправлення кордонів Італії варто виконувати з урахуванням «чітких національних кордонів» (пункт 9). Щодо народів Габсбурзької та Османської імперій (пункт 12), Балкан (пункт 11) і Польщі (пункт 13) тон був більш патерналістський. Їм були потрібні «дружні поради» і «міжнародні гарантії». Тому цей іноземний нагляд гарантував не «самовизначення», а «безпеку життя і абсолютно непорушні умови автономного розвитку» [5, 96].

Варто зазначити, що ідею про збереження імперій як форм політичного ладу, можемо знайти в інших важливих документах тогочасної американської дипломатії. Так, в одному із листів Держсекретаря США Роберта Лансінга, датованого 1917 р., знаходимо: «Величезні збитки, розчленування імперій, створення егоїстичних та особливих ліг, ми вважаємо неправильним, і, зрештою, гіршим рішенням для миру, у першу чергу, для стабільного миру» [7].

Отже, можемо констатувати, що погляди американського президента Вудро Вільсона щодо імперій впродовж Першої світової варто розглядати у двох площинах. З одного боку, лідер Сполучених Штатів бажав встановити політичну та економічну гегемонію своєї країни у світі. З іншого, лідер Сполучених Штатів намагався ослабити сили європейських імперій, однак не прагнув їх остаточного зникнення з політичної карти світу. Однак після завершення бойових дій через тиск британських та французьких правлячих кіл під час Паризької мирної конференції, революційних потрясінь у континентальній Європі та інших частинах світу, опозицію у середині своєї політичної команди, змінив своє бачення щодо існування таких політичних форм правління як імперій.

Abstract

The article analyzes the position of the American President Woodrow Wilson regarding empires during the First World War. The contravening character of his relationship was caused the fact that he negatively assessed the colonial policies of European powers in different parts of the world. He also critically assessed such things as the exploitation of the periphery, the conquest of territories by means of weapons, the suppression of the political and religious rights of the population of the colonies, the struggle with national movements, typical of most empires. On the other hand, such imperial states as Great Britain, France, and Russia were the US allies in the war. Therefore, the position of the leader of the United States was ambiguous in this matter. During the First World War, Wilson sought only weakened the position of the European empires, but not the complete disappearance of them from the political map of the world. However, with the start of the work of the Paris Peace Conference, which was to form a new post-war world order, the American leader under pressure from various factors was forced to change his vision of the future fate of empires.

Key words: Woodrow Wilson, empires, Great War 1914–1918, USA, colonial rule, nation.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Романов В. Президентские выборы 1912 г. в США: внешнеполитические аспекты «новой свободы» Вудро Вильсона. *Pro Nunc. Современные политические процессы*. 2006. № 2. С. 44–52.
2. Романов В. Внешнеполитическая доктрина вильсонизма и политико-академические круги США (1913–1921 гг.): автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. Москва, 2005. 52 с.
3. Романов В. Вудро Вильсон о национальном самоопределении. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2008. № 3 (1). С. 30–38.

4. Туз А. Всемирный потоп. Великая война и переустройство мирового порядка, 1916–1931 годы. Москва: Институт экономической политики имени Е. Т. Гайдара, 2017. 640 с.
5. Reply to Pope Benedict's Peace Proposals (August 27, 1917) // President Wilson's state papers and addresses. URL: <https://archive.org/>
6. Wilson W. Fifth Annual Message December 4, 1917. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/fourth-annual-message-18>
7. Woodrow W. Elements Of Historical And Practical Politics. Boston: D. C. Heath and Co, 1889. 602 p.

References

1. Romanov, V. (2006) Prezidentskie vybory 1912 g. v SShA: vneshnepoliticheskie aspektyi «novoy svobodyi» Vudro Vilsona [*Presidential elections of 1912 in the USA: foreign policy aspects of the «new freedom of Woodrow Wilson*]. Pro Nunc. Sovremennyye politicheskie protsessy, 2, 44–52.
2. Romanov, V. (2005) Vneshnepoliticheskaya doktrina vilsonizma i politiko-akademicheskie krugi SShA (1913–1921 gg.) [*Foreign policy doctrine of Wilsonism and the political and academic circles of the United States (1913–1921)*]: avtoref. Dis. doct. ist. nauk, Moskva.
3. Romanov, V. (2008) Vudro Vilson o natsionalnom samoopredelenii [*Woodrow Wilson on national self-determination*]. Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta, 3 (1), 30–38.
4. Tuz, A. (2017) Vsemirnyiy potop. Velikaya voyna i pereustroystvo mirovogo poriyadka, 1916–1931 gody [*A flood myth. The Great War and the reorganization of the world order, 1916–1931*]. Moskva: Institut ekonomicheskoy politiki imeni E. T. Gaydara.
5. Reply to Pope Benedict's Peace Proposals (August 27, 1917). President Wilson's state papers and addresses. URL: <https://archive.org/>
6. Wilson, W. (1917) Fifth Annual Message December 4, 1917. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/fourth-annual-message-18>
7. Woodrow, W. (1889) Elements Of Historical And Practical Politics. Boston: D. C. Heath and Co.

УДК 327(477)

ТРИАНОНСЬКИЙ ДОГОВІР: СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ

Тодоров Ігор

У статті розглянуто впливи наслідків Трианонському договору (1920 р.) на сучасну зовнішню політику Угорщини. Йдеться про пріоритети зовнішньополітичної діяльності спрямовані на захист прав етнічних угорців, що проживають за кордоном, і, зокрема, в Україні. Доведено, що Україна та Угорщина як частини єдиного регіону мають співпрацювати. Регіональний рівень може відкрити нові горизонти для обох держав, якщо вони зможуть вийти із полону мислення виключно категоріями сьогодення. Україна має враховувати, що Угорщина, попри всі різкі заяви, є членом ЄС та НАТО, тобто частиною тих спільнот, до яких намагається приєднатися Україна. Будь-який уряд Угорщини буде проводити політику захисту своєї національної меншини в сусідніх країнах. Україні потрібно використати такі обставини на власну користь. Доречним кроком має стати неформальна угода про невикористання антиугорської та антиукраїнської риторики у внутрішніх наративах обох країн.

Ключові слова: Трианонський договір, зовнішня політика Угорщини, Закарпаття, ірредента, НАТО, ЄС, національні меншини.

Сучасна увага до наслідків Трианонському договору зумовлена його впливами на зовнішню політику Угорщини, і зокрема стосовно України. Трианонський мирний договір був підписаний 4 червня 1920 р. у Великому Трианонському палаці Версаля між Угорщиною з одного боку і союзними державами: США, Британською імперією, Францією, Італією, Японією, Бельгією, Грецією, Китаєм, Кубою, Нікарагуа, Панамою, Польщею, Португалією, Румунією, Югославією, Сіамом і Чехословаччиною – з іншого. Договір був сформульований за зразком Сен-Жерменського мирного договору 1919 р. із Австрією, причому деякі статті і навіть частини їх збігалися майже дослівно. Трианонський мирний договір складався із 14 частин (всього 364 статті), протоколу та декларації. Частина II (ст. 27–35) містила опис кордонів Угорщини з Австрією, Королівством сербів, хорватів і словенців, Румунією і Чехословаччиною. До Румунії відійшли Трансільванія і східна частина Банату; до Югославії – Хорватія, Бачка і західна частина Банату; до Чехословаччини – Словаччина і Закарпатська Україна. Провінція Бургенланд була передана Австрії. Угорщина відмовлялася на користь союзників від будь-яких прав на порт Фіуме [1]. Трианонський мирний договір був ратифікований регентом М. Хорті 15 листопада 1920 р. і вступив у силу після його ратифікації більшістю підписантів 26 липня 1921 р. Договором передбачалися умови, за якими Угорщина втратила 2/3 своєї території з населенням до 3 млн своїх громадян. Її територіальні втрати були найбільшими у порівнянні з іншими переможеними країнами Четверного союзу. Ця угода була певною мірою помстою угорцям за наслідування прикладу російських більшовиків та створення Угорської радянської республіки.

Наслідки Тріанонського договору й зараз сприймаються в Угорщині як велика катастрофа в історії держави. В угорському суспільстві поширені настрої образи за втрачені території та своїх співвітчизників, які не з власної волі стали громадянами сусідніх держав. За майже сто років існування ця ситуація породила надзвичайно складний комплекс морально-психологічних, етнокультурних, соціально-економічних, а отже, й суспільно-політичних проблем. Тому не дивно, що т. зв. «посттріанонський синдром» активно використовують у своїй риторичній практиці практично усі угорські партії. Зовнішньополітична діяльність Угорської Республіки спрямована на:

- 1) інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур;
- 2) розвиток добрих відносин із сусідніми країнами;
- 3) захист прав угорської меншини, що проживає за кордоном [2, 376].

Починаючи з 1990 р., усі уряди Угорщини одним із основних пріоритетів зовнішньополітичної діяльності визначали захист прав національних меншин, що проживають за кордоном. В Угорщині це досі сприймається як велика катастрофа в історії держави [3, 13]. Сьогодні приблизно 3 млн угорців проживають за межами країни [4, 208]. Екс-прем'єр-міністр Угорщини (1990–1993 рр.) Й. Анталу підкреслював: «Біль Тріанона стукає в серці кожного угорця» [5, 399]. У сучасній Угорщині поширені настрої образи за втрачені території та своїх співвітчизників, які не з власної волі стали громадянами сусідніх держав. Отже, за сто років створився складний комплекс морально-психологічних, етнокультурних, соціально-економічних та інших проблем. Так званий «тріанонський синдром» активно використовується в політичній боротьбі. Обговорюються вимоги про надання територіальної автономії угорським громадам у сусідніх країнах. Віце-прем'єр-міністр Угорщини Ж. Шем'єн закликав усіх етнічних угорців створювати органи представницької влади, насамперед партії. Головна мета цього – участь закордонних угорців у виборах до органів самоврядування та до центральних виборчих інституцій. Саме це мало відкриває шлях до представництва угорців в органах влади сусідніх країн [6].

У 2010 р. Національні збори Угорщини ухвалили рішення про те, що 4 червня буде відзначатися як День пам'яті про цю національну трагедію угорського народу. Проте країна не мусить жити тільки минулим, країна має жити майбутнім. Віце-спікер парламенту Угорщини Г. Гуйяш важає, що не можна допускати, щоб біль Тріанона була вічною, надія теж мусить бути вічною. Нація, яка пережила Тріанон, і у якої не зникла свідомість єдності може бути впевнена в своєму майбутньому [7].

Етнічні угорці проживають на території сучасної України з кінця IX ст. Переважна більшість угорців (майже 97 %) з понад 156 тис. осіб, які населяють

територію Закарпатської області, є ірредентою. На відміну від діаспори, члени якої розсіяні по різних країнах світу, віддалених від їхньої історичної батьківщини, члени ірреденти, як правило, компактно розселені у державах, що межують з їхньою історичною батьківщиною. Особливо висока їхня концентрація у прикордонних, суміжних територіях [8, 539].

Між угорською та українською дипломатією були встановлені активні зв'язки ще у період існування Радянського Союзу: Будапешт надавав підтримку найбільшому своєму сусіду – Україні, що боролася за незалежність, а Київ шукав партнера як для співпраці на шляху до Європи, так і для того, щоб вирватися з обмеженого простору радянської дипломатії. Президент Угорської Республіки А. Гьонц у вересні 1990 р. здійснив офіційний візит в Україну, на що у травні 1991 р. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук відповів офіційним візитом. Остання подія стала визначальною для майбутньої співпраці обох держав. Угорський та український міністри закордонних справ 31 травня 1991 р. підписали Декларацію про принципи співробітництва між Угорською Республікою та Українською РСР із забезпечення прав національних меншин, яка з того часу є основою угорсько-українських відносин і політики щодо забезпечення прав національних меншин. Взаємовідносини обох країн після перших дипломатичних контактів розвивалися динамічно, свідченням чого є те, що 6 грудня 1991 р. – через п'ять днів після референдуму про державну незалежність України – у Києві був підписаний основний договір (Договір про основи добросусідства та співробітництва між Угорською Республікою та Україною) між двома країнами. Першою країною, із якою Угорщина уклала такий договір, була Україна (а для України першою була Угорщина). Підписання Договору було важливим для Будапешта і Києва не тільки з огляду на двосторонні відносини, а й тому, що це був своєрідний прорив для обох країн у специфічних сусідських відносинах. Такими можна назвати україно-російські та україно-румунські відносини, непрості угорсько-югославські, угорсько-румунські та угорсько-словацькі відносини. Варто зазначити, що у цьому базовому договорі (пункт 2-й) було зафіксовано надзвичайно важливе положення про те, що «...сторони не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної» [9, 10].

Міністр закордонних справ Угорщини П. Сійярто в 2018 р. заявив, що Будапешт ніколи не планував захоплювати певні райони Закарпатської області або домагатися їхнього автономного статусу. Про це він заявив в інтерв'ю польському виданню *Gazeta Prawna*. За його словами, Угорщина не страждає на «тріанонський синдром», у неї немає жодної туги за землями, які колись входили до складу угорської частини Австро-Угорщини. П. Сійярто воліє бачити Україну сильною та демократичною державою, оскільки там також проживають угорці [10].

Сусіди, об'єднані спільними проблемами та викликами у сфері безпеки, географією та історією, довгий час залишались друзями. Угорщина однією із перших визнала незалежність України, а згодом стала одним із ключових регіональних партнерів. Наш договір про дружбу з Угорщиною, укладений на початку грудня 1991 р., передбачав можливість навчання мовою меншин (тобто українською в Угорщині й угорською – в Україні) на всіх рівнях, включно із вищою освітою. Водночас, це не мало звільняти громадян України, незалежно від етнічного походження, від знання державної мови. Політична співпраця поглибилась після того, як Угорщина приєдналась до НАТО та ЄС, а Україна зробила європейський та євроатлантичний вектори пріоритетними у своїй зовнішній політиці. Втім, напередні Бухарестського саміту 2008 р. Угорщина не приєдналася до заяви країн Центрально-Східної Європи і США щодо підтримки України у наданні Плану дій щодо членства.

На тлі окупації Криму та частин Донецької і Луганської областей, обидві країни стали заручниками регіональних процесів, зокрема зростання впливу націоналізму як політичної ідеології. Регіон Східної Європи опинився у центрі настроїв та емоцій, притаманних періоду сторічної давнини. Як Україна, так і Угорщина мають складне минуле, сповнене драм і травм, і минуле це здійснює сильний вплив на шляхи формування та розвитку національних ідентичностей та сприйняття відносин із сусідами.

Водночас, не можна перебільшувати значення Тріанона. Так звану «Травму Тріанона» сьогодні у набагато більшому ступені визначає актуальна політика, ніж сама ця історична подія і пам'ять про неї. Навіть окремі периферійні питання відносин із сусідами Будапешт перетворює на дуже принципові. Відносини між Україною та Угорщиною останнім часом являють собою хрестоматійний приклад кризи, у якій жодна із сторін не вважає поступки прийнятними, у той час як обидві переоцінюють власні можливості й недооцінюють пов'язані із конфліктом ризики й втрати. Майже два роки тривають гострі суперечки, каталізатором для яких виступив новий Закон про освіту, прийнятий Верховною Радою 5 вересня 2017 р.

Стосовно значення угорських впливів на Закарпатську область красномовно свідчать результати соціологічного опитування, яке було проведене у кінці 2018 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Ukrainian Sociology Service» за підтримки Посольства Великої Британії в Україні засвідчило, що переважна більшість закарпатців не підтримують ідей, які спрямовані на розмивання суверенітету та територіальної цілісності України. Так, 63,5 % респондентів вважають, що Закарпаття має залишатися у складі унітарної України з існуючими повноваженнями, ще 17,4 % підтримують ідею

розширення повноважень, але так само у рамках унітарної держави. Лише 2,6 % висловилися на підтримку ідеї автономного округу у складі федеративної України, та менш 2 % – за здобуття незалежності та приєднання до іншої держави. Існує висока підтримка державної політики, спрямованої на зміцнення національного суверенітету шляхом інтеграції в Європейський Союз та НАТО. Так, на думку 55,7 % громадян найкращим варіантом забезпечення національної безпеки є вступ України до НАТО, 14,4 % – вважають таким нейтральний статус, решта 30 % – не визначилися із позицією. Водночас стосовно вступу до ЄС панує абсолютна підтримка та визначеність: такий напрям підтримують 82,4 % закарпатців. Так, на думку 51 % закарпатців, це справді дружня допомога угорській меншині, і лише 14 %, здебільшого в сільській місцевості, бачать у цьому підготовку до можливого приєднання території до Угорщини. Показово, що частка громадян, які вважають, що становище угорської меншини не змінилося чи навіть змінилося на краще удвічі більша (40 %), за тих, хто вважає, що їхнє становище суттєво чи трішки погіршилося за останні роки (21 %) [11].

Одним із можливих шляхів може стати створення ширшого регіонального контексту. Якщо усвідомити, що Україна та Угорщина – частини єдиного регіону, налагодження співпраці та підтримка спільної згоди, у якому може суттєво розширити можливості обох країн, тоді рівень ескалації конфлікту можна буде тримати під контролем. Регіональний рівень може відкрити нові горизонти для обох держав, якщо вони зможуть вийти із полону мислення виключно категоріями сьогодення.

В Україні часто можна почути посилення на «руку Кремля» й на те, що конфлікти України із сусідами відповідають інтересам Москви. Безумовно, це так. Втім, цей аргумент навряд чи стане переконливим для Будапешта: тільки 6 % угорців вважають загрозою можливу ескалацію чи розширення російсько-українського конфлікту. Краще все ж таки зробити ставку на аргумент щодо того, що двосторонній конфлікт підриває потенціал самих Угорщини та України. Варто мати на увазі, що в Угорщині з одного боку російські медіа не мають впливу на інформаційний простір, а з іншого – при владі в Будапешті значною мірою проросійські сили, які часто критикують ЄС та Захід. І тези їхньої критики збігаються із позицією Росії. Напевно, це єдина країна Європи, де меседжі Кремля дуже розповсюджені в центральних медіа, а не лише в російських чи проросійських... [12, 100–101]. Це може викликати певне здивування: занадто короткою є історична пам'ять угорського суспільства: не згадується придушення угорської антигабсбургзької революції 1848–1849 рр. та радянське вторгнення 1956 р.

Україна та Угорщина пережили немало прикрих та болісних історичних уроків, які мали б підказувати, що окрім інтересів національних егоїзмів існує

ють ще й інтереси регіональної безпеки, а також ще ширший трансатлантичний контекст. Від подолання перепон для співпраці можна виграти набагато більше, ніж доведеться за них заплатити [13]. Пересічні українці (і не лише угорського походження) друге громадянство отримують передусім із прагматичних інтересів. Наприклад, щоб вільно працювати, пересуватися, отримувати пенсію в країні ЄС тощо. Україна має пам'ятати, що Угорщина, попри всі різкі заяви, є членом ЄС та НАТО, тобто частиною тих спільнот, до яких намагається прямувати Україна [14]. У цьому контексті Україні необхідно також активніше працювати із європейськими та євроатлантичними інституціями, оскільки Угорщина як країна-член ЄС та НАТО взяла на себе відповідні зобов'язання, зокрема щодо недопустимості територіальних претензій до сусідів. Україні не варто занадто розраховувати на підтримку країн-членів ЄС і НАТО у конфлікті з Угорщиною через Закарпаття. До того ж, Румунія, Угорщина та Словаччина входять до маловідомої в Україні «Бухарестської дев'ятки», до якої входять Чехія, Польща, Болгарія та країни Балтії – Литва, Латвія та Естонія. «Вони провели два саміти на військово-політичну тематику. У них є правило, аналогічне тому, яке діє у «Вишеградській групі» – публічно не коментувати і не критикувати зовнішню політику одини одного». З одного боку, цю риторику не варто напряму пов'язувати із Росією [15]. Водночас отримання неформальної підтримки можливо з боку Румунії і Словаччини (до речі, це єдина країна-сусід, яка не протестувала щодо положень Закону України про освіту).

Отже, з урахуванням викладеного, варто розуміти, що будь-який уряд Угорщини буде проводити політику захисту своєї національної меншини у сусідніх країнах. Цю обставину Україні потрібно використати на свою користь, не створюючи штучних подразників у двосторонніх відносинах. Подолання посттріанонського синдрому можливо. Корисним кроком могло б стати щось на кшталт неформальної угоди про невикористання антиугорської та антиукраїнської риторики у внутрішніх наративах обох країн. Очевидно, що національні питання в обох державах стали засобом мобілізації електорату й залишаться ним ще протягом тривалого часу. Національні гасла, історичні міфи та етнічні символи набагато простіше застосовувати в політичній боротьбі, ніж непопулярні та складні реформи. Крім того, є сенс зробити національну риторику для здобуття популярності якомога дорожчою. Межа між патріотизмом та ксенофобією чи етнічною ворожнечею має бути проведена спільними зусиллями. Проте, на жаль, це не реально в осяжному майбутньому.

Обидві країни могли б пошукати можливості реалізації спільних проєктів у сферах, що становлять для них значний інтерес: енергетика, регіональна безпека, екологія, боротьба із транснаціональними загрозами. Якщо це дасть змогу

елітам заробляти більше політичних балів, ніж це виходить за допомогою агресивної риторики, то з'явиться шанс зійти із наймовірнішого шляху «зіткнення ідентичностей» та реалізувати сценарій «модус вівенді». До стратегічного партнерства все ще буде далеко, але й кризових явищ у відносинах буде набагато менше.

Abstract

The paper analyses the influence of the Trianon Treaty (1920) effects on contemporary foreign policy of Hungary. It covers the foreign policy priorities aimed at protecting the rights of ethnic Hungarians living abroad, and in particular, in Ukraine. It is proved that Ukraine and Hungary as parts of a common region should cooperate. The regional level can open new horizons for both states if they can stop thinking only by the categories of today. Ukraine must take into account that, despite all the harsh statements, Hungary is a member of the EU and NATO, that is, part of the communities Ukraine seeks to join. Any government in Hungary will pursue a policy of protecting their national minority in neighbouring countries, and Ukraine needs to use this circumstance for its own benefit. An informal agreement on the non-use of anti-Hungarian and anti-Ukrainian rhetoric in the internal narratives of both countries should become an appropriate step.

Key words: *Trianon Treaty, foreign policy of Hungary, Transcarpathia, eridenta, NATO, EU, national minorities.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Віце-прем'єр Угорщини: «Автономія – мета та майбутнє закордонних угорських меншин» URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/197237>
2. Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою. *Політика і час*. 1994. № 10. С. 10.
3. История Центрально-Восточной Европы. Ч. I / Наталья Алексюн, Даниэль Бовуа, Мари-Элизабет Дюкре [пер. с фр.: М. Ю. Некрасов и др.]. С.-Петербург.: Изд-во «Евразия», 2009. 1120 с.
4. Капітоненко М. Що відбувається у відносинах України та Угорщини? URL: https://ukr.lb.ua/blog/kapitonenko_nikolay/410702_shcho_vidbuvaietsya_vidnosinah_ukraini.html
5. Про паспортний скандал в Берегово. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/foreign-policy/2018-10-01/maksimalnaya-ostorojnost-kak-ukraine-vyiputatsya-iz-sereznogo-skandala/21005>
6. Ревізія Тріанонського мирного договору: Чому збирання «своїх територій» Угорщина почала саме з України і чому антиугорської коаліції не буде. URL: <http://patrioty.org.ua/politic/reviziia-trianonskooho-myrnoho-dohovoru-chomu-zbyrannia-svoikh-terytorii-uhorshchyna-pochala-same-z-ukrainy-i-chomu-antyuhor-skoi-koalitsii-ne-bude-241990.html>

7. Сійярто: Угорщина не має ревізіоністських амбіцій Закарпаття. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/311018-siyyarto-ugorshchyna-ne-maye-revizionist-skyh-ambiciy-shchodo-zakarpattya>
8. Слова та війни: Україна в боротьбі з кремлівською пропагандою / За ред. А. Кулакова. Київ: КІС, 2017. 134 с.
9. Трианонський договір и чувство единства венгров. URL: <http://myhungary.net/country/1148-trianonskiy-dogovor-i-chuvstvo-edinstva-venprov.html>
10. Суспільно-політичні настрої на Закарпатті. Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/stan-suspilnoi-svidomosti-na-zakarpatti>
11. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія. Київ: МАУП, 2004. 479 с.
12. Трианонський мирний договір, перевод с франц. Москва, 1926. 423 с.
13. Шимов Я. Перекрёсток. Центральная Европа на рубеже тысячелетий. Москва: Изд-во Фонд науч. исслед. «Прагматика культуры», 2002. 104 с.
14. Шипка Н. Угорська національна меншина як чинник формування українсько-угорських міждержавних політичних відносин (1991–2006 рр.). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. Вип. 19. С. 208–216.

References

1. Vitse-prem'yer Uhorshchyny: «Avtonomiya – meta ta maybutnye zakordonnykh uhors'kykh menshyn» [*Vice Prime Minister of Hungary: «Autonomy – The Purpose and Future of Foreign Hungarian Minorities»*] URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/197237>
2. Dohovir pro osnovy dobrosusidstva ta spivrobitnytstva mizh Ukrayinoyu ta Uhors'koyu Respublikoyu (1994) [*Treaty on Foundations of Neighborhood and Cooperation between Ukraine and the Republic of Hungary*]. Polityka i chas.
3. Istoriiia Tsentral'no-Vostochnoi Evropy. CH. I [*History of Central and Eastern Europe. Ch. I*] / Natalia Alexson, Daniel Bovoua, Marie-Elizabeth Ducre [and others; per. fr.: M. Yu. Nekrasov et al.]. St. Petersburg: Publishing house «Eurasia», 2009.
4. Kapitonenko, M. Shcho vidbuvayet'sya u vidnosynakh Ukrayiny ta Uhorshchyny? [*What is going on in Ukraine-Hungary relations?*] URL: https://ukr.lb.ua/blog/kapitonenko_nikolay/410702_shcho_vidbuvaietsya_vidnosinah_ukraini.html
5. Pro pasportnyy skandal v Berehovo [*About the passport scandal in Berehovo*]. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/foreign-policy/2018-10-01/maksimalnaya-ostorozhnost-kak-ukraine-vyiputatsya-iz-sereznogo-skandala/21005>
6. Reviziya Trianons'koho myrnoho dohovoru: Chomu zbyrannya «svoiykh terytoriy» Uhorshchyna pochala same z Ukrayiny i chomu antyuhors'koyi koalitsiyi

- ne bude [*Revision of the Trianon Peace Treaty: Why did Hungary start with the collection of «its territories» from Ukraine and why will there be no anti-Hungarian coalition*]. URL: <http://patrioty.org.ua/politic/reviziia-trianonskoho-myrnoho-dohovoru-chomu-zbyrannia-svoikh-terytorii-uhorshchyna-pochala-same-z-ukrainy-i-chomu-antyuhorskoj-koalitsii-ne-bude-241990.html>
7. Siyyarto: Uhorshchyna ne maye revisionists'kykh ambitsiy Zakarpattya [*Syyarto: Hungary has no revisionist ambitions in Transcarpathia*] URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/311018-siyyarto-ugorshchyna-ne-maye-revizionistskyh-ambitsiy-shchodo-zakarpattya>
  8. Slova ta viyny: Ukrayina v borot'bi z kremlivs'koyu propahandoyu. Za red. A. Kulakova [*Words and Wars: Ukraine in Combating Kremlin Propaganda. Ed. A. Kulakova*]. Kyiv: KIS, 2017.
  9. Tryanonskyi dohovor y chuvstvo edynstva venhrov [*The Trianon Treaty and the Hungarians' feeling of unity*]. URL: <http://myhungary.net/country/1148-trianon-skiy-dogovor-i-chuvstvo-edinstva-vengrov.html>
  10. Suspil'no-politychni nastroyi na Zakarpatti. Sayt Fondu «Demokratychni initsiatyvy» imeni Il'ka Kucheriva [*Socio-political sentiment in Transcarpathia. The site of the «Democratic Initiatives» Foundation named after Ilko Kucheriv. Socio-political sentiment in Transcarpathia*]. URL: <https://dif.org.ua/article/stan-suspilnoi-svidomosti-na-zakarpatti>
  11. Tkach, D. (2004) Suchasna Uhorshchyna v konteksti suspil'nykh transformatsiy: Monohrafiya [*Contemporary Hungary in the Context of Social Transformations: Monograph*]. Kyiv: MAUP.
  12. Tryanonskii myrnyi dohovor [*Trianon peace treaty*], perevod s frants. Moskva, 1926.
  13. Shymov, Ya. (2002) Perekrestok. Tsentral'naya Evropa na rubezhe tysyachelety [*Crossroads. Central Europe at the turn of the millennium*]. Moskva: Izd-vo Fond nauch. issled. «Prahmatyka kul'tury».
  14. Shypka, N. (2007) Uhors'ka natsional'na menshyna yak chynnyk formuvannya ukrayins'ko-uhors'kykh mizhderzhavnykh politychnykh vidnosyn (1991–2006 rr.) [*Hungarian national minority as a factor in the formation of Ukrainian-Hungarian interstate political relations (1991–2006)*]. L'viv: Vyd-vo Nats. un-tu «L'vivs'ka politekhnik», vyp. 19.

УДК 94(426):94(477)«1918»

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР: ПРОБЛЕМИ РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ З ТЕРЕНІВ НІМЕЧЧИНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Срібняк Мілана

Питання репатріації полонених вояків після Першої світової війни нерозривно пов'язане з мирними договорами міжнародно-правового значення, які регулювали повоєнні явища. Повоєнний хаос супроводжувався самовільною репатріацією полонених, тому Версальський мирний договір мав на меті встановити контроль над цим процесом. На практиці умови репатріації різнилися в контексті національних, політичних та економічних причин, що зумовило сповільнення звільнення полонених, зокрема на території Німеччини. Полонені українці та росіяни найбільше залежали від рішень міжнародних договорів у зв'язку з нестабільною політичною ситуацією на їх теренах. Ними опікувалися комісії та дипломатичні делегації на національному та міжнародному рівнях. Полоненими держав Антанти займалася спеціальна комісія, створення якої регламентувалося Версальським договором. Репатріація могла не поширюватися на всіх полонених, які у такому разі ставали інтернованими.

Ключові слова: *репатріація, полонені, Німеччина, Версальський мирний договір, табори, Перша світова війна.*

Масштабні та руйнівні події Першої світової війни не лише перекроїли політичну мапу світу, призвівши до глобальних змін світового порядку, але й безпосередньо вплинули на долі мільйонів людей, які прямо чи опосередковано брали участь у збройному протистоянні. Одним з наслідків воєнних дій стало взяття у полон десятків і сотень тисяч полонених протиборчих армій, які утримувалися у спеціальних таборах. Після закінчення війни проблема репатріації полонених різних національностей набула особливої гостроти та актуальності й потребувала якнайшвидшого міжнародно-правового врегулювання. Вирішення долі полонених залежало від провідних держав, відповідальних за формування системи міжнародних відносин, відомої як Версальсько-Вашингтонська.

Актуальність цього дослідження полягає у необхідності переосмислення проблеми репатріації як важливого чинника повоєнного врегулювання, спроба вирішення якої засвідчила бажання урядів європейських держав максимально полегшити долю різних категорій полонених. Звернення до цієї тематики надасть можливість порівняти шляхи її розв'язання у 1918 р. і сучасні підходи до вирішення проблем репатріації, що наразі активно обговорюються на міжнародному рівні. Об'єктом дослідження є передумови та вирішення проблеми репатріації у контексті вивчення міжнародно-правової бази договорів Версальсько-Вашингтонської системи. Предметом дослідження є аналіз особливостей реалізації та дотримання пунктів Версальського договору (щодо репатріації полонених вояків з теренів Німеччини).

Джерельна база дослідження ґрунтується на аналізі Версальського договору, зокрема розділу VI «Полонені та місця поховань», підрозділу I, ст. 214–224. Зі свого боку, історіографію цієї проблеми складають публікації зарубіжних авторів (Дж. Девіс [6], Х. Джонс [7; 8], Дж. Ванс [17], Р. Нахтігаль [10] та ін.), а також праці українських науковців, зокрема В. Заболотнюка [3], І. Срібняка [4; 5] та І. Дацківа [1].

Звертаючись до термінології, поняття «полонений воєнного часу / військово-полонений» (англ. – prisoners of war – *авт.*) традиційно стосується осіб, які опинилися під владою ворога під час міжнародного військового конфлікту [13, 1016]. Дж. Девіс окреслює цей термін у вузькому значенні полоненого вояка як реального або потенційного учасника бойових дій, захопленого ворогом під час офіційно визнаного військового конфлікту. Для Першої світової війни полонені були не лише суб'єктами міжнародного права, а й засобом підтримки економіки держави їх перебування переважно шляхом залучення їх до виконання примусових робіт, тобто економічна вигода часто перевищувала військову [6, 623–624]. Насамперед, термін «репатріація» трактується як повернення особи, яка примусово перебувала в іншій державі протягом довгого терміну, в країну резидентства [1].

Погляди дослідників щодо загальної кількості полонених за весь період війни різняться: Дж. Девіс наводить дані від 7 млн до 8,5 млн осіб [6, 623], водночас Р. Нахтігаль окреслює їх кількість у 9 млн [10, 157]. Вважається, що у полоні у Великій Британії перебували 525 тис. осіб, у Франції – 420 тис., у Російській імперії – 1 млн 500 тис., тоді як у Німеччині нараховувалося 1 млн 700 тис. полонених, а в Австро-Угорщині – близько 2 млн осіб [6, 623]. За державною належністю найбільше полонених походило з теренів Російської імперії (2 млн 800 тис.) та Австро-Угорщини (2 млн 770 тис.) [11, 4].

Звертаючись до питання міжнародних договорів після Першої світової війни, варто зазначити, що концепція «справедливого миру» [9] посіла чільне місце у переговорах провідних держав. Зокрема, у Версальському договорі це явище мало важливе значення при формулюванні статей про відповідальність Німеччини за розпалювання війни (ст. 231), вимогу виплати репарації (ст. 232), відкриття кримінальних впроваджень за порушення законів та звичаїв війни (ст. 228) [14, р. 91] та репатріації полонених (ст. 214–224).

При порушенні проблематики полонених варто також зазначити умови перебування полонених на території Німеччини. На кінець війни близько 2 млн 800 тис. полонених англійської, французької, італійської, української, російської, румунської та ін. національностей перебували у німецьких таборах [12, 2]. На момент завершення війни вони проживали у таборах, у яких була відгалужена

інфраструктура. Для новоприбулих призначалися «Durchgangslagern» – так звані «транзитні» табори полонених, а вже повноцінне розселення було притаманне в «Stammlagern» [12, 3].

Переважно німецька адміністрація впроваджувала «змішані» табори, де перебували представники різних національностей. Країни Антанти були вкрай незадоволені цією ситуацією, адже боялися поширення революційних, передовсім ліворадикальних, впливів серед своїх громадян. Однак винятком стали окремі табори для полонених українців [4] та, наприклад, бельгійців, які визнавали себе німецькомовними фламандцями [8]. Подібна тенденція супроводжувалася культурно-просвітницькою діяльністю організацій на зразок Союзу визволення України, які співпрацювали з Німеччиною [4]. Це явище мало на меті послабити на перспективу німецьких супротивників у Першій світовій війні.

Після підписання Комп'єнського перемир'я ситуація залишалася вкрай нестабільною для полонених. Британські та французькі полонені утримувалися на теренах Німеччини до підписання Версальського мирного договору, незважаючи на вимогу Антанти визволити їх після Комп'єна [7]. Проте в умовах повоєнного хаосу німецькі табори стали менш ефективно охоронятися, що дало змогу багатьом полоненим самовільно їх покидати. Варто зазначити досвід полонених канадців: враховуючи хоч і слабку, але наявність охорони, вони часто обирали спосіб втечі з місця примусових робіт, наприклад, за допомогою перевдягання у вбрання протилежної статі. Якщо втеча ставала успішною, то основна загроза залишалася у вигляді відсутності потрібних документів та знання німецької. Саме тому втікачі були змушені проходити великі відстані вночі, уникаючи містечка, а вдень переховуватися. Кінцевою метою таких полонених ставали нейтральні держави – в основному Швейцарія або Нідерланди [17, 57–59].

Повноцінна спроба врегулювання питання полонених у Німеччині відбулася при підписанні Версальського договору. Проте далеко не всі аспекти вирішувалися однозначно. Ст. 214 стверджувала: «Репатріація полонених військових та цивільних осіб має відбуватися якнайшвидше...». Схоже формулювання знаходимо в ст. 216: «На час розгляду їхньої справи німецькою владою полонені та інтерновані цивільні мають бути повернені без зволікань до їхніх домівок вищезгаданою владою» [15, 134]. У дійсності зволікань було чимало й особливо вони стосувалися полонених українців та росіян. Химерна ситуація виникла ще після підписання Брест-Литовського мирного договору 1918 р. Незважаючи на домовленості, досягнені щодо обміну полоненими, лише незначна частина змогла повернутися на Батьківщину. Як зазначалося вище, до українців спершу було лояльніше ставлення, невеликій їх кількості дозволяли покидати табори для формування сірожупанних дивізій, але близько 300 тис. українців утриму-

валися у німецьких таборах [4]. Зі свого боку, 300 тис. російських полонених повернулися в останній рік війни, однак 2 млн 500 тис. залишалися інтернованими в Німеччині та Австро-Угорщині у зв'язку з необхідністю Німеччини підтримувати свій економічний потенціал за рахунок примусових робіт полонених [10, 168–170].

Після підписання Версальського договору ситуація для вихідців з колишньої Російської імперії залишалася невизначеною. В умовах політичної нестабільності та революційних настроїв країни Антанти суттєво непокоїлися за ймовірність поширення комуністичних поглядів [10, 171]. Подібні погляди стали вагомою причиною для утримання полонених не лише у Німеччині, а й, наприклад, у Франції. Вважається, що остаточно репатріація завершилася для більшості полонених лише у 1921 р., причому це відбувалося вже заходами радянської дипломатії [5, 262].

Важливим аспектом репатріації були структури, які відповідали за цей процес. У ст. 215 наводиться, що основна відповідальність надається «Комісії, сформованій з представників союзницьких та асоційованих сил [Антанта – *авт.*] з одного боку та німецького уряду – з іншого». Водночас деталі імплементації репатріації надавалося «Підкомісії, яка складається виключно з представників зацікавлених сил та делегатів німецького уряду» [14, 134]. Варто зазначити, що одиничні спроби репатріації відбувалися ще за часів війни, але вони стосувалися в основному хворих полонених, які становили небезпеку для загального стану здоров'я інших або інвалідів, які не були вигідні противнику економічно.

Більш масові прояви репатріації протягом війни були притаманні саме щодо українців, яких почала визволяти створена 13 липня 1918 р. за П. Скоропадського «Військово-Санітарна Комісія Українського Військового Міністерства для справ військових полонених у Німеччині» [4, 260]. Ця установа складалася з представників військових комунікацій та управи разом з членами Українського Червоного Хреста [1, 95] та опікувалася медичними, матеріальними питаннями, статистикою та пошуком найоптимальнішого рішення транспортування полонених [4, 260]. Комісія продовжила діяти за часів Директорії до літа 1920 р., допоки вистачало фінансування на ці ініціативи [3, 240–241].

Приклад української комісії демонструє також активну діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста і його локальних осередків. На подальших етапах розгляду питання репатріації міжнародними структурами Червоний Хрест мав важливе значення при формулюванні Женевської Конвенції 1929 р. щодо правил поводження з полоненими, що залишається впливовою і дотепер [7]. У той час, як комісія Антанти вирішувала основні питання репатріації, окремі делегації держав намагалися сприяти вигідному для себе курсу. Зокрема, згідно

з Р. Нахтігалем, ще на фінальних етапах війни значною активністю відзначалася радянська делегація, метою якої була не лише репатріація, а й політична агітація, у зв'язку з чим за її діяльністю намагалися суворо слідкувати та втручатися за необхідності [10, 170].

Безперечно, як переможена держава Німеччина мусила самотужки відповідати за витрати на репатріацію, про що свідчать передовсім ст. 217 і 222. У першому випадку «всі витрати на репатріацію з моменту її початку має покривати німецький уряд, який також має надати наземний та морський транспорт...», водночас у ст. 222 докладніше пояснюються сфери відповідальності Німеччини щодо цього аспекту, зокрема дозвіл безперешкодного доступу до таборів, лікарень та офіційної документації [15, 134–135]. Проте, враховуючи суттєві обмеження ресурсів, зокрема флоту, які визначалися Комп'єнським перемир'ям і Версальським договором, реалізувати подібний план лише німецькими силами було вкрай важко, що стало однією з причин затримки репатріації.

Репатріація не стосувалася кожного полоненого. Щодо полонених німецької національності «союзницькі та асоційовані уряди утримували за собою право вирішувати на власний розгляд» (ст. 221), і їх рішення залежало від перебігу звільнення полонених Німеччиною [15, р. 135]. Подібна тенденція часто використовувалася з економічних мотивів. Наприклад, ще після підписання Комп'єнського перемир'я французькі можновладці переселили до весни 1919 р. 270 тис. полонених на території фронтних зон, найбільш зруйнованих війною (Ельзас-Лотарингія) [8].

До того ж, ст. 220 визначала: «Полонені [...], які не бажають бути репатрійованими, можуть бути виключеними з цього процесу, але союзні та асоційовані уряди утримують за собою право їх репатрійовати, або перевести до нейтральних держав, або дозволити їм продовжувати перебувати на території їхнього теперішнього проживання» [15, 135]. Очевидно, що більшість випадків відмови від репатріації були зумовлені політичною ситуацією, що безпосередньо стосувалося вихідців з колишньої Російської імперії. Як наслідок, полонені переходили у стан інтернованих та могли роками перебувати на чужині. Проте не лише політичні, а й сімейні причини мотивували полонених не повертатися на Батьківщину. Задля того, щоб залишитися на теренах Центральної Європи, одруження було найбільш ефективним способом. Однак загалом такий прошарок полонених стикався з дискримінацією та недовірою місцевого населення [10, 171], яке вважало їх зайвим гвинтиком у повоєнній економіці.

Отже, репатріація полонених після Першої світової війни стала надзвичайно масштабним і складним процесом, який не міг бути миттєво вирішеним. Низка міжнародних договорів Версальсько-Вашингтонської системи, включно

з Версальським договором, намагалися врегулювати цю проблему, проте реалізація рішень офіційних документів уповільнювалася через багато політичних та економічних чинників. Питання полонених стосувалося практично кожної країни, яка була залучена у війні, тому воно набуло масового характеру.

Abstract

The problem of repatriation of POWs after the WWI directly corresponds with peace treaties of international and judicial importance which regulated post-war events. The chaos after war was accompanied with POWs' «self»-repatriation. Thus, the purpose of the Treaty of Versailles was to establish control upon this process. In practice, the conditions of repatriation were influenced by national, political and economic reasons which caused POWs' retard, particularly in Germany. Ukrainian and Russian POWs were most affected by the decisions in international treaties due to the unstable political situation on their territories. Commissions and diplomatic delegations were responsible for them on national and international levels. Special Entente commission concerned with POWs in general. Its foundation was drafted in the Treaty of Versailles. Repatriation did not necessarily relate to all POWs who could become interned in this case.

Key words: repatriation, prisoners of war, Germany, Treaty of Versailles, camps, World War I.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дацків І. Діяльність дипломатичного корпусу гетьманату П. Скоропадського за кордоном. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: серія «Історія»*, 2011. Вип. 1. С. 93–98.
2. Енциклопедія історії України: Т. 9. Київ: Наукова думка, 2012. 944 с.
3. Заболотнюк В. Національно-виховна діяльність української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині (1918–1920). *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник*. 2018. С. 233–244.
4. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.
5. Срібняк І. Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р. *Студії з архівної справи та документознавства*. Вип. 5. 1999. С. 259–263.
6. Davis G. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12. P. 623–634.
7. Jones H. Prisoners of War. URL: <http://tinyurl.com/y9cyf8vf>
8. Jones H. Prisoners of War (Belgium and France). URL: <http://tinyurl.com/y573pnyh>
9. Lesaffer R. Peace Treaties and the Formation of International Law. *The Oxford Handbook of the History of the International Law*. 2012. P. 71–94.

10. Nachtigal R. The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008. Vol. 26. P. 157–184.
11. Rachmimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Berg, 2014. 272 p.
12. Steuer K. First World War Central Power Prison Camps. *History Faculty Publications*. 2013. P. 1–40.
13. The Law of Armed Conflict and the Use of Force: The Max Planck Encyclopedia of Public International Law / ed. F. Lachenmann, R. Wolfrum. Oxford: Oxford University Press, 2017. 1427 p.
14. The Oxford Handbook of the History of International Law / ed. B. Fassbender, A. Peters, S. Peter, D. Hogger. Oxford: OUP Oxford. 1228 p.
15. Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st session, 1919. 198 p.
16. Trifunovic B. Prisoners of War and Internees (South East Europe). URL: <https://cutt.ly/x4Zjs>
17. Vance J. F. Objects of Concern: Canadian Prisoners of War Through the Twentieth Century. UBC Press, 2011. 330 p.

References

1. Datzkiv, I. (2011) Diyal'nist' dyplomatychnoho korpusu het'manatu P. Skoropadskoho za kordonom [*The Activity of Hetman P. Skoropadskyi's Diplomatic Corpus Abroad*]. Naukovi zapyski: seria «Istoria». Vip. 1. 93–98.
2. Entsyklopedia istorii Ukrayiny (2012) [*Encyclopedia of History of Ukraine*]. T. 9. Kyiv: Naukova Dumka.
3. Zabolotnyk, I. (2018) Natsional'no-vykhovna diyal'nist' ukrayins'koyi viys'kovo-sanitarnoyi misiyyi dlya sprav polonenykh u Nimechchyni (1918–1920) [*National and Educational Activity of Ukrainian Military and Sanitary Missions for Prisoners' of War Affairs in Germany (1918–1920)*]. Ukrayina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny: zbirnyk, 233–244.
4. Sribnyak, I. (1999) Poloneni ukrayintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920) [*Ukrainian Prisoners of War in Austro-Hungary and Germany (1914–1920)*]. Kyiv.
5. Sribnyak, I. (1999) Repatriatsiyna diyal'nist' ukrayins'kykh dyplomatychnykh i viys'kovo-sanitarnykh ustanov u Yevropi v 1918 r. [*Repatriation Activity of Ukrainian Diplomatic, Military and Sanitarian Organizations in Europe in 1918*]. Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva. Vip. 5, 259–263.
6. Davis, G. (1977) Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*. Vol. 12, 623–634.

7. Jones, H. Prisoners of War. URL: <http://tinyurl.com/y9cyf8vf>
8. Jones, H. Prisoners of War (Belgium and France). URL: <http://tinyurl.com/y573pnyh>
9. Lesaffer, R. (2012) Peace Treaties and the Formation of International Law. *The Oxford Handbook of the History of the International Law*, 71–94.
10. Nachtigal, R. (2008) The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. Vol. 26, 157–184.
11. Rachmimov, A. (2014) POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Berg.
12. Steuer, K. (2013) First World War Central Power Prison Camps. *History Faculty Publications*, 1–40.
13. The Law of Armed Conflict and the Use of Force: The Max Planck Encyclopedia of Public International Law / ed. F. Lachenmann, R. Wolfrum (2017). Oxford: Oxford University Press.
14. The Oxford Handbook of the History of International Law / ed. B. Fassbender, A. Peters, S. Peter, D. Hogger. Oxford: OUP Oxford.
15. Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st session, 1919.
16. Trifunovic B. Prisoners of War and Internees (South East Europe). URL: <https://cutt.ly/x4Zjs>
17. Vance, J. F. (2011). *Objects of Concern: Canadian Prisoners of War Through the Twentieth Century*. UBC Press.

УДК 94(437)"1925/1930":314.245(100)

**СОЦІАЛІСТИЧНА ЛІГА НОВОГО СХОДУ (ПРАГА, 1925–1929(30))
ЯК ОДНА ЗІ СПРОБ ВИПРАЛЕННЯ ПОМИЛОК
ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ
МІЖНАРОДНИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ**

Зубко Ольга

Соціалістична Ліга Нового Сходу (СЛНС) – політична організація, що функціонувала у Празі протягом 1925-х – 1929(30)-х рр., завдячуючи зусилля, насамперед українських, російських і білоруських соціалістів. Її поява була спричинена намаганням розв'язати болюче «національне питання» на Сході Європи за умови вже розіграної «західноукраїнської політичної карти». Діяльність Соціалістичної Ліги в 1925–1929(30) рр. на світових (політичній та історичній) аренах повчальна для нинішніх істориків і політологів декількома вагомими моментами. По-перше, її поява була фактично головним соціалістичним імперативом – прагненням повалення окупаційного комуністичного режиму в Україні, домаганням української незалежності та соборності, а також співпрацею з соціалістичними та демократичними осередками української та інших національних еміграцій окупованих більшовиками країн. По-друге, діяльність Соціалістичної Ліги продемонструвала, що практично вперше представники російської демократії (насамперед есери-черновці, а також представники деяких інших російських політичних сил відмовилися від шовіністичної ідеї «єдиної та неподільної») зробили зустрічний крок до порозуміння й погодилися на створення союзу з представниками неросійських демократичних еліт. По-третє, факт співпраці з російськими демократами українських, білоруських, вірменських та єврейських соціалістів свідчив про відсутність у останніх штучної русофобії, невизнання і несприйняття Росії та росіян загалом.

Ключові слова: Версальсько-Вашингтонська система міжнародних домовленостей, українська політична еміграція, міжвоєнна ЧСР, есери.

Українські історики О. Реєнт і О. Лисенко слушно зауважили про те, що історія іноді дарує науковцям можливість проведення паралелей, пошуку асоціацій між окремими, часом доволі віддаленими хронологічно подіями. «Кліо ніби дає уроки, повторюючи деякі історичні сюжети (хоча і з певними змінами), та людство вперто не бажає їх засвоювати. Водночас замість того, щоб засісти за підручник з історії, воно знову і знову береться за зброю» [1].

Привабливе геостратегічне становище України зробило її на початку ХХ століття, завдяки економічному потенціалу та географічному місцезнаходженню, справжнім «яблуком розбрату». Закінчення Першої ж світової війни, що співпало із початком національно-визвольних змагань, й поготів показало, що Україна – «ласий шматок» як для здавалось би «колишніх» пангерманців з австро-угорцями, так і панславистів. Розігрувалася «українська карта» і впродовж «золотих 20-х» у Європі.

Як відомо, Версальсько-Вашингтонська система – це система міжнародних домовленостей, яка визначила відносини у світі після закінчення Першої світової війни. Система (основу котрої, нагадаємо, становив як, власне, Версальський мирний договір із рядом договорів Версальської системи, так і угоди, ухвалені на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр.) була встановлена державами-переможцями, насамперед, США, Великобританією, Францією та Японією. Проте, перекроюючи політичну карту світу, переможці – безпосередні архітектори системи – не мали чіткої програми європейської економічної відбудови. І саме ця фатальна помилка призвела згодом до її краху.

У рамках Версальсько-Вашингтонської системи була створена також Ліга Націй як міжнародна організація, що мала на меті розвиток співпраці між народами і гарантію миру та безпеки. Однак, на думку українських політичних вихідців, що опинилися у міжвоєнній Чехословаччині після поразки Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., Ліга Націй зовсім не дотримувалася поставленої перед нею мети та ігнорувала кілька вагомих принципів діяльності. Зокрема принципів рівноправності націй, запобігання міжнародним конфліктам та застосування економічних і політичних санкцій проти агресорів. Тобто, організація, за переконанням міжвоєнної української еміграційної громади в ЧСР, фактично ігнорувала лише механізм запобігання міжнародним кризам. Тому на противагу існуючій Лізі Націй (фактично, принципу переможців) було здійснено спробу протиставити Соціалістичну Лігу Нового Сходу (СЛНС) (принцип націй – програму вирішення «національного питання» на Сході Європи). Також зауважимо: національне питання мало вирішитися саме на Сході Європи, тобто там, де запанував комунізм, оскільки «західноукраїнська карта» вже була розіграна. Сен-Жерменський мир (1919), Тріанонський мир (1920), Ризький мир (1921) та Бессарабський протокол (1920) закріпили Західну Волинь, Галичину, Холмщину, Підляшшя – за Польщею; Буковину, Північну і Південну Бессарабію – за Румунією; Закарпаття – за Чехословаччиною.

Проблему створення та діяльності СЛНС у контексті історії російської та білоруської політичної еміграції в Європі докладно вивчала авторка цієї статті [2, 3, 4, 5, 6]. У 2017–2018 рр. побіжні згадки про СЛНС можна віднайти в наукових розвідках О. Сухобокової (Київ) та М. Томека (Прага). Ольга Сухобокова зосередила свою увагу на дослідженні внеску празької групи УПРС, так званих «есерів-шаповалівців», у розбудову та діяльність організації [7]. Тоді як Мирослав Томек зробив акцент на визначній ролі одного із головних ідеологів Соціалістичної Ліги, лідера празької групи УПРС – Микити Юхимовича Шаповала [8]. І це за умови, що більшість документів фонду «Соціалістична Ліга Нового Сходу в Празі. 1925–1928 рр.» (Ф. 3948) – найповнішої в Україні колекції докумен-

тів цієї організації – яка зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Києві, не введено до наукового обігу.

Діяльність Соціалістичної Ліги в 1925–1929(30) рр. на світових (політичній та історичній) аренах повчальна для нинішніх істориків і політологів кількома вагомими моментами.

По-перше, її поява була, фактично, головним соціалістичним імперативом – прагненням повалення окупаційного комуністичного режиму в Україні, домаганням української незалежності та соборності, а також співпрацею із соціалістичними та демократичними осередками української та інших національних еміграцій окупованих більшовиками країн. Давалися взнаки не тільки крах «еміграційної концепції швидкого повернення» і початок «поворотництва», а й сам факт створення політичної організації на принципах рівноправності націй і взаємного визнання за кожним народом права на незалежне державне існування. Та найголовніше: ця політична організація, на відміну від Ліги Націй, спромоглася виробити чітку програму економічного розвитку майбутніх держав-учасниць союзу.

Соціалістична Ліга Нового Сходу функціонувала у Празі протягом 1926–1929(30)-х рр., завдячуючи зусиллям, насамперед, українських, російських і білоруських соціалістів: Микити Шаповала, Никифора Григорієва, Микити Мандрики, Віктора Чернова, Віссаріона Гуревіча, Григорія Шрейдера, Тамаша Гриба, Василя Захарки, Петра Кречевського та інших. Згодом до складу організації, поділяючи її мету та завдання, спрямовані на «мирне врегулювання національного питання на Сході Європи», приєдналися діячі Вірменського революційного союзу «Дашнакцютун» (Н. Нікогосян, О. Акіян, Е. Айрапецян, Н. Бадалян) та Єврейського «Паалей Ціон» – Соломон Гольдельман і Хаїм Житловський. Епізодично у діяльності Ліги брали участь діячі пражської філії Грузинської соціал-демократичної партії, Націонал-демократичної партії гірців Північного Кавказу, Кубанської громади.

Починаючи із жовтня 1926 р. й впродовж дванадцяти місяців, на спільних її засіданнях (22-х – О. З.), які відбувалися практично щотижнево, у процесі обмірковування питань координації спільної діяльності соціалістичних сил щодо ідеологічного протистояння більшовизму та фашизму (фашизму в розумінні «чорного імперіалізму капіталу» – О. З.), під час дискусій та обговорень поступово випрацьовувалася політична платформа організації та завершувалося організаційне оформлення. Так, згідно з узгодженим статутом та його основними положеннями, Ліга оголошувалася персональним (поосібним) об'єднанням представників соціалістичних партій, які ставили перед собою мету «створити таку морально-політичну атмосферу, що була б конче необхідною та доцільною для

врегулювання національного питання в Східній Європі». Відзначимо, що питання «поосібності» було вимушеним для організаторів. Пояснювалося все негативною позицією Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу у ставленні до СЛНС. Окремим параграфом в статуті було занотовано й інше: членами Соціалістичної Ліги можуть бути не тільки представники народів, «які в силу історичних обставин опинилися в складі Радянського Союзу, але й ті, які межують із кордонами останнього» (Фінляндія, Польща, країни Балтії), а також представники тих народів, «культурно-господарське життя яких тяжіє до аграрного Сходу». Цей параграф з часом був поглиблений пропозицією українських соціалістів приймати до лав організації тільки тих «народних представників», які є соціалістами за переконанням.

У Статуті організації, опрацьованому спеціально створеною комісією, обстоювалася думка, що реальною умовою врегулювання національного питання в Східній Європі є визнання рівноправності націй, їхнього невід'ємного права на самовизначення аж до повної незалежності та демократизація міжнародних відносин. Окремо до Статуту СЛНС були включені положення про незалежність та захист національних меншин, про політичну сутність соціалістичного інтернаціоналізму, про організацію плебісциту у випадку оголошення суверенітету, про пропорційну ліквідацію боргів у випадку розподілу загальнодержавної власності, про вирішення суперечливих міжнародних і міжнаціональних конфліктів.

У політичній програмі Соціалістичної Ліги акцентувалася увага і на обстоюванні ідеї створення на теренах колишнього СРСР «вільного союзу нових національних держав» («трудова республік») на основі ряду певних принципів:

- 1) проведення солідарної та консолідованої міжнародної політики;
- 2) взаємної гарантії суверенітету суб'єктів союзу, шляхом підписання загальної й обов'язкової для всіх сторін військової конвенції;
- 3) взаємної гарантії прав національних меншин, завдяки підписанню міжнародного статуту, у якому чітко окреслювався б правовий статус останніх;
- 4) міцне економічне («народногосподарське») та фінансове співробітництво;
- 5) створення митного та тарифного союзів;
- 6) вирішення зовнішніх та внутрішніх проблем, насамперед власними силами;
- 7) створення союзного трибуналу для вирішення серйозних міждержавних й міжнаціональних суперечок.

Вагомими умовами здійснення окреслених завдань мали стати пробудження політичної активності соціалістичних антибільшовицьких сил як на еміграції, так і в СРСР; створення єдиного соціалістичного фронту; викриття сутності «білого» й «червоного» імперіалізму, великодержавності та шовінізму. Пропо-

нувалося навіть створити міжнародну комісію із представників європейських соціалістичних партій з морально-юридичної експертизи Ризького мирного договору 1921 р. як «ганебного акту» порушення цілісності економічного й національно-культурного життя українського й білоруського народів.

Паралельно із комісією, яка займалася розробкою програмових положень, було створено й так звану «Ініціативну групу СЛНС», яка влітку 1927 р. зосередила увагу на розробці «Декларації до трудящих усіх націй». У цьому програмовому документі було проаналізовано, по-перше, тогочасну політичну міжнародну ситуацію в Європі, по-друге, визначено політичну лінію Ліги – ідейне несприйняття і активну протидію «червоному імперіалізму Кремля» (більшовизму) і «чорному імперіалізму капіталу» (фашизму) та, по-третє, наголошувалось, що більшовизм в Радянському Союзі може бути зліквідований під тиском власних внутрішніх проблем, а не через військову іноземну інтервенцію, отож «трудова демократія Східної Європи» за таких умов мала морально й організаційно готуватися до нового народно-громадського підйому в СРСР. (Йшлося про переконання, що комунізм під тиском вимушеного переходу від «політики воєнного комунізму» до «нової економічної політики», сам себе знешкодить. – О. З.).

Як уже зазначалося вище, ця політична організація, на відміну від Ліги Націй, спромоглася виробити чітку програму економічного розвитку майбутніх держав-учасниць союзу. Як підкреслював Никифор Григоріїв: «Ліга має бути соціалістичною не лише за назвою, але і за змістом, аби в Європі її сприймали серйозно» [7, 136]. Власне, з ініціативи Григорієва у Лізі було відкрито ощадно-позикову касу «Слов'янська взаємність».

Окремим напрямком діяльності СЛНС стало вивчення та теоретична розробка національних проблем і пов'язаних із ними питань, видання наукових праць, книг, брошур, періодичних органів, що кореспондувалося із діяльністю Українського інституту громадознавства у Празі (згодом Українського Соціологічного інституту), заснованого українськими есерами. У 1928–1929 рр. вийшло два числа «Вісника Соціалістичної Ліги Нового Сходу», що інформували про її завдання та діяльність, а головне пропагували об'єднання соціалістів Східної Європи для спільної боротьби із СРСР та розв'язання національного питання на основі програми СЛНС.

По-друге, діяльність Соціалістичної Ліги продемонструвала, що практично вперше представники російської демократії (насамперед есери-черновці, а також представники деяких інших російських політичних сил відмовилися від шовіністичної ідеї «єдиної та неподільної») зробили зустрічний крок до порозуміння й погодились на створення союзу із представниками неросійських демократичних еліт. Практично вперше російські демократи публічно визнали укра-

їнців, білорусів, кавказців самостійними та суверенними народами, підтримали прагнення усіх неросійських народів колишньої Російської імперії мати свою власну державність, вільно плекати свої економіку та культуру.

Онук російського есера Віктора Чернова, кандидат фізико-математичних наук і доцент Незалежного Московського університету Олександр Сосінський відзначив у 2014 р., що його дід мав певні моральні принципи, які намагався ніколи не порушувати (намагався залишитися людиною за будь-яких обставин) і, загалом, був морально-стійкою особою за життя, починаючи від спроби помститися особисто Азефу і закінчуючи ідеологічними сварками із соратниками по партії. Однак, найголовніше в цьому аспекті те, що саме Чернов підняв питання нетотожності понять «російське–великоруське»: *«Русское не идентично великоросскому, а русская культура и великорусская этнография – это разные вещи, и их нельзя отождествлять»* [9, 260]. Суб'єктивний, погодимося, погляд онука Чернова підкріплює лист Микити Шаповала до Микити Мандрики від 19 лютого 1928 р.: *«Бачився із Крофтою*... Я розповів йому про Лігу Нового Сходу. Він не зреагував на це, як і Гірса**. До Ліги холодні. В той же день мав 2½ годинну розмову з Др. Завазalom***. Тут усе розкрилося: вони проти групи Чернова. Чернов зірвав руський єдиний фронт у національній справі, спеціально в українській. Росія воюватиме із самостійною Україною, доки твердо не стане на Чорному морі. З групою Чернова треба бути обережно. Він не такий популярний в Росії, як думають черновці. Тепер російські есери [єднуються], скоро буде з'їзд і його виключать з партії... Однак ми не підемо на розбиття Ліги і не одиураємося від черновців...»* [10, 153 зв.].

По-третє, факт спільної співпраці з російськими демократами українських, білоруських, вірменських та єврейських соціалістів свідчив про відсутність в останніх штучної русофобії, невизнання і несприйняття Росії і росіян загалом. Хоча за таку позицію есери-шаповалівці були не одноразово «биті» політичними опонентами шляхом вихоплення окремих тез із загального контексту. Наприклад, в аналітично-інформаційній записці Державного центру УНР серед іншого наголошувалося: *«Шаповала зі всіма його приятелями та співробітниками, як то Никифор Григорійв, Микита Мандрика, Шелухин та інші, не можна вважати за самостійників тим більше, що Григорійв не раз у друкованій заявляв, що Україна безсила боротися проти Москви, а тому мовляв, нічого плекати самостійництво»* [7, 137].

За два-три роки після створення Соціалістичної Ліги з'ясувалося, що її діяльність не має особливих перспектив. Робота організації в 1929 р. виявилася вкрай неефективною, головню через ігнорування Європою, насамперед Лігою Націй, національних проблем східноєвропейських народів. А початок світової еконо-

мічної кризи та загострення внутрішніх проблем у провідних європейських країнах позбавив керівників СЛНС надії на реалізацію поставлених перед нею завдань. На початку 1930-х років організація остаточно припинила свою діяльність.

Отже, Соціалістична Ліга Нового Сходу як спроба виправлення Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних домовленостей другої половини 1920-х закликає нас врахувати усі помилки її роботи вже напередодні 2020-х, використавши за таких умов її багатющій теоретичний спадок щодо обґрунтування національного питання за умови чергового розіграшу «української карти» на світових (історичній і політичній) аренах.

* Крофта Каміль (1876–1945) – чеський урядовець, в 1920-х – уповноважений міністр, один із заступників міністра закордонних справ ЧСР; історик та дипломат. Міністр закордонних справ ЧСР в 1936–1938 рр.

** Гірса Вацлав (1875–1954) – чеський лікар та дипломат; другий заступник міністра закордонних справ ЧСР, посол Чехословаччини в Польщі, Латвії, Естонії, Фінляндії та Югославії.

*** Др. Завазал (?) – чеський урядовець, радник Міністерства закордонних справ, керівник департаменту біженців.

Abstract

The Socialist League of the New East (SLNS) is a political organization that has functioned in Prague during 1926–1929(30), thanks to the efforts of the Ukrainian, Russian and Byelorussian socialists. Its appearance was caused by efforts to solve the painful «national question» in Eastern Europe, provided the «Western Ukrainian political map» has already been played out. The activities of the Socialist League in 1926–1929(30) years in the world (political and historical) arenas instruct the current historians and political scientists several important points. Firstly, its appearance was, in fact, the main socialist imperative – the desire to overthrow the occupational communist regime in Ukraine, the claim of Ukrainian independence and collectivism, as well as cooperation with the socialist and democratic branches of Ukrainian and other national emigration occupied by the Bolsheviks of the countries. Secondly, the activities of the Socialist League demonstrated that practically for the first time the representatives of the Russian democracy (in the first instance the Socialist-Revolutionaries (esery), as well as representatives of some other Russian political forces, denied the chauvinistic idea of «unitary and indivisible») made a counter-step to the understanding and agreed to create an alliance with representatives of non-Russian democratic elites. Thirdly, the fact of joint cooperation with the Russian democrats of the Ukrainian, Byelorussian, Armenian and Jewish socialists testified to the absence of the latest artificial Russophobia, the non-recognition and rejection of Russia and the Russians in general.

Key words: *Versailles-Washington system of the international agreement, Ukrainian political emigration, interwar CSR, Socialist-Revolutionaries (Esery).*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О. П., Лисенко О. Є. Українське питання в період Першої та Другої світових воєн: спроба порівняльного аналізу. URL: <http://history.org.ua/JournALL/histname/26/2.pdf> (дата звернення: 14.02.2017).
2. Сацыялістычная Ліга Новага Ўсходу: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі у 6 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск. Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2003. Т. 6, кн. 2. С. 343–344.
3. Зубко О. Соціалістична Ліга Нового Сходу: українська інтерпретація питання. *Вісник Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. НТШ-Схід*. Донецьк, 2004. Т. 5. С. 106–114.
4. Зубко О. Записки о Социалистической Лиге Нового Востока. *Наука и школа*. М.: Изд. Московского государственного педагогического университета, 2008. № 1. С. 70–71.
5. Зубко О. Рижский мирный договор глазами белорусской политической эмиграции. *Геополитические трансформации в Восточной Европе между двумя мировыми войнами. (К 90-летию подписания Рижского мирного договора): сборник материалов междунар. научн.-практ. конф.*; Брест, 17–18 марта 2011 г. / Брест. гос. ун-т имени А. С. Пушкина; редкол.: М. Э. Чесновский (гл. ред. [и др.]). Брест: БрГУ, 2011. С. 267–272.
6. Зубко О. *Белорусские эсеры*. URL: <http://www.istpravda.ru/bel/research/9889> (дата звернення: 31.05.2016).
7. Сухобокова О. Празька група УПРС та створення Соціалістичної Ліги Нового Сходу. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 6. Дрогобич, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2018. С. 133–139. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.6.123766>
8. Томек М. «Микита Шаповал і Соціалістична Ліга Ново Сходу: призабутий епізод з історії української еміграції». *Програма Міжнародної конференції українців у Празі «Україна як культурний та історичний наратив (мова, історія, література)*. 24–26 листопада 2017 р., Прага (Карловий університет). URL: https://www.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/2017/11/Konference-ukrajinist%C5%AF_17_program.pdf (дата звернення: 13.12.2018)
9. Сосинский А. Мой дед эсер В. М. Чернов. *Судьбы демократического социализма в России: сб. материалов конф.* / Научн.-информ. и просвет. Центр «Мемориал», Постоянно действующий семинар «Левые в России: история и современность», Фонд Розы Люксембург. Фил. В РФ; отв. ред. К. Н. Морозов; сост. К. Н. Морозов, А. Ю. Суслов. Москва: Издательство им. Сабашниковых, 2014. С. 256–263.
10. ЦДАВО України. (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві). Ф. 3562. Оп. 1. Спр. 100.

References

1. Reyent, O. P., Ly'senko, O. Ye. Ukrayins'ke py'tannya v period Pershoi ta Drugoi svitovy'x voyen: sproba porivnyal'nogo analizu [*The Ukrainian Question During the First and Second World Wars: An Attempt for Comparative Analysis*]. URL: <http://history.org.ua/JournALL/histname/26/2.pdf> (data zvernennya: 14.02.2017)
2. Sacyjalistychnaja Liga Novoga Wshodu [*Socialist League of the New East*]: Jen-cyklapedyja gistoryi Belarusi u 6 t. / rjedkal.: G. P. Pashkow (gal. rjed.) [i insh.] Minsk. In-t gistoryi NAN Belarusi, 2003. T. 6, kn. 2, 343–344.
3. Zubko, O. (2004) Socialisty'chna Liga Novogo Sxodu: ukrayins'ka interpreta-ciya py'tannya [*Socialist League of the New East: Ukrainian interpretation of the question*]. *Visnyk Naukovogo tovary'stva im. Tarasa Shevchenka. NTSh-Sxid. Donecz'k*, т. 5, 106–114.
4. Zubko, O. (2008) Zapiski o Socialisticheskoy Lige Novogo Vostoka [*Notes on the Socialist League of the New East*]. *Nauka i shkola*. M.: Izd. Moskovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. № 1, 70–71.
5. Zubko, O. (2011) Rizhskij mirnyj dogovor glazami belorusskoj politicheskoy jemigracii [*Riga Peace Treaty in the eyes of the Belarusian political emigration*]. *Geopoliticheskie transformacii v Vostochnoj Evrope mezhdru dvumja mirovymi vojnami. (K 90-letiju podpisanija Rizhskogo mirnogo dogovora): sbornik materialov mezhdunar. nauchn.-prakt. konf.*; Brest, 17–18 marta 2011 g. / Brest. gos. un-t imeni A. S. Pushkina; redkol.: M. Je. Chesnovskij (gl. red.) [i dr.]. Brest: BrGU, 267–272.
6. Zubko, O. *Belorusskie jesery* [*Belarusian SRs*] URL: <http://www.istpravda.ru/bel/research/9889> (data zvernennya: 31.05.2016)
7. Suxobokova, O. (2018) Praz'ka grupa UPRS ta stvorennja Socialisty'chnoyi Li-gy' Novogo Sxodu [*The Prague UPS Group and the creation of the Socialist League of the New East*]. *Sxidnoyevropejs'kyj istory'chnyj visnyk*. Vy`p. 6. Drogoby'ch, Drogoby'cz'kyj derzhavnyj pedagogichnyj univertytet imeni Ivana Franka, 133–139. URL: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.6.123766>
8. Tomek, M. «My'ky'ta Shapoval i Socialisty'chna Liga Novo Sxodu: pry'zabu-ty'j epizod z istoriyi ukrayins'koyi emigraciyi» [«*Mykyta Shapoval and the Socialist League of the New East: A Forgotten Episode on the History of Ukrainian Emigration*»]. *Programa Mizhnarodnoyi konferenciyi ukrajynistiv u Prazi «Ukrayina yak kul'turnyj ta istory'chnyj naraty'v (mova, istoriya, literatura)*. 24–26 ly'stopada 2017 r., Praga (Karlovyj univertytet). URL: https://www.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/2017/11/Konference-ukrajynist%C5%AF_17_program.pdf (data zvernennya: 13.12.2018)

9. Sosinskij, A. Moj ded jeser V. M. Chernov [My grandfather Social Revolutionary V. M. Chernov]. *Sud'by demokraticeskogo socializma v Rossii: sb. Materialov konf. / Nauchn.-inform. i prosvet. Centr «Memorial», Postojanno dejstvujushhij seminar «Levye v Rossii: istorija i sovremennost'», Fond Rozy Ljuksemburg. Fil. V RF; otv. red. K. N. Morozov; sost. K. N. Morozov, A. Ju. Suslov. Moskva: Izdatel'stvo im. Sabashnikovyh, 2014, 256–263.*
10. CzDAVOVU (Central'ny'j derzhavny'j arxiv vy'shhy'x organiv vlady' ta upravlinnya Ukrayiny' v m. Ky'yevi). [The Central State Archives of the Supreme Governments and Governments of Ukraine in Kyiv] F. 3562. Op. 1. Spr. 100.

УДК 32(40:32(470)]632(479.24)

**SPOILERS AND BLACK KNIGHTS OF DEMOCRATIZATION:
WHY THE EXPERIENCE OF THE WEST
IN FIGHTING RUSSIA'S STRATEGIES IS USEFUL FOR GEORGIA?¹**

Machitidze Ivanna

The combination of democratic promotion and democratic consolidation has long become a catch phrase for states to be recognized as high-achievers and their societies to be labelled as free. The West, the driving force of both processes, has underestimated the risk that the fruits of democracy promotion would be used for more nefarious goals than to aid its direct beneficiaries. However the democratization process opens «windows of opportunity» for external actors to meddle via political parties and vibrant civil society, and find it relatively easy to breed agents that influence public opinion through country's media freedom.

This paper argues that Georgia should keep a close eye on Russia's actions in the West to learn the Kremlin's strategies to undermine democracy; known Russian tactics include exploiting popular dissatisfaction, deepening internal divisions and promoting civil society actors that are not necessarily pro-Russian but are illiberal and radical.

Key words: *democratization, Russia, Georgia, cleavages, spoiling.*

Ten years ago, Peter Burnell, a prominent scholar on democratization, put forward a rather straightforward question: «Does democracy promotion work?» [25] Today, that question seems even timelier as, notwithstanding massive investments in democracy promotion in former Communist bloc countries, illiberal democracy and democratic backsliding have been widespread, gradually undermining Western belief in the undisputed success of its assistance [7].

---

¹ Дане дослідження, включаючи рекомендації, вперше опубліковане Грузинським Інститутом Політики (Тбілісі, Грузія). Повна його версія доступна за посиланням: <http://gip.ge/causing-trouble-democracies-georgia-look-west-learn-russias-strategy/>. Для цитування необхідно звертатися на веб-сторінку Грузинського Інституту Політики.

For autocratic regimes, the new trend against democracy is welcoming. Lacking a set of attractive values to offer to democratizing societies, the powerful strategy of authoritarian states is to exploit the «windows of opportunity» in fragile as well as consolidated democracies. Russia has been doing its homework on the best practices and flaws of assisting democratic governance. Furthermore, it has achieved some success at copying technique of democracy promotion to fight against consolidated and consolidating democracies. Specifically, Russia is using soft power, a US-invented concept, to project its own influence through cultural rhetoric. It is replacing the West's emphasis on democratic governance and the rule of law with the prominence of order and stability: accountability to all people is replaced by the Kremlin with accountability to «the majority that elected you» [7]. In so doing, Russia is responding to the threat it perceives to its status quo and strategic interests in the region [19].

This paper is organized in four parts: first, it provides an overview of the Kremlin's tools to destabilize and divide democracies in the West; second, it addresses domestic and external dimensions of the environment in which Georgia's democratization is taking place; third, it analyzes the grounds for Russia's meddling.

A decade ago the Kremlin embarked on a strategy of projecting soft power and sharing its experience of building an orderly and stable state. In doing so, Russia co-opted the West's network approach to democracy promotion by establishing its own «soft power agents» all over the world. The strategy is multi-fold, and pulls on a variety of resources both at home and abroad.

Since 2007 significant resources have been invested in the protection and enhancement of the interests of ethnic Russians abroad. Russia's soft power is being transmitted through the world-wide umbrella organization «Russkiy Mir» and its affiliated agencies under the personal supervision of the Russian President Vladimir Putin. In addition, cooperation between Western political parties and their Russian counterparts have become a well-established practice resulting in support for Europe's far-right and far-left political parties [19]. Finally, cyber-attacks has become a tool to influence the process and outcomes of national and local elections in Europe and the US [32]. This pattern indicates that the Georgian government, civil society and relevant international donors would benefit from keeping track of Russia's actions in the West. If consolidated democracies' domestic stability is already shaken through influencing public opinion, breeding popular distrust towards governing institutions, the fragile democracies of the former Soviet Union (FSU) are an easy prey for Russian interference.

In Georgia, it is necessary to study the domestic and external context in order to understand how Russia's strategy is playing out in the country. *In the domestic context*, in spite of its improving scores on democratic governance, Georgia's current

government has been criticized for backsliding on its commitment to democratic ideals. For instance, the ruling party has used its constitutional majority in parliament to rush through major laws, like the constitutional reform [15]. In addition, despite overall praise for the 2016 parliamentary elections, numerous procedural violations were flagged [24]. Significant improvements are still necessary in several areas, including judicial reform and the notion of «restorative justice» as well as issues such as gender identity, torture and ill-treatment. Other incidents have also raised red flags, including the abduction of exiled Azeri opposition journalist Afgan Mukhtarli from Tbilisi and his reappearance in Azerbaijan, where he was immediately jailed, and attempts to meddle with media freedom (the attempt to take over the prominent opposition Rustavi 2 TV Channel). Unless the government fully addresses these concerns, it may find itself on the crossroads between responding to criticism and increasing popular trust or losing popular trust, and following the «Hungary-Poland scenario» by sliding into illiberal democracy [21].

In the external dimension, Georgia is striving to balance its deepening cooperation with the EU and membership aspirations with its pragmatic approach towards Russia under the framework of «normalization dialogue». Nevertheless, Russia has not demonstrated a similar willingness to ensure that relations improve; it continues its policy of the recognition of the independence of both breakaway territories of Georgia and strategy of borderization [22]. By attempting to normalize relations with Russia, the Georgian government has put itself in a difficult situation as it should seek a balance between the sometimes conflicted nature of its European aspirations, the dialogue with Russia and domestic public opinion [10]. Secondly, Russia's hybrid warfare in eastern Ukraine may indirectly contribute to increasing its leverage over Georgia, raising fears at home of further threats to Georgia's own territorial integrity [1]. Finally, Russia holds considerable economic leverage over Georgia: it is the country's second largest trade partner after Turkey as well as its fourth largest source of tourists [8; 16].

While it is important to understand the significance of Russia's leverages and linkages with Georgia, it is equally important to recognize the role Tbilisi plays in the process. While Russia sees Georgia's pro-Western orientation as a violation of its interests in the Near Abroad, Georgia's «gatekeeper elites», namely, the government, determines the degree to which Russia's external influence is allowed [14].

The pattern of Russia influencing democratic processes in Georgia indicates it is using similar techniques to those it employs in consolidated Western democracies. Georgia's internal peculiarities are crucial for understanding the grounds for Russia's effective influence, however.

Priority of socio-economic issues for the Georgian population. According to the annual Caucasus Barometer data, socio-economic issues are a high priority for Georgians. Furthermore, when asked about the benefits that respondents expect from the EU Association, the top expectation was Georgian products sold on the European market (82 %), improved healthcare (80 %) and improved security (76 %) [2]. In Georgia, the contribution of the West and EU towards the success of democratic consolidation is crucial; therefore Russia is using a strategy of discrediting the path towards the EU in the Near Abroad, especially in Ukraine, Georgia and Moldova. In this context, exploiting the idea that deeper cooperation with the EU does not increase living standards in the short- or medium-term might cultivate popular disappointment and push potential voters toward actors espousing anti-Western, anti-establishment rhetoric based on socio-economic issues. That type of calculation has helped the success of the far-right Eurosceptic Five Star movement as well as the Lega Nord in the recent parliamentary elections in Italy [12].

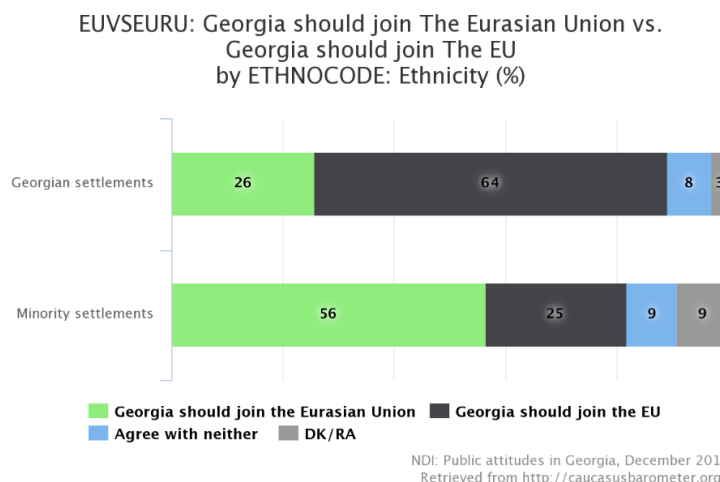
Implications for Democratization. Most Georgian expectations on EU integration are social and economical in nature. While Russia portrays itself as a country that guarantees order, prosperity and stability for its citizens, Moscow undermines the potential attraction of the EU by trying to sabotage its promises to increase living standards, and plays up Europe's diversity and risk to Georgia's unique culture. The Kremlin's goal is to decrease public support for Georgia's pro-Western orientation, which could result reducing voter trust in the government's actions and undermining the democratization process in Georgia.

Ethnic Minorities. Ethnic Russians comprise less than 1 % of the overall population in Georgia, which limits the Kremlin's ability to use them for legitimizing interference other countries' domestic affairs. Georgia's ethnic minorities tend to be less supportive for pro-Western stance in polls – a lever that Russia might exploit to breed division lines in the society. A few trends should be pointed out in the 2017 CRRC-NDI data on public attitudes in Georgia. First, a stark difference is noticeable in attitudes toward the EU and the Eurasian Union membership perspectives, with ethnic minorities comprising a 56 % share of those who support the latter option for Georgia compared to 26 % of ethnic Georgians [3].

Figure 1

Public Attitudes in Georgia towards Joining the EU vs the Eurasian Union among Georgian and Ethnic Minority Settlements

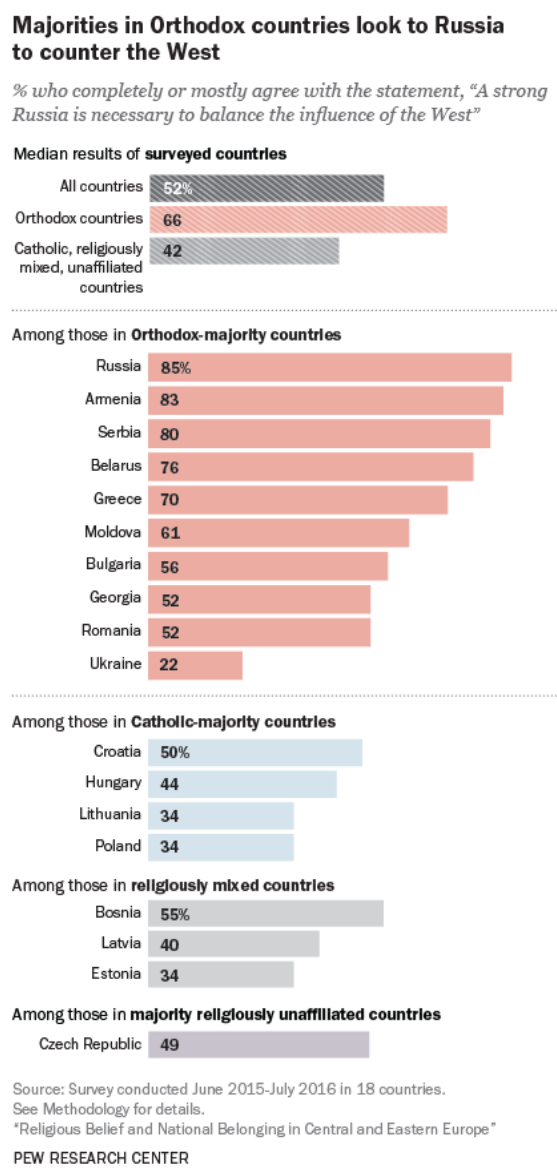
Furthermore, Russian Channel I (ORT), a major tool for Russian propaganda, is the most trusted for accurate information among the ethnic minorities [4]. In Georgia they have trouble integrating into the wider society, in part due to their lack of knowledge of Georgian language, and report lower levels of education and civic and political engagement [11]. Curious enough, among respondents representing ethnic minorities who agree that Russian propaganda does take place, 17 % believe it is disseminated through networks of neighbors or friends (compared to only 2 % of ethnic Georgian respondents) [11].

Implications for Democratization. Differences between the attitude of ethnic minorities and ethnic Georgians towards the country’s democratic and pro-Western path provides natural divisions that can be exploited by Russia. The democratization process cannot be successful without the engagement and successful integration of ethnic minorities. Currently it would not be a challenge for Russia to establish a parallel reality in the areas where there are compact settlements of ethnic minorities due to the network of organizations and media effectively functioning there.

Orthodox Church. At the 2013 annual press conference Vladimir Putin stated «My attitude towards the Georgian people has not changed – it was benevolent and it has remained so. Moreover, this kind of attitude was confirmed by the friendly attitude of Georgians towards Russia [...] *we enjoy the deepest cultural and spiritual relations...* [33]». Seventy-two percent of Georgians trust the Georgian Orthodox Church, making it one of the most trusted institutes in the country [5]. In democracies and democratizing societies trust towards governing institutions is a core indicator of popular approval of government actions. Low trust towards governing institutions results in voters’ low turnout at elections, increase in opposition sentiments and the rise of radical parties [27].

Figure 2

Share of Respondents in Orthodox countries Completely or Mostly Agreeing that Russia is Necessary to Counter the West

Georgians closely link their national identity with being Orthodox, according to Pew Research Center data [26]. Georgia is second only to Greece in the percentage of respondents considering their «*culture not perfect but superior to others*» (with 85 % and 89 % of respondents accordingly) [26]. Associating culture and religious belonging with cultural superiority, especially if the message comes from the Church, creates a fertile ground for Russia. Poland, Hungary and Slovakia are the EU countries that share certain characteristics with Georgia, and have shifted from being predominantly Euro-optimistic to increasingly Eurosceptic. Georgians, however, rank fairly low among Orthodox countries that believe a strong Russia is necessary to counter the West.

Implications for Democratization. The so-called spiritual links between Georgians and Russians form a core part of Kremlin's soft power strategy in Georgia. Russia envisages itself as on a mission to preserve the Orthodox religion in the world. The Georgian Orthodox Church is a conservative stronghold contributing to Eurosceptic attitudes among the Georgian population, many of whom fear that Georgia's pro-EU path will ruin Georgia's unique identity.

Russian organizational network. The Kremlin perceives the collapse of the Soviet Union as the greatest tragedy of the 20th century, which resulted in around 25 million Russians living outside the country's borders. According to Putin, «*If it is not the problem for you, for me it is the problem*» [6]. Russia has developed a sophisticated network of its «soft power weapon» through the so-called GONGOs (Government-controlled NGOs) which are the «Russkiy Mir Foundation», dealing with promotion of Russian language and culture; «Rossotrudnichestvo» (The Federal Agency for the Commonwealth of Independent States, Compatriots Living Abroad and International Humanitarian Cooperation), dealing with a wide range of objectives from the international development promotion to promoting Russian culture abroad; «The Foundation for Supporting and Protecting the Rights of Compatriots Living Abroad»; the «Gorchakov Fund»; and The WARP Foundation for Cooperation with Russian-Language Media Abroad. Interestingly enough, these massive promoters of Russian interest abroad were established between 2007 and 2011.

The Gorchakov Fund has a official representation in Tbilisi, known as the Evgeniy Primakov Russian-Georgian Public Center, which discusses Russian-Georgian relations, dialogue between the two countries in relation to the territorial conflicts, etc. Recently, the center organized a public lecture involving Georgia's former state officials [17]. «The Foundation for Supporting and Protecting the Rights of Compatriots Living Abroad» is represented in Georgia through its partner organization Center for Legal Assistance for Russian Compatriots [9]. «Rossotrudnichestvo» has two official representations in Abkhazia and South Ossetia, the Russian Centers for Science and Culture in Sukhumi and Tskhinvali respectively [29]. The major actor of Russian soft power projection on the global scale is the initiative under the ambitious title of «Russian World» («Russkiy Mir»), stressing the global outreach of Russia's culture.

«Russkiy Mir» does not have official representations on the territory of Georgia. Yet, its centers are functioning on Georgia's periphery in Kars (Turkey), Yerevan (Armenia) and Baku (Azerbaijan), resulting in a «Russian World» belt around Georgia. While support for compatriots is an official explanation for numerous centers functioning on the territory of Georgia, such organizations are established in the areas of the compact settlement of ethnic minorities, for instance Armenians and Azerbaijanis [34]. Reaching out to non-Russian ethnic minorities raise questions about the real goals of the centers.

Finally, the web page of the Ruskiy Mir offers a detailed list of the organizations functioning on the territory of Georgia. The peculiar feature of the list is that information is provided only in Russian. Furthermore, it does not provide a clear information on the criteria based on which organizations are included on the list or the type of cooperation these organization have with the Ruskiy Mir network [30].

Implications for Democratization. Ethnic minorities are entitled to organizations representing and protecting their interests, especially if a particular ethnic is not strongly integrated with the host community. However, the work of these organizations lacks transparency including reports on their funding, mission, scope and character of activities. A review of the web pages of the organizations shows that many do not provide any information whatsoever or only publish unclear and incomplete information, which raises questions about their goals. The network of Russia's GONGOs in Georgia is limited compared to the other FSU countries. Nevertheless, its long-term consequences for Georgian society might negatively influence the existing wide public support for democratic consolidation.

Russia's network of organizations in Georgia follows the pattern established in Eastern Ukraine after the Orange Revolution of 2004. Although the centers were part of Russia's soft power in Ukraine, for ten years they managed to capitalize on the dissatisfaction of the part of population over Ukraine's pro-Western shift, increasing corruption and «language problem», laying the grounds for the separatist project observed today.

Support for Eurosceptic and anti-Western Political Parties. Russia's longest existing instrument to interfere in Georgia's democratization process is its support for political parties with an openly pro-Russian, anti-Western or Eurosceptic standpoints. Since the demise of the USSR states which hosted significant Russian ethnic minorities have been particularly vulnerable, as the Russian minority community has become an important electorate for pro-Russian / anti-Western political parties, as was the case in Ukraine or Moldova [31]. Pro-Russian parties are regarded as a regular phenomenon for the Baltic countries as well. Unlike Moldova and Ukraine, Georgia has traditionally not had openly pro-Russian political parties in its legislature. However, Georgia tends to fit into another strategy Russia is using to meddle with democracies, especially in the West, i. e. its support for Eurosceptic political parties in Europe. Officially, the parties are promoting «inter-party and inter-parliamentary dialogue» between the EU and Russia with the view to overcoming the lack of trust between both. Cooperation agreements already exist between Austrian Far-Right Freedom Party and the «Lega Nord» party of Italy. In 2014, it was discovered that the anti-immigrant far-right National Front of France was receiving Russian funding [18]. As party representatives state, partnership with Russia is viable for its fighting international terrorism and preserving traditional values [36].

The Georgian party the Alliance of Patriots, founded in 2012, is following in the footsteps of its European colleagues and created an informal cooperation group with Russian politicians while holding meetings with Russian parliamentarians [13]. Other political parties, such as United Democratic Movement / Free Georgia, which has become a marginal political force, are also frequent guests in Moscow and portray integration with the West as unrealistic while advocating for a pragmatic approach to build closer relations with Russia [35].

Implications for Democratization. While the exact effect of influence of Russian and pro-Russian organizations as part of civil society is difficult to assess, the presence of the Eurosceptic or pro-Russian political parties in the parliament poses a threat to democratization in Georgia. Georgia's 2016 parliamentary elections was the first time an openly Eurosceptic and pro-Russian party entered the parliament, which could help erode consensus on Georgia's European Choice as the guarantee for successful democratization [23]. A similar pattern is taking place in the countries of the Western Europe.

The «grand strategy» used by Russia in the West should not be underestimated, as without the EU and US, Georgia's democratization prospective could be at risk. The West, which is currently preoccupied with the domestic problems, might find fewer incentives to offer democratizing countries any membership perspectives. This would lead to popular disappointment and decrease support for political parties seeing consolidated democracy as the goal.

The main goal of the strategies that Russia pursues in the West is to erode the consensus on the sanctions introduced after the beginning of the conflict in Ukraine in 2013. The more far-right and far-left political parties that become Russia's partners in Europe, the more of them enter the legislatures and form governments, the more voices there are to liberalize and eventually cancel the sanctions regime. Combined with cyber-attacks throughout the electoral campaigns, attempts to influence the voting results and political parties promoting anti-immigrant and xenophobic rhetoric should not be underestimated. Soon there may not be a prosperous and stable Europe speaking in one voice.

Russia's has been waging its «grand strategy» to undermine the foundations of the liberal-democratic global order. While the Kremlin's success in the former Soviet Union has been marred by the democratic progress of the Baltic countries, Moscow is intent on disrupting the democratization of its Near Abroad, especially in Georgia, Ukraine and Moldova. The Kremlin's strategy is manifold: first, it seeks to discredit democracy promotion in the eyes of democratizing societies by revealing the vulnerability of consolidated democracies. It then tries to demonstrate the governments' inability and / or unwillingness to push for democratic reforms and earn popular trust.

The strategies Russia has utilized in both the West and Georgia are the same: find potential divisive issues and fan disagreements in society about them through the use of propaganda, proxies in the political spectrum as well as civil society. The threat of domestic security threats is widely used if Russia is criticized.

In response, the Georgian government together with its international partners should pursue a well-balanced and cautious strategy to avoid discrediting the achievements of democratization while still maintaining pragmatic relations with Russia.

Анотація

Демократичне просування і консолідація вже давно перетворилися на мантру для країн, які прагнуть бути визнаними відмінниками демократизації, а їхні суспільства – вільними. Водночас, Захід, який є рушійною силою обох процесів, недооцінив ризики того, що його стратегії заохочення демократичних реформ використовуються так званими «чорними рицарями» демократизації для досягнення протилежних цілей. Процес демократизації відкриває «вікна можливостей» для втручання зовнішніх учасників у внутрішні справи інших країн через політичні партії, громадянське суспільство, а також агентів, які впливають на громадську думку через засоби масової інформації.

Ця стаття стверджує, що Грузія, як країна у процесі демократизації, має уважно стежити за діями Росії на Заході, з метою вивчення стратегії Кремля, спрямовані на підірив демократії. Відома російська тактика полягає у використанні народного невдоволення діями уряду, поглибленні внутрішніх розбіжностей та заохоченні тих суб'єктів суспільства, які не обов'язково є проросійськими, але анти-ліберальними або радикальними.

Ключові слова: демократизація, Росія, Грузія, лінії поділу, спойлери.

References

1. Caucasus Research Resource Centers. (2017) [IMPISS1 – Most Important Issue Facing the Country – Caucasus Barometer], Accessed on 03.03.2018. URL: <http://caucasusbarometer.org>
2. Caucasus Research Resource Centers. (2017) Knowledge of and attitudes toward the EU in Georgia [EUAMIGPS: EU Association Agreement will Improve Sale of Georgian Products on the EU Market], Accessed on 28.03.2018. URL: <http://caucasusbarometer.org>
3. Caucasus Research Resource Centers. (2017) [EUVSEURU: Georgia should join the Eurasian Union vs. Georgia should join the EU by ETHNOCODE: Ethnicity (%)], Accessed on 01.03.2018. URL: <http://caucasusbarometer.org>
4. Caucasus Research Resource Centers. (2017) [TRURCH1: TV Channels you trust the most for accurate information – Russia Channel One (1 КаналОПТ) by ETHNOCODE: Ethnicity (%)], Accessed on 01.03.2018. URL: <http://caucasusbarometer.org>
5. The Caucasus Research Resource Centers. (2017) [Trust towards Church], Accessed on 01.03.2018. URL: <http://caucasusbarometer.org>

6. CBSN (2015). Charlie Rose Interviews Vladimir Putin. [video], Accessed on 01.03.2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=r8k2pWbCjrw>
7. CBSN (2018). Charlie Rose Interviews Vladimir Putin. [video], Accessed on 01.03.2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=r8k2pWbCjrw>
8. Civil.ge. (2018). Georgia's Foreign Trade in 2017. [online], Accessed on 01.03.2018. URL: <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=30809>
9. The Coordination Council for Russian Compatriots Communities in Georgia. Accessed on 25.03.2018. URL: <http://korsovet.ge/>
10. Davit Zalkaliani (2014) Georgian Foreign Policy in a New Era, Russia and Eurasia Programme Meeting Summary, Chatham House [online], Accessed on 01.04.2018. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/home/chatham/public_html/sites/default/files/20140318GeorgianForeignPolicyZalkaliani.pdf
11. Democracy & Freedom Watch Staff (2018). კვლევამ უმცირესობების პრობლემები გამოავლინა. [online] Democracy & Freedom Watch. Accessed on 22.02.2018. URL: <http://dfwatch.net/%E1%83%99%E1%83%95%E1%83%9A%E1%83%94%E1%83%95%E1%83%90%E1%83%9B-%E1%83%A3%E1%83%9B%E1%83%AA%E1%83%98%E1%83%A0%E1%83%94%E1%83%A1%E1%83%9D%E1%83%91%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%98%E1%83%A1-%E1%83%9E%E1%83%A0-33831>
12. Donadio, R. (2018). The Italian Implosion. [online] The Atlantic, Accessed on 10.03.2018. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/03/italy-elections-five-star-league/554990/>
13. Duma.gov.ru. (2017). Л. Калашников встретился с грузинскими парламентариями [L. Kalashnikov met Georgian MPs] [online], Accessed on 07.03.2018. URL: http://www.duma.gov.ru/news/273/2097727/?sphrase_id=2880112
14. Foreign Policy.com article «Inside a European Center to Combat Russia's Hybrid Warfare» (January, 2018) by Reid Standish, Accessed on 30.03.2018. URL: <http://foreignpolicy.com/2018/01/18/inside-a-european-center-to-combat-russias-hybrid-warfare/>
15. Freedom House – Nations in Transit (2017). Georgia. [online], Accessed on 25.02.2018. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/georgia>
16. Georgian National Tourism Administration. (2018). Inbound Tourism. [online], Accessed on 26.02.2108. URL: <http://stats.gnta.ge/Default.aspx>
17. Georgian Russian Public Center (Feb. 2018) В Общественном Центре Состоялась Лекция в Связи с Грузино-Абхазским Конфликтом [*Lecture on the Georgian-Abkhazian Conflict took place at the Premises of the Georgian-Russian Public Center*], Accessed on 28.03.2018. URL: <https://www.facebook.com/pg/rusgeocenter/notes/>

18. Graff, G., Newman, L., Lapowsky, I., Greenberg, A. and Greenberg, A. (2018). Russia's High Tech Tool Box for Subverting US Democracy, A (Semi-Complete) Guide. [online] WIRED, Accessed on 03.03.2018. URL: <https://www.wired.com/story/a-guide-to-russias-high-tech-tool-box-for-subverting-us-democracy/>
19. How Putin meddles in Western democracies. (2018). The Economist. [online], Accessed on 07.03.2018. URL: <https://www.economist.com/news/leaders/21737276-and-why-wests-response-inadequate-how-putin-meddles-western-democracies?cid1=cust%2Fednew%2Fn%2Fbl%2Fn%2F20180222n%2Fowned%2Fn%2Fn%2Fnw1%2Fn%2Fn%2FNA%2F100666%2Fn>
20. Human Rights Watch (2017) Georgia/Azerbaijan: Journalist Kidnapped Across Border. [online], Accessed on 18.03.2018. URL: <https://www.hrw.org/news/2017/05/31/georgia/azerbaijan-journalist-kidnapped-across-border>
21. Human Rights Watch (2017). Georgia: Media Freedom at Risk Possible Government Interference with Judiciary, Media. [online], Accessed on 18.03.2018. URL: <https://www.hrw.org/news/2017/03/07/georgia-media-freedom-risk>
22. Kakachia, K., Kakhishvili, L., Larsen, J. and Grigalashvili, M. (2017). Mitigating Russia's Borderization of Georgia: A Strategy to Contain and Engage. [online] Tbilisi: Georgian Institute of Politics, Accessed on 09.03.2018. URL: <http://gip.ge/mitigating-russias-borderization-georgia-strategy-contain-engage/>
23. Levan Avalishvili (2016) Parliamentary Election Results – Challenges of Democratic Development in Georgia, IDFI [online], Accessed on 30.03.2018. URL: <https://idfi.ge/en/results-of-2016-parliamentary-elections-in-georgia-challenges-on-its-way-to-democratic-development>
24. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2017). OSCE / ODIHR final report on Georgia's parliamentary elections recommends thorough review of legislation, including removing loopholes for misuse of state resources. [online], Accessed on 15.03.2018. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/georgia/297546>
25. Peter Burnell (2007). Does international democracy promotion work?, Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, ISBN 978-3-88985-354-7, Accessed on 02.03.2018. URL: <http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2011/3094/pdf/BurnellPromotionWork.pdf>
26. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe (2017). Religion & Public Life. [online] Pew Research Center Accessed on 05.03.2018. URL: <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>
27. Ronald Inglehart, Pippa Norris (2016). Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural.

28. Backlash. Harvard Kennedy School of Government. Faculty Research Paper Working Series, 53 pages Accessed on 04.03.2018. URL: <https://research.hks.harvard.edu/publications/getFile.aspx?Id=1401>
29. ROSSOTRUDNICHESTVO – Federal Agency for the Commonwealth of Independent States Affairs, Compatriots Living Abroad, and International Humanitarian Cooperation, Accessed on 25.03.2018. URL: <http://rs.gov.ru/en/contacts>
30. Russkiy Mir (2018). Catalogue of Organizations. [online], Accessed on 01.03.2018. URL: https://ruskiymir.ru/catalogue/catalog.php?country=76&city=&category=-1&set_filter=%CF%EE%EA%E0%E7%E0%F2%FC&sessid=8bef6d8a519c7cf7d5a47d8893a072c2&user_name=&user_email=&MESSAGE=&captcha_sid=0ba70ef396b6ecd7340c5978c0f46b3c&captcha_word=&PARAMS_HASH=3cd4f79d2946146a661a6cc038dae7e4
31. Stratfor Worldview (2014). The Former Soviet Union Two Decades On. Assessments. [online], Accessed on 20.03.2018. URL: <https://worldview.stratfor.com/article/former-soviet-union-two-decades>
32. USA TODAY (2017). Russia engineered election hacks and meddling in Europe. [online], Accessed on 01.03.2018. URL: <https://www.usatoday.com/story/news/world/2017/01/09/russia-engineered-election-hacks-europe/96216556/>
33. Голос Америки [*Voice of America*]. (2013). Владимир Путин: «У меня самое доброе отношение к грузинскому народу» [*Vladimir Putin: «I experience the kindest attitude towards the Georgian nation»*]. [online], Accessed on 24.02.2018. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/geor-russia/1814444.html>
34. Список Организаций [*List of Organizations*] (2018) Russkiy Mir Foundation [online], Accessed on 03.03.2018. URL: https://ruskiymir.ru/catalogue/catalog.php?country=76&category=&set_filter=%CF%EE%EA%E0%E7%E0%F2%FC
35. რუსეთის ხისტ და რბილი ძალის საფრთხეები საქართველოში [*Russia's Hard and Soft Power Threats in Georgia*]. (2016). [online] Tbilisi: European Initiative – Liberal Academy Tbilisi, 126 pages, Accessed on 06.03.2018. URL: <http://www.ei-lat.ge/rusethis-gavlana-saqarthveloze/608-rusethis-khisti-da-rbilidzalis-safarthkheebi-saqarthveloshi.html?lang=ka-GE>
36. Themoscwotimes.com (2016). Putin's United Russia Signs Cooperation Agreement With Far-Right Austrian Party. [online], Accessed on 12.02.2018. URL: <https://themoscowtimes.com/news/putins-united-russia-signs-cooperation-agreement-with-far-right-austrian-party-56579>
37. RT International (2018). United Russia party signs cooperation agreement with Italy's Lega Nord. [online], Accessed on 03.03.2018. URL: <https://www.rt.com/politics/379737-united-russia-party-signs-cooperation/>

УДК 32–327

**THE «OTHER EUROPE» SINCE THE END OF THE COLD WAR:
SCOPE, SPECIFICITY, PERSPECTIVES**

Szeptycki Andrzej

The paper analyses the evolution of the post-communist Europe, in particular its main features, its regional diversification (Central Europe, South-Eastern Europe, Eastern Europe), as well its future in the context of the relations with the EU.

Key words: *Central Europe, South-Eastern Europe, Eastern Europe, European Union.*

The First World War and the Paris Peace Conference led to the emergence of several new states on the map of Europe. Such situation was due to the collapse of three empires – the tsarist Russia, the Austro-Hungary and the Second German Reich. Most of these countries, together with the Balkan states, which had been previously part of the Ottoman empire, were relatively small, undeveloped, unstable and subject to the pressure of the neighbouring great powers – Soviet Union and Germany. This hostile external context favoured the proposals of regional cooperation within this new region, called *Intermarum* in Poland or Central Europe in Czechoslovakia [17, 14]. These projects failed to be realized because of both weakness of the new states and the politico-strategic differences dividing them. There was even agreement on the geographical scope of the new region, which was to include, according to some concepts, all the nations living between the North Cape (Norway) and Cape Matapan (Greece), i. e. Swedes, Norwegians, Danes, Finns, Estonians, Latvians, Lithuanians, Poles, Czechs, Slovaks, Hungarians, Serbo-Croats, Slovenes, Romanians, Bulgarians, Albanians, Greeks and Turks [4, 46].

In August 1939, within the so called Ribbentrop-Molotov Pact, USSR and Nazi Germany divided their future spheres of influence in Central Europe, which led to the beginning of the Second World War. For six years, the region became the «bloodlands» devastated by the totalitarian regimes [18]. After 1945 it largely fell under the domination of the Soviet Union, even if the fate of individual countries considerably differed (the Baltic states were incorporated into the USSR, Poland became a satellite country, Yugoslavia quickly left the Soviet bloc, but remained a communist country etc). The «other Europe» [16] reappeared on the political map of Europe at the end of the eighties with the end of the communist bloc, however there is no unanimity neither on its borders, nor even on its name. If the term «Eastern Europe» does not denote the entire region, like before 1989, some alternative notions (Central Europe, Central and Eastern Europe or even East-Central Europe) compete for primacy [10].

Geographical scope

The Western border of the «other Europe» largely goes along the former «iron curtain», which is due to several factors, such as history, politics and economy. For more than 40 years two parts of Europe were separated between «East» and «West». The «Eastern European» countries were authoritarian communist regimes and belonged for most of them to the Warsaw Pact and the CMEC, while the «Western European» countries were, at least since the middle of the '70, democratic, free market states, belonging to the Western institutions (EEC / EU, NATO, EFTA, OECD) [5, 1057–1136]. This was also the case of two buffer states, Austria and Finland, which despite having to respect the geopolitical interests of Soviet Union, could internally develop according to the Western model [14]. It should be noted that since the Cold War Greece is no longer considered to be a part of the Balkans, but Western (or Southern) Europe [21, 263–303]. Also after the «Autumn of the Nations» the fate of the region was largely determined by its past, as the major challenge the countries of the region had to face was the political and economic burden of the communist era. As the Soviet bloc structures were dismantled, most of the above-mentioned states tried also to join the Western structures, in particular EU and NATO.

The Eastern border of the «other Europe» is more difficult to define, mainly because of the ambiguity of the Eastern border of Europe itself. As this issue is out of scope of the present paper, we will assume that «other Europe» includes Belarus, Ukraine and Moldova [7], but not Russia, which is by its size and geographical location very different from the other countries of the region; it is moreover the former metropolis which dominated the region and currently aims at reconstructing its zone of influence. We will also exclude from the analysis the South Caucasus states, as there is no unanimity on the question whether they belong to Europe [3] or to Asia [12]. (For the same reason I will exclude from the analysis Turkey and Cyprus.)

The «other Europe» is internally considerably diversified [15], which partially explains the already mentioned lack of coherent terminology. Basically it can be divided into three main parts. In Central Europe, aka the new member states (Poland, Czechoslovakia, Hungary, the Baltic states, Slovenia, in a lesser way Romania and Bulgaria), after the fall of the communism, the power went to the pro-European democrats, who with the help of the Western institutions introduced ambitious political and economic reforms which led the accession of the countries to NATO (1999–2004) and EU (2004–2007). In South-Eastern Europe, aka the Western Balkans (former Yugoslavian republics with the exception of Slovenia; Albania), on the other hand, the power went to nationalists and/or populist who in most of the cases were unwilling to engage in a process of reforms, but drew their new independent states into the Balkan wars. This tragedy as well as the geographical position of the South

Eastern European countries, which are located almost inside the enlarged EU, forced the latter to seek the way to stabilize the region and to offer all the countries (including Kosovo, which remains unrecognized by some EU member states) the membership perspective, albeit at a much slower pace than in case of Central Europe. In the new Eastern Europe known as the CIS states (Belarus, Ukraine and Moldova) situation was still different, as the former communists stayed in power. The three countries remained in the sphere of influence of Russia, which was due to the strong ties between the former Soviet Republics, absence of coherent policy of reforms and finally the disinterest of the EU states in the region, in particular the lack of the membership perspective [1]. Despite political changes in the region (progressive integration of Belarus with Russia, two democratic revolutions in Ukraine), this division of the «other Europe» remains relatively stable. For last ten years only Croatia entered EU and NATO, while two other Balkan states (Albania and Montenegro) joined the Alliance.

Main features

The postcommunist part of Europe has several distinctive features. Almost thirty years after the fall of the Soviet bloc it remains considerably poorer than its Western neighbours. In 2016 the average GDP per capita in Western Europe was 35 thousand USD, while in its Eastern part – 8,6 thousand USD [24]. Such situation is due in particular to the less favourable business environment. In the former non-communist countries, the average Corruption Perception Index amounts to 73 (0 – full corruption, 100 – no corruption), while in the «other Europe» only to 47 [22]. Contrary to Western Europe neither of the countries of the region can be considered a full democracy. Most of the Central European countries are «flawed» democracies, while in South-Eastern and Eastern Europe hybrid and authoritarian regimes play an important role [20]. Finally the societies in the Eastern part of the continent are more traditional and closed than in the Western countries. Their inhabitants are more likely to regard their culture as superior to others and consider the religion as a key element of the national identity. They are also less accepting of Muslims and Jews, same-sex marriage, and legal abortion [13]. There are however some exceptions. This concern in particular the Greeks who «align more with Central and Eastern Europe than West» [11].

The international position of the countries of the region is also relatively weak, which is due to their limited economic and demographic potential (the countries of the «other Europe» account for some 178 million inhabitants, while those of Western Europe – for more than 420 million [24] and their only partial engagement in the main structures of cooperation in Europe. In the EU Council the voting power of the 11 post-communist member states, measured by the Banzhaf power index, is of only 20,4 % [9]. These countries are also dependent on the EU financial transfers, which

furtherly weakens their position. Besides they are more vulnerable to the Russian threat, as proven by Russia's cyberattack against Estonia (2007), its aggression against Ukraine (2014) and the Russian sponsored failed coup in Montenegro (2016) [2].

Perspectives

The future of the post-communist countries depends largely on their relations with the EU. In case of the Central European countries, despite having achieved the EU membership, they risk to become the second class members both because of the internal developments in some countries (authoritarian tendencies in Poland and in Hungary in particular) [19] and of the «multiple speed Europe» concept promoted in particular by France. The South-Eastern European countries will be progressively incorporated into the European Union, but probably without getting a quick access to the Schengen area or the euro zone, like it is already the case of Romania and Bulgaria. In case of Eastern European countries, the EU has successfully implemented the main components of the Eastern Partnership (association agreement, DCFTA, visa free regime) in its relations with Ukraine and Moldova (the case of Belarus is very different because of the internal situation in that country). This could be followed by the development of the sectorial integration between the EU and the EaP countries [8], which could give them a status similar to the European Economic Area members. They will not be granted however the candidate (or potential candidate) status.

Because of the existing similarities and complimentary interests, it would seem natural for the Central European, South Eastern European and Eastern European countries to develop regional cooperation. Such an idea attracted in particular a lot of interest from Ukraine after 2014, since it was perceived as an opportunity to obtain support against Russia and as an alternative to NATO membership, which was so difficult to achieve [6]. In fact, such an idea seems difficult to realize, because any major regional project transgressing the borders of the EU and NATO would be perceived as a potential threat for their integrity, i. e. an initiative playing the game of Russia. This is one of the reasons why Poland abandoned the concept of Intermarium, favoring the Three Seas Initiative, which is a strictly intra-EU project.

Анотація

У статті проаналізовано еволюцію посткомуністичної Європи, зокрема її основні риси, регіональну диверсифікацію (Центральна Європа, Південно-Східна Європа, Східна Європа), а також її майбутнє у контексті відносин з ЄС.

Ключові слова: *Центральна Європа, Південно-Східна Європа, Східна Європа, Європейський Союз.*

References

1. Balladur, E. (1994). Pour un nouveau Traité de l'Élysée. *Le Monde*, 30 November.
2. Bechev, D. (2018). The 2016 Coup Attempt in Montenegro: Is Russia's Balkans Footprint Expanding? Philadelphia: Foreign Policy Research Institute. URL: <https://www.fpri.org/wp-content/uploads/2018/04/BechevFinal2018.pdf>
3. Concise Atlas of the World (2009). Oxford: Oxford University Press.
4. Czarnocki, A. (1994). Pojęcie «Europa Środkowo-Wschodnia». In: B. Mrozek. ed. Historia, polityka, stosunki międzynarodowe: księga jubileuszowa na 65-lecie profesora Józefa Kukulki [*History, politics, international relations: the jubilee book for the 65th anniversary of Professor Józef Kukulka*]. Warszawa: Elipsa, p. 4–53.
5. Davies, N. (1998). Europe. A History. New York. Harper Collins.
6. Fedorenko K., Umland A. (2017). How to embed Ukraine? The idea of an Intermarium coalition in East-Central Europe. *New Eastern Europe*. 6 July. URL: <http://neweasterneurope.eu/2017/07/06/how-to-embed-ukraine-the-idea-of-an-intermarium-coalition-in-east-central-europe/>
7. Hamilton, D., Mangott, G. ed. (2007). The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova, Washington–Vienna: Center for Transatlantic Relations – Austrian Institute for International Affairs.
8. Kachka, T., Yermolenko, V. (2018). What might be next in EU-Ukraine relations?, 28 February. URL: <https://euobserver.com/opinion/141133>
9. Kirsch, W. (2016). Brexit and the Distribution of Power in the Council of the EU, 26 November. URL: <https://www.ceps.eu/publications/brexit-and-distribution-power-council-eu>
10. Kłoczowski, J., Łaszkiwicz, H. ed. (2009). East-Central Europe in European History. Themes & Debates. Lublin: Institute of East Central Europe.
11. Lipka, M. (2018). Greek attitudes toward religion, minorities align more with Central and Eastern Europe than West, 31 October. URL: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/31/greek-attitudes-toward-religion-minorities-align-more-with-central-and-eastern-europe-than-west/>
12. Oxford Atlas of the World. Oxford: Oxford University Press.
13. Pew Research Center (2018). Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues, 29 October. URL: <http://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>
14. Rainio-Niemi, J. (2014). The Ideological Cold War: The Politics of Neutrality in Austria and Finland. New York: Routledge.
15. Ramet, S. P. (2010). Central and Southeast European Politics since 1989. Cambridge: Cambridge University Press.

16. Rupnik, J. (1989). *The Other Europe*. London: Pantheon Books.
17. Šnejdárěk, A., Mazurowa-Château, C. (1986). *La nouvelle Europe centrale [New Central Europe]*. Paris : Imprimerie Nationale.
18. Snyder, T. (2012). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
19. Szymański, A. (2017). De-Europeanization and De-Democratization in the EU and Its Neighborhood. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 15 (2), p. 187–211.
20. The Economist (2019). The retreat of global democracy stopped in 2018, 8 January. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2019/01/08/the-retreat-of-global-democracy-stopped-in-2018?fsrc=scn/tw/te/bl/ed/theretreatofglobaldemocracy-stoppedin2018dailychart>
21. Thompson, W. C. (2019). *Western Europe. The World Today Series 2018–2019*. Lanham: Rowman & Littlefield.
22. Transparency International (2018). *Corruption Perceptions Index 2017*. URL: https://files.transparency.org/content/download/2172/13704/file/CPI2017_FullDataSet.xlsx
23. Wolchik, S. L., Curry, J. L. (2011). *Central and East European Politics: From Communism to Democracy*. Lanham: Rowman & Littlefield.
24. World Bank, n.d., DataBank. *World Development Indicators*. URL: <https://data-bank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators/>

Етнополітичний вимір світового порядку

УДК 323

ЕТНІЧНО СТРОКАТИЙ СВІТ: МЕНШИНИ ВІД ВЕРСАЛЮ ДО СЬОГОДЕННЯ

Атаманенко Алла

Одним із визначальних положень ліберального світоустрою, що були озвучені на Паризькій мирній конференції, було право націй на самовизначення. Через сто років, що минули від Паризької мирної конференції, проблема права на самовизначення залишається актуальною. Водночас реалізація права національного самовизначення вступає у протиріччя з правом держав на збереження територіальної цілісності та непорушності кордонів. В умовах поліетнічності багатьох країн світу, з метою етнічної політичної мобілізації меншин політичні сили використовують ряд механізмів, частина яких для держави може бути деструктивною. У такий спосіб етнічний фактор перетворюється на фактор потенційної небезпеки для держави в умовах його недостатнього регулювання, стає причиною між-етнічного, а часом і міждержавного протистояння, проявів сепаратизму чи іредентизму. Тому держави самостійно обирають підходи до власної етнополітики, тип етнополітичного режиму, що застосовується практично, та модель етнонаціональної політики. Етнополітичні режими як форма наявних у державі відносин між владою / державою та етнонаціональними спільнотами впливають на конфліктогенність етнонаціонального чинника та підходи держави до розв'язання етнонаціональних конфліктів.

***Ключові слова:** право націй на самовизначення / право на національне самовизначення, етнополітичний режим, модель етнополітики держави, сепаратизм, іредентизм.*

Як відомо, Перша світова війна вплинула на долі мільйонів людей, суттєво змінила Європу та світ, вплинула на тогочасний світоустрій. Зміни, що відбулись у другому десятилітті ХХ ст., ідеї, що заклали основи Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, дотепер, хоча часом у трансформованому вигляді, мають розвиток у сучасному світі.

Одним із найважливіших наслідків Першої світової війни став розпад Османської, Австро-Угорської, Російської та Німецької імперій, що перекроїло карту Європи, бо на їх уламках було утворено або відроджено нові держави. Відновила незалежну державність Польща (Друга Республіка), яка набула нових територій, було проголошено незалежність Естонії, Литви, Латвії, Фінляндії, Королівства сербів, хорватів і словенців, відновлено незалежність – Австрії та Угорщини (остання зазнала суттєвих втрат територій, які вважала своїми), створено Чехословаччину як спільну державу чехів та словаків (для означення назви громадян якої застосовувався й термін чехо-словаки). Значно зросла територія Румунії, зменшилась – Болгарії та Туреччини, яка втратила не лише території в Європі, а й у Північній Африці, на Аравійському півострові та Балка-

нах. Відцентрові тенденції та революційні події призвели до утворення низки національних держав на території Російської імперії: Росії, України, Білорусі, Грузії, Азербайджану, Вірменії та ін., які пізніше зазнали поразки від Радянської Росії й на місці яких до утворення СРСР наприкінці 1922 р. існували відносно самостійні радянські республіки. Отже, на практиці в деяких регіонах було реалізовано право націй на самовизначення, водночас було закладено основу для нових міжнародних (і міжетнічних) конфліктів.

Ще одним важливим наслідком Першої світової війни стало створення міжнародної міжурядової організації, що мала гарантувати безпеку світу та міжнародне співробітництво, – Ліги націй. У сучасних умовах виникають семантичні асоціації щодо ролі та можливостей Ліги націй та її вдосконаленого аналогу – Організації Об'єднаних Націй, але це не є темою нашого дослідження. Утім, завдяки діяльності Ліги націй почалося введення в обіг термінологічного апарату у сфері етнополітики, що використовується й сьогодні, отримавши розвиток у документах ООН та інших міжнародних організацій, а також у національному праві. Серед понять, легітимізація та застосування яких розпочалися в той період, були: право націй на самовизначення або право на національне самовизначення, нації, народи, біженці, меншини, етнічні / національні групи, автономія тощо.

Часто в сучасній науковій літературі зустрічаємо твердження про те, що міжвоєнний світоустрій значною мірою базувався на «Чотирнадцяти пунктах» тогочасного американського президента Вудро Вільсона, що були оприлюднені в його посланні конгресу від 8 січня 1918 р. Текстологічний та джерелознавчий (із залученням широкого кола документів та епістолярію) аналіз Десятого з «Чотирнадцяти пунктів» – щодо однієї з ключових проблем майбутнього територіального устрою Центральної Європи: подальшої долі багатонаціональної Австро-Угорської імперії, проведений українським дослідником В. Фісановим [6, 64–85], продемонстрував логічні розміркування автора щодо процесу формулювання в документі тези про автономію. Важливим є спостереження про пошук творцем документа термінів, що означали б суб'єктів автономії: «народи» (peoples), «нації» (nations) та «раси» (races). Водночас автор виділяє тогочасне розуміння слова «нації» (nations) переважно у значенні «держави» [6, 65–66], хоча висловлює думку про те, що особливості формулювання тексту призвели до появи можливості майбутніх розбіжностей у його тлумаченні, що спостерігається не лише в тогочасних перекладах англійського тексту документа [1, с. 74–75], а й простежується при аналізі обговорення цих розбіжностей у дипломатичному листуванні [1, 67–69].

Висловлене в «Пунктах» право окремих народів Австро-Угорщини на автономію в пізніших промовах президента розвинулось у поняття «самовизначен-

ня», яке сьогодні є частиною понятійного апарату міжнародного права та активно розглядається дослідниками. Водночас після появи поняття *права націй на самовизначення* / *права національного самовизначення* / *національного права на самовизначення* подальшого розвитку набуває використання понять сепаратизму та іредентизму, етнічних та національних груп, етнічних та національних меншин, а також практична реалізація цих понять. Договори, підписані під час Паризької мирної конференції, також стосувалися етнічного чинника при визначенні державних кордонів та розвитку держав.

Від Паризької мирної конференції минає 100 років, і ми спостерігаємо, що нерозв'язаною залишається низка етнополітичних проблем, окреслених ще в часи формування Версальсько-Вашингтонської системи. Частина питань стосується термінології, розуміння та формулювання якої все ще не є уніфікованими в міжнародному та національному праві. Інша частина стосується безпосередньої практики міжетнічних (зокрема й міждержавних) відносин. Тому метою дослідження є визначити (стисло, враховуючи обмежені рамки роботи), як сьогодні розуміються, фіксуються та проявляються ті чи інші етнополітичні поняття й пов'язані з ними явища.

Отже, право націй на самовизначення, або національне право на самовизначення, або право національного самовизначення (терміни вважаються синонімічними) – визначальні категорії, що з'явилися у політиці та юриспруденції в перші десятиліття ХХ ст. Одним із перших, ще до формулювання В. Вільсоном, про право націй на самовизначення писав лідер російської більшовицької революції В. Ленін. Він розглядав поняття не лише в контексті національних рухів, а з погляду класового підходу, вважаючи, що самовизначення можливе як інструмент побудови національних держав, що виникають при розбудові капіталістичних відносин та визначаються потребами національної буржуазії [2, 255]. Ще у 1916 р. В. Ленін передбачав можливість відокремлення пригніченої нації від нації, що пригноблює, вважаючи його цілком можливим для досягнення поставленої мети руйнації імперіалістичних держав та побудови на їх місці нового суспільства. Але в пізніших працях, після створення радянської держави, вважав неможливим будь-який сепаратизм чи право етносів на відділення [4]. Формулювання, висловлене В. Вільсоном, було ширшим і передбачало ліберальне право на самовизначення. Але вже тоді і сама ідея права на самовизначення, і її тогочасна часткова реалізація не могли забезпечити спокій у Європі та світі, бо виявилось, що жодна з новоутворених держав не була моноетнічною, кордони включали етноси, відмінні від титульного, міграції та біженство додавали до цієї клаптикової ковдри етнічної багатоманітності окремі барви.

Через багато років, у прийнятій 1960 р. «Резолюції Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй» (№ 1514) було сказано: «Усі народи мають право

на самовизначення; через це право вони можуть вільно визначати свій політичний статус і вільно здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток» (переклад автора – А. А.). Але з юридичного погляду в цьому твердженні спостерігаються певні парадокси: по-перше, право на самовизначення визнається за суб'єктом, існування якого ще не визнане міжнародним правом та світовим співтовариством. По-друге, як і в перших десятиліттях ХХ ст., не визначається, яким має бути «політичний статус» – автономією в межах певної держави чи самостійною державою, бо і одна, й інша форма передбачають можливість «вільного здійснення» економічного, соціального та культурного розвитку.

Основними ознаками державності традиційно вважаються: 1) наявність постійного населення, яке 2) проживає на певній території, 3) має уряд та 4) реалізовує здатність вступати у відносини з іншими державами. Але для того, щоб вступати у відносини з іншими державами, державі потрібно бути визнаною іншими державами, як і світовим співтовариством загалом (насамперед ідеться про належність до міжнародних організацій). Але в міжнародному праві дотепер чітко не прописаний механізм забезпечення такого визнання. Тому частина держав, які, з формального погляду, скористалися правом на самовизначення (часом за збройного та дипломатичного сприяння зацікавленої у конфлікті сильної держави-«сусідки»), через низку причин не мають однозначного визнання світовим співтовариством, а визнані лише низкою держав світу. Призвела до цього невідповідність права на самовизначення принципу непорушності державних кордонів і збереження територіальної цілісності держав, підходи до оцінки керівництвом окремих держав легітимності процесу реалізації права на самовизначення, що відбувся, наявність власних «проблемних» територій тощо.

Через відсутність чіткості формулювання поняття «самовизначення» в міжнародному праві його можна сприймати і як прагнення до автономії, і як прагнення до створення незалежної держави. Однозначно можна стверджувати те, що цивілізованим (мирним) способом виявлення бажання частини населення країни, яке компактно проживає на власній історичній території, скористатися правом на самовизначення є референдум, але жодна з держав, у межах яких існує такий етнос, не прагне реалізовувати це право. Тому здебільшого в умовах політизації етнічності під впливом тих чи інших зацікавлених сторін бажання політизованого етносу відокремитись та створити власну державу за будь-яку ціну спричиняє конфлікти, часом збройні, на етнополітичному підґрунті. Намагання реалізувати принцип самовизначення, метою застосування якого в перших десятиліттях ХХ ст. було досягнення стабільності, у такий спосіб перетворилось на джерело небезпеки та конфліктів.

Факти мирного створення незалежних держав на території Європи все ж знаходимо у другій половині ХХ ст., але їх лише умовно можна вважати про-

явом усамостійнення від держави, в межах якої перебувала їх територія. Так, у 90-х роках ХХ ст. було прийнято низку рішень, що спричинили утворення незалежних держав в умовах загальної дезінтеграції країни, що було зафіксовано у спільних документах та двосторонніх угодах (розпад СРСР), або коли між етнонаціональними частинами країни було укладено домовленість («розлучення» Чехії та Словаччини). Водночас у сучасному ліберальному трактуванні визнається безперечна можливість реалізовувати право на самовизначення за умови проведення державою дискримінаційної політики, яка несе небезпеку правам людини, бо пов'язана із проявами геноциду, етнічних чисток чи масового терору. Прикладом тут можуть бути події в Югославії та створення на її території незалежних країн. Але такий підхід знову ж недостатньо врегульований із погляду міжнародного права. Тому маніпуляції з правом на самовизначення, реалізовані в рамках гібридної війни Російської Федерації під час анексії Криму, головним аргументом яких стала задекларована небезпека населенню півострова (до речі, врозріз із тлумаченням міжнародного права), є зразком небезпеки застосування такого підходу.

Обґрунтування ідеї про існування етнокультурної та етатистської концепції самовизначення, що існують відповідно в Російській Федерації та КНР, на відміну від ліберальної концепції права націй на самовизначення, знаходимо сьогодні в російській науці [5]. Відмінність між трьома концепціями пов'язана з розумінням поняття «нація», яке теж не є в міжнародному праві однозначним. Також, враховуючи факт, що у світі унітарний устрій держав не обумовлює їх моноетнічність, проблема можливості реалізації права націй на самовизначення пов'язана з проблемою наявності та визнання державою поліетнічного складу власного населення і визнання за меншинами права на реалізацію їх прав у сфері культури, економічного укладу, політики тощо.

Традиційно в науковій літературі нація розуміється як політична або етнічна / етнонаціональна спільнота. У російській етнокультурній концепції самовизначення нації трактується насамперед як культурна спільнота зі специфічними етнічними, релігійними та мовними характеристиками без пов'язання з політичними правами та юрисдикцією [5]. Відповідно, самовизначення розуміється як демократичне обрання будь-якого режиму, зокрема й неліберального (комуністичного, ісламського тощо), який гарантує нації збереження її етнокультурних чи цивілізаційних особливостей [5]. Такий підхід, по суті, протиставляється ліберальному, а сепаратизм ставиться тут на один щабель із революційними рухами на користь ліберальної демократії як спроба «зламати легітимний політичний уклад всупереч волевиявленню більшості членів нації (тобто всупереч їх справжньому самовизначенню)» [5]. Саме таким підходом обґрунтовуються дії

РФ у її протистоянні з Україною на сучасному етапі, невизнання демократичних / демократично-ліберальних («кольорових») революцій останніх років.

У межах етатистської концепції права на самовизначення, прикладом поширення якої є, на думку російських дослідників, сучасний Китай, пропагується неприпустимість заперечення легітимності наявного політичного устрою, і тому будь-яка сила, що намагається протистояти режиму, сприймається як загроза нації [5]. Це стає причиною застосування політики культурної асиміляції на етнічному рівні, аж до репресій (прикладом можуть бути переслідування представників уйгурської меншості на території КНР, політика стосовно Тибету тощо).

У частині держав світу поза КНР також відбувається політика культурної асиміляції (хоч і без застосування репресій) етнонаціональних меншин, яким не надаються права, відмінні від громадянських прав загалу населення держави. Інші країни застосовують політику мультикультуралізму, базовану на визнанні права представників кожного етносу на забезпечення реалізації своїх етнонаціональних прав.

Відмінності, що простежуються в забезпеченні державою етнонаціональних прав меншин, було зауважено й проаналізовано дослідниками. Погоджуємося зі спостереженням однієї із засновниць української етноконфліктології О. Маруховської-Картунової про можливість виокремлення й типології не лише політичних, а й етнополітичних режимів, які дослідниця пропонує поділити на три типи: 1) моноетнічні, 2) поліетнічні та 3) неетнічні [3, 327]. Справедливо зауважуючи, що чистих типів етнополітичних режимів не існує, на основі значної кількості критеріїв дослідниця визначає моноетнічні етнополітичні режими як такі, в яких уся повнота влади в державі де-юре і де-факто належить якійсь одній панівній етнонаціональній спільноті (точніше, її політичному правлячому класові) [3, 328]. Переважно таке домінування надається титульній нації, а представники решти етнонаціональних груп дискримінуються, їхні права порушуються. У державах із поліетнічним етнополітичним режимом носієм влади проголошується все населення країни – народ, незалежно від його етнічної чи іншої групової належності, держава вважається поліетнічною та мультикультурною й запроваджується відповідна модель етнополітики. У таких країнах відсутня будь-яка дискримінація за етнонаціональними чи іншими ознаками, а держава докладає зусиль для формування в суспільстві високого рівня етнополітичної культури та толерантності [6, 330]. Третій тип етнополітичного режиму – неетнічний – може бути притаманним і для поліетнічних держав, у яких головним носієм і джерелом влади є народ, центром уваги держави й об'єктом забезпечення нею прав є громадянин, домінуючою ідеологією – громадянський націоналізм та патріотизм.

В умовах сучасної розбудови незалежних держав народами, що самі відносно нещодавно скористалися правом національного самовизначення, або коли під впливом різних чинників титульний етнос є менш конкурентоспроможним за інші етнічні спільноти й намагається зберегти власне провідне значення, простежуються прагнення держави до запровадження у різних формах програм захисту титульного етносу [3, 11], що позначається й на обранні (незадекларованому) типу етнополітичного режиму та базованої на ньому моделі державної етнополітики.

Враховуючи, що в міжнародному праві захист прав національних / етнічних меншин має рекомендаційний характер, а реальний захист гарантується національним (внутрішнім) законодавством [1, 90], К. Вітман на основі аналізу законодавчої бази та підходів до практичної реалізації етнополітики у країнах Центральної та Східної Європи запропонував ввести до етнополітологічного дискурсу поняття «модель етнонаціональної політики» й запропонував кілька таких моделей на основі аналізу етнонаціональних процесів в умовах трансформації постсоціалістичних держав [1, 56–182]. Враховуючи, що модель етнонаціональної політики кожної з країн є унікальною, дослідник виокремив у досліджуваних країнах на основі подібних та відмінних рис основні: модель етнонаціонального самозахисту (застосовується у країнах Балтії), модель деструкції власної нації (Білорусь), демократичну модель (Угорщина, Польща) та дискримінаційну (Азербайджан). Зазначимо, що більшість країн колишнього соцтабору напередодні вступу до Європейського Союзу були змушені привести внутрішнє етнополітичне законодавство у відповідність до документів, прийнятих у ЄС і підтримувати цю відповідність надалі. Утім, часом у деяких із таких країн спостерігаються певні «перекоси» в бік підтримки тієї чи іншої меншини, існує різне розуміння або можуть бути відсутніми поняття «етнічна меншина» чи «національна меншина». Так, у Республіці Польща та Угорщині в законодавстві розрізняються ці поняття й до національних меншин застосовується сторічний «ценз осілості». У законодавстві Франції такі поняття, як загальна і регульована етнополітики держави відсутні, в законодавстві Республіки Болгарія вони замінені поняттям «етнічна група», але права частини етнічних груп, зареєстрованих у відповідних державних органах, у Болгарії все ж забезпечуються. Особливою увагою загального законодавства ЄС як найбільш дискримінована користується ромська меншина, якій етнополітикою багатьох держав ЄС забезпечується реалізація прав за окремими програмами.

Із поняттям права на самовизначення та можливостей його реалізації також тісно пов'язані поняття сепаратизму та іредентизму, прояви яких спостерігалися протягом останніх років у різних регіонах світу, зокрема й у цілком розвинутих економічно (про це свідчать референдуми в Шотландії (Великобританія), Ката-

лонії (Іспанія), Ломбардії та Венето (Італія), в Новій Каледонії (Франція) тощо). У такому разі йдеться про так званий економічний сепаратизм, при виникненні якого, незважаючи на наявність цілого комплексу причин, насамперед, економічних, що призводять до появи у частини населення уявлення про порушення прав людини, зокрема права на високий рівень та якість життя. Мобілізуючим чинником етнічності, її політизації, є риторика, яку пропонують представники популістських правих політичних сил. Часто така риторика базується на емоційному чиннику, і крім психологічного, містить історичний, економічний та інші складники. Водночас, якщо держава послідовно проводить демократичну етнонаціональну політику, забезпечує високий рівень і якість життя населення, прояви сепаратизму чи іредентизму стають мінімальними.

У підсумку зазначимо, що за століття, яке минуло від часу Паризької мирної конференції, відбулися суттєві зміни у підходах до реалізації етнополітичних засад світобудови. Незважаючи на недостатність регулювання на міжнародному рівні правових аспектів етнополітики, недостатню визначеність у політичному та юридичному дискурсі понятійного апарату, значна кількість держав намагаються в той чи інший спосіб уникати етнополітичних конфліктів. Щоправда, вибір політики, її методів, бачення потреб і можливостей є унікальними в кожній державі, що робить характерним для кожної країни рівень забезпечення етнонаціональних прав суспільства. Міждержавні кордони, як і сто років тому, не враховують розселення етнічних спільнот, що й надалі призводить до спалахування конфліктів.

Abstract

One of the determinant provisions of liberal world order that were announced at the Paris Peace Conference was the right of nations to self-determination of also known as the right to the national self-determination. Even a century after the Paris Peace Conference the problem of the right to self-determination remains relevant. Meanwhile, the implementation of the right to national determination contradicts the right of the state to maintain its territorial integrity and inviolability of its borders. Given the polyethnicity of many countries of the world, the political forces refer to an array of mechanisms (some of them can be destructive for the state) aiming at ethnical political mobilization of the minorities. The ethnic factor, therefore, becomes a factor of potential danger for the state and becomes a reason for interethnic and sometimes international clashes, acts of separatism or irredentism. Therefore, the states may single-handedly select the approaches to their ethnopolitics and ethnopolitical regimes to be applied practically and their state ethnopolitical models. The ethnopolitical regimes, as a form of already existing relations between the authority / state ethnonational communities, influence the conflict potential of the ethnonational factor and the states approach to setting ethnonational conflicts. Furthermore, specific types of the concepts of nations right to self-determination are theoretically substantiated.

Key words: *right to national self-determination / nations right to self-determination, ethnopolitical regime, state ethnopolitical model, separatism, irredentism.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кресіна І. О., Коваленко А. А., Лойко Л. І. та ін. Правові засади державної етнополітики в Україні: монографія / ред. Кресіна І. О. Київ: Логос, 2011. 400 с.
2. Ленин В. И. Социалистическая революция и право наций на самоопределение. *Полн. собр. соч.* Т. 27. Москва: Изд-во политической литературы, 1969. С. 223–227.
3. Маруховська-Картунова О. О. Етнополітичні режими та їх типологія в контексті етнополітичної конфліктології. *Наукові записки. Збірник. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Серія «Політологія і етнологія».* 2015 (липень–серпень). № 4 (78). С. 324–339.
4. Печенкин С. В. В. И. Ленин и В. Вильсон – две концепции права наций на самоопределение. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/v-i-lenin-i-v-vilson-dve-kontseptsii-prava-natsiy-na-samoopredelenie>
5. Троицкая О. Право наций на самоопределение. «14 пунктов» Вильсона сто лет спустя: как переизобрести мировой порядок. URL: <https://www.csr.ru/news/14-punktov-vilsona-sto-let-spustya-kak-pereizobresti-mirovoj-poryadok/>
6. Фісанов В. «Чотирнадцять пунктів» президента США Вудро Вільсона: спроба ретроспективного аналізу. *Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни)* / за наук. ред. С. С. Трояна. Київ: Кондор, 2016. С. 64–85.

References

1. Kresina, I., Kovalenko, A., Loiko, L. (2011). *Pravovi zasady derzhavnoi etnopolityky v Ukraini. Monohrafiya. [Legal Principles of State Ethnic Policy in Ukraine: Monograph]*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonacional'nykh doslidzhen' imeni I. Kurasa.
2. Lenin, V. (1969). *Sotsialisticheskaia revoliutsia i pravo natsij na samoopledele-nie. [The socialist revolution and the right of nations to self-determination]*. Poln. sobr. soch. 27. Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury. 223–227.
3. Marukhovs'ka-Kartunova, O. (2015). *Etnopolitychni rezhymy ta ikh typolohia v konteksti etnopolitycnoi konfliktolohii [Ethnopolitical regimes and their typology in the context of ethnopolitical conflictology]*. Naukovi zapysky. Zbirnyk. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonacional'nykh doslidzhen' imeni I. Kurasa. 4 (78). 324–339.
4. Pechenkin, S. V. I. Lenin i V. Vilson – dve konceptsii prava natsij na samoopredelenie [V. Lenin and V. Wilson – two concepts of the right of nations to self-determination]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/v-i-lenin-i-v-vilson-dve-kontseptsii-prava-natsiy-na-samoopredelenie>

5. Troitskaia, O. Pravo natsij na samoopredelenie. «14 punktov Vilsona sto let spustia: kak pereizobresti mirovoj poriadok» [*The right of nations to self-determination. "14 points" Wilson hundred years later: how to re-create the world order*]. URL: <https://www.csr.ru/news/14-punktov-vilsona-sto-let-spustya-kak-pereizobresti-mirovoj-poryadok/>
6. Fisanov, V. (2016). «Chotyrynadtsiat' punktiv» prezidenta SShA Vudro Vilsona: sproba retrospektyvnoho analizu [*"Fourteen Points" by US President Woodrow Wilson: An Attempt Analysis*]. Persha svitova viina u fokusi istorii (dyplo-matychni ta politychni kolizii Velykoi viiny: monohrafia. Kyiv: Kondor. 64–85.

УДК 94 (477)*65:355.4(470:477) (045)

ВИТОКИ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ЩОДО УКРАЇНИ

Чабан Анатолій

У запропонованому дослідженні здійснено аналіз становлення взаємовідносин України та імперської Росії в історичній ретроспективі, що є особливо значимим у наш час, коли значно загострилося протистояння між сусідніми державами, які призвели до анексії території суверенної України, збройного протистояння.

Насамперед обґрунтовано становлення наукової бази імперської ідеології Росії, яка сформувалася впродовж XVIII–XX ст., а також продовжена і взята на озброєння сучасними ідеологами так званого «Русского мира».

Проаналізовано опорну проблему, яка лежить в основі теоретичних дискусій науковців України та Російської Федерації про походження українського та російського етносів, становлення їх державності. Зроблено відповідні висновки, які підтверджують усталену думку про окремішність розвитку українського етносу та витоки його становлення, які сягають прадавніх часів.

Проаналізовано також дискусійні проблеми щодо питань, які вплинули на зародження імперської ідеології Росії та їхніх конкретних проявів, як на історичному шляху, так і в наш час. Окреслюється питання пошуку шляхів подолання протистояння, зокрема, про активнішу діяльність вітчизняних істориків щодо висвітлення позицій із дискусійних проблем.

Ключові слова: імперська політика, походження етносів, творення державності, зміст наукових дискусій.

Актуальність запропонованого дослідження взаємовідносин України та імперської Росії має особливе значення не лише для копінткого аналізу витоків та шляхів історичних процесів, які відбувалися впродовж століть, але особливо значимі у наш час, коли у середині другого десятиліття XXI ст. загострилися протиріччя між суверенними державами, визнаними усім цивілізованим світом, Україною та Російською Федерацією.

Анексія Росією Криму, збройний конфлікт на південному Сході України засвідчили продовження імперських зазіхань агресивного сусіда, лідери якого ностальгують за утвердженням гегемонії на пострадянському просторі. З кінця 90-х рр. ХХ ст. прояви цих зазіхань яскраво проявилися у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії. Не отримавши гідної оцінки міжнародної спільноти, Російська Федерація відчула свою безкарність, вседозволеність. Результатом цього стали події 2014 р. на території України.

Сценарій розгортання таких подій відпрацьований до деталей. Це:

- нагнітання через засоби масової інформації і російськими, і власними представниками проросійських політичних партій та громадських організацій невдоволення до місцевого керівництва з боку населення;

- використання ностальгічних настроїв за великим Радянським Союзом із його стабільністю, хоча й бідністю, домінантою на значній частині карти світу;

- використання протестних настроїв у громадян, які викликані погіршенням економічного становища значної частини населення, що стали можливими внаслідок грабіжницьких захоплень державної власності через ваучерну приватизацію, розпаювання земель, корупційні прояви в суспільстві, неминучі при первісному накопиченні капіталу;

- сприяння сепаратним проявам серед населення невдоволених автономних чи напівавтономних формувань, яким надсилалася відповідна матеріальна допомога аж до озброєння. Так відбувалося у Придністров'ї, населення якого не сприяло шляху Молдови до великої Румунії; Абхазії, населення якої в основному жило за рахунок зв'язків з Росією і не сприймало курс Грузії на дистанціювання з північним сусідом. Дещо іншою була ситуація у Криму на початку 90-х років ХХ ст. Тут також домінували сепаратистські настрої, що призвело до значного загострення з Україною, однак взаємостосунки вдалося уладнати через надання Криму широкої автономії. Важливим фактором тут стала наявність кримсько-татарського населення.

Подальшою сторінкою розгортання цього сценарію були:

- допомога у проведенні протестних акцій, медійний супровід у власних засобах масової інформації та через активний вихід на закордон. Широко використовувався той факт, що російська інформаційна мережа практично повністю покриває суверенний простір кожної з держав;

- сприяння у формуванні сепаратистських органів самоуправління, які проголошували необхідність виходу зі складу держав. Проголошення необхідності і проведення референдумів;

- надання економічної, політичної та військової допомоги новоутвореним формуванням.

Такі сучасні прояви, по-суті, імперської політики Росії щодо держав сусідів. Однак корені такої політики сягають глибокої давнини. Вони потребують глибокого наукового осмислення, врахування у розробці стратегії і тактики сучасної національної державної політики, проектування на перспективу організації взаємостосунків.

Водночас ми повинні неупереджено враховувати те, що:

– Україна приречена бути сусідкою економічно, військово, політично потужної Росії;

– з Росією нас пов'язують економічні стосунки, які сягають третини зовнішнього товарообороту нашої держави. Україна значною мірою залежить від Росії, насамперед у поставці енергоносіїв, окремих комплектуючих для промисловості, атомних електростанцій тощо;

– у нас традиційно тісні зв'язки між населенням країн, певне спільне ментальне бачення щодо духовних, релігійних цінностей, близькість мов, історичні випробовування, які долалися спільно.

Наукова база імперської ідеології Росії

Одним із наріжних каменів зародження імперської ідеології Росії є питання про походження українського етносу. Тривалий час панівною залишалася, а для певної частини російських істориків і нині залишається теорія про меншовартість українського народу, положення про те, що його державності взагалі не існувало. Обґрунтуванням цього погляду були праці сотень імперських істориків, серед яких виділялися М. Карамзін, В. Соловйов, В. Ключевський, М. Шахматов. Варто зазначити, що чимало вітчизняних істориків також відстоювали таку думку.

Основні постулати такої позиції:

– заперечення існування українського етносу взагалі, визнання народу, який жив на Україні, ще спольщеною частиною російського етносу;

– український етнос існує, але з'явився на історичній арені наприкінці XIV або на початку XV ст.;

– Київська Русь утворилася з Новгороду;

– український народ не мав своєї державності.

Як результат – на догоду політикам імперської Росії розроблялися теорії домінування російського етносу на всьому просторі царської Росії, окремі історичні факти замовчувалися, інші трактувалися на догоду панівним доктринам. Відбувався процес міфологізації історії східних слов'ян, де на першому плані був російський народ. Велике значення тут мало релігійне питання. Православна віра із середини XIX ст. стає державною ідеологією, через яку насаджувалися головні напрями імперської політики.

У підсумку викристалізувалися висновки, доктрини, які володіли і, на жаль, володіють умами більшості громадян Росії. Це було:

– у царські часи – насадження політики формування народу великої і невідомої Російської імперії, а відтак – відторгнення будь-яких думок про особливість розвитку народів національних окраїн. Для України насаджувалися теорії меншовартості, малоросійщини. Заборонялися прояви автономізації, мова, культура;

– у радянські часи – політика стирання національних відмінностей, створення єдиного економічного простору, який сталевими тросами зв'язував національні окраїни в єдине ціле; формування єдиного радянського народу з доміантною позицією російської культури, мови, ментальності. Цьому сприяли могутні засоби масової інформації, література, кінематограф, наукові інститути тощо;

– у новітні часи – спроби відновити Союз через реанімацію економічного союзу нині вже незалежних колишніх радянських республік. Ідея торкається не лише економіки, а й безпекових питань, політики незалежних держав, які повинні діяти спільно. І знову ж таки, і в СНД, Митному союзі провідне місце відводиться Російській Федерації.

Питання походження українського та російського етносів, становлення їх державності

Тож де істина у наукових дискусіях? Як свідчать наслідки археологічних досліджень, праці істориків, безперечним є той факт, що на сучасній території України стародавні люди з'явилися в епоху раннього палеоліту. Як і решта народів, що населяли територію нинішньої України, вони пройшли пізній палеоліт, коли склався антропологічний тип людини розумної; мезоліт, неоліт, коли сформувався первісно-общинний лад; енеоліт, коли розквітла трипільська культура; бронзовий вік із його найважливішою ознакою – переходом від матріархату до патріархату; ранній залізний вік, коли виникає родова община, яка згодом перетворюється на сусідську територіальну общину. Окремі племена об'єднуються в союзи споріднених племен, а з часом зливаються в народність, що називається літописцями, багатьма істориками *слов'яни, слов'янський народ, протослов'яни, «старі слов'яни»* – предки українського народу.

Тобто субстратом (основним чинником), виникнення українського етносу був місцевий (автохтонний) елемент, що почав формуватися в неолітичну добу (новий кам'яний вік), що тривала від 5000 до 1800 р. до н. е. Основою його було осіле населення, що почало займатися хліборобством, приручило худобу. Внаслідок еволюційних процесів воно досягло значних результатів у своїй матеріальній культурі.

Чи не головною територією, де розквітла ця висока хліборобська культура неоліту, було Середнє Подніпров'я. Розвивалася вона від 3500 р. до 1400 р. до

н. е. і дістала назву трипільської. На південній Київщині, Черкащині віднайдено понад тисячу значних пам'яток трипільської культури, серед яких – унікальні поселення біля сіл Майданецьке та Тальянки Тальянівського району, Доброводи Уманського району Черкаської області [15].

Жило хліборобське населення трипільської культури в постійних оселях, будувало прямокутні будинки майже сучасного типу. Основним його заняттям було землеробство. Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо, землю обробляли мотикою. До наших часів дійшло чимало керамічних виробів трипільців. Численні фігурки жінки, які належать до того часу, свідчать про поширення релігійного культу богині-матері.

Ми не виводимо українців безпосередньо від трипільців, водночас безумовний вплив ця культура мала на формування ознак етнічної спільності мешканців цієї території, що з'явилися пізніше – на культуру, вибір постійної території проживання, спільності господарського життя, психічного складу.

На формування українського етносу мала значення смуга території, яка межувала з Чорним морем та лінією заселення слов'ян на межі Степу та Лісостепу, крайніми південними землями якої були нинішні міста Канів і Черкаси. За даними А. Спіцина і В. Сєдова для східних слов'ян ця територія мала етно-визначальні впливи. Саме через цю смугу пройшло чимало древніх племен, насамперед кочових з південних земель, а також вихідців з інших територій. Безумовно, їх життя, звичаї, традиції, зв'язки з порубіжним місцевим населенням значною мірою впливали на формування слов'янського етносу.

Першими племенами, що досягли Середнього Подніпров'я у I тис. до н. е., відомості про яких дійшли до нашого часу, були кіммерійці, згодом скіфи, пізніше сармати, алани, роксолани. Наймогутнішими серед номадів українських степів, безумовно, були скіфи, які утворили могутню державу.

На прадавніх мешканців цієї території мали вплив також торгові відносини з грецькими містами-державами, які тривалий час функціонували на причорноморських землях.

Зрозуміло, що всі ці чужоземні елементи мали певний вплив на формування прадавньої історії українського народу. Але перебільшувати, або ж вважати його вирішальним, як на це вказували М. Грушевський та І. Крип'якевич, а також сучасні історики П. Толочко та Б. Рибаків, не слід, оскільки всі ці племена не залишили практично ніяких організаційних традицій на Україні. Це зауваження стосується і часу колонізації території південно-західної України гуннами, які витіснили попередників.

Історичні джерела виразно фіксують слов'ян лише з середини I тис. н. е., коли вони з'явилися на історичній арені Європи як численна етнічна спільність.

М. Грушевський, а за ним і І. Крип'якевич та інші дослідники прямо пов'язують етногенез української народності з життям і діяльністю антів, їх держави. М. Грушевський пише: «Грецькі письменники VI–VII ст. н. е. називали антами українців». Далі він зауважує: «Це й були наші українські племена, що зайняли тоді все побережжя Чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперше тут виступають в історичних джерелах окремо, під назвою Антів».

У V–VI ст. предки українського народу зайняли значну територію, яка нині належить Україні. Вони є в цей час окремою слов'янською групою з назвою анти. Однією з територій компактного розселення антів вчені називають землі Середнього Подніпров'я.

Під наступом кочівників-аварів впала могутня держава антів. Історична арена українського прадавнього народу знову змістилася у глибину території на смугу лісів Поділля, Київщину, Чернігівщину, і найважливішою територією стало Середнє Подніпров'я (в широкому розумінні цього терміна).

Тут, на прабатьківщині українського народу, виникають могутні племена: поляни на Середньому Подніпров'ї, сіверяни над Десною, древляни на південь від Прип'яті, уличі над Південним Бугом, дуліби над Західним Бугом та інші. І. Крип'якевич вказує: «Під природнім захистом ... далі від наступів кочівників, почало організовуватися нове життя».

У цей час відбуваються процеси розкладу первісно-общинного ладу, майнового розшарування населення, що вплинули на появу початкових форм державності. Ці процеси розпочалися ще в VI ст. в надрах антських племен і продовжилися з часом у східних слов'ян на нових територіях, зокрема й на Середньому Подніпров'ї.

Іншим важливим чинником, який вплинув на поширення ідеї державності серед слов'янських племен, стала постійна боротьба з експансією сусідніх держав, а також кочівників, серед яких найнебезпечнішими були Візантія та азіатські орди.

Третьою важливою передумовою зародження державотворчих процесів серед слов'ян став господарський розвиток, а також розгортання торгових зв'язків. Багаті природні умови лісостепової смуги давали змогу торгувати здобиччю із далекими східними купцями, а також представниками західних земель. Особливе значення мали тоді укріплені городища, яких з'являється чимало в цей час.

На основі племінної організації, яка створювалася під впливом цих чинників, з'являється своя влада, своє «князювання», як вказує літописець: «У полян своє, у древлян своє, у дреговичів своє».

На чільне місце виходить плем'я полян із його стоїльним містом Київ, яке стає центром торгівлі, а згодом – і політичного життя. «Поляне, яже ныне зо-

вомая Русь» стали консолідуючим центром об'єднання східнослов'янських племен у могутню ранньофеодальну державу Київську Русь.

Державотворчі процеси племен, що увійшли в цю державу, мали значний вплив на формування української народності, її культури, мови, побуту та звичаїв.

У трактуванні проблеми етногенезу українського народу серед вчених-істориків панують, по суті, два погляди: автохтоністичний та міграційний.

Прихильники першого вважають, що суттєве значення в утворенні українського народу, його розвитку, мали найдавніші мешканці території, які еволюціонували, вбираючи традиції, зміцнюючи спадкоємні зв'язки. Прихильники цієї тези вважають, що для історії українського народу міграційні процеси, переселення були несуттєвими. Яскравим представником цієї течії був В. Хвойка, що розглядав етнічний розвиток середньо-дніпровського населення як єдиний поступовий процес від кам'яного віку до середньовіччя.

Друга частина вчених, навпаки, вважає, що для історії українського народу вирішальними були міграційні процеси, рух населення. До таких вчених належить О. Шахматов, який виводив початок українського народу з Прибалтики через Подунав'я на Середнє Подніпров'я. Відомі погляди О. Соболевського та М. Погодіна, які вважали, що після монголо-татарської навали населення Середнього Подніпров'я було винищене або витіснене на північно-східні землі і на їх місце прийшли вихідці з Галичини.

Отже, цілком закономірним і логічним є включення прадавнього етапу історії України в час безпосереднього виникнення та розвитку українського народу.

І тут не йдеться про визначення якихось особливих ознак нашого народу чи його винятковості через те, що доповнюється його історія прадавніми часами. Ідеться про встановлення історичної правди.

Приведені беззаперечні історичні факти свідчать про те, що:

– український етнос – один із найдавніших на європейських теренах, і початки його формування належать до найдавніших часів. Саме на землях України формувалася прабатьківщина східних слов'ян;

– виникнення перших державних формувань належить до часів утворення державності антів та дулібів;

– ядром виникнення і функціонування Київської Русі є племена, племінні союзи, які сформувалися на українських землях. Саме ця держава впродовж майже п'яти століть мала важливе значення в європейській політиці.

Дискусійні проблеми щодо питань, які вплинули на зародження імперської ідеології Росії

Тривалий час і донині залишається цілий ряд питань, які мають дискусійний характер у наукових колах, однак на догоду тим чи іншим політикам набу-

вають і політичного забарвлення. Згадаймо хоча б фразу В. Путіна, що кримський Херсонес має для Росії сакральне значення.

Варто зазначити, що висвітлюються ці питання інколи з діаметрально протилежного погляду, причому автори посилаються на одні і ті ж джерела (Несторова «Повість временних літ»).

Серед найголовніших дискусійних питань варто виділити:

– включення чи невключення прадавнього етапу формування українського етносу в безпосередню його історію. Це питання є ключовим для визначення шляхів походження українського народу, його окремішності;

– витоки зародження державності східних слов'ян, значення українського етносу у цьому процесі;

– етимологія термінів «Русь», «Росія», «Україна»;

– версії походження Давньої Русі;

– тривалість та наслідки монголо-татарського іга на землях України та Московії;

– окремішність розвитку українських земель у литовську та польську добу історії;

– утворення та діяльність Української держави в середині XVII ст.;

– Переяславська угода та березневі статті 1654 р.;

– позиція Росії в часи Руїни;

– політика Петра I та Катерини II щодо України;

– релігійний фактор у формуванні комплексу «молодшого брата»;

– формування комплексу «малоросійщини» тощо.

Це лише окремі дискусійні питання, які мають більш глобальний теоретичний характер. Однак їх з'ясування і вирішення у певний спосіб екстраполюються на сучасний стан відносин між Україною та Росією.

Актуальність розв'язання дискусійних питань вимагає спільних зусиль, активізації позиції українських істориків на міжнародній арені, зокрема:

– визнання міжнародною спільнотою особливого геополітичного становища України між Європою в Євразією;

– утвердження незалежного розвитку України у напрямі до кращих зразків світової цивілізації;

– необхідність подолання імперських амбіцій нинішніх керівників Російської Федерації, перегляд міфологем щодо взаємин між Україною та Росією.

Abstract

The proposed study analyzed the formation of the relations between Ukraine and imperial Russia in the historical retrospective, which is especially significant in our time, when the confrontation between neighboring states that led to the annexation of the territory of sovereign Ukraine and armed confrontation has considerably intensified.

First of all, the formation of the scientific base of the imperial ideology of Russia, which was formed during the XVIII–XX centuries, is substantiated, as well as its expenditure and usage by modern so-called «Russian Peace» ideologues.

The basic problem that underlies theoretical discussions of scientists of Ukraine and Russia about the origin of Ukrainian and Russian ethnoses, the formation of their statehood is analyzed. Appropriate conclusions have been made that confirm the idea of the specificity of the development of the Ukrainian ethnos and the origins of its formation that date back to ancient times.

Also discussed are the discussion issues that influenced the emergence of Russia's imperial ideology and their specific manifestations, both historically and in our time. The question of finding ways to overcome the confrontation is outlined. In particular, on the more active activities of domestic historians to highlight the positions of the discussion issues.

Key words: *imperial politics, origin of ethnic groups, creation of statehood, content of scientific discussions.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брайчевський М. Антський період в історії східних слов'ян. *Археологія*. Т. VII. Київ, 1952. С. 21–42.
2. Бромлей Ю. Очерки территории этноса. Москва: Мысль, 1983. 418 с.
3. Венелин Ю. О споре между южанами и северянами на счет их россизма. Спб., 1848. 864 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. Київ: Знання, 1991. 648 с.
5. Гуслистий К. До питання про утворення української нації. Київ: Знання, 1967. 54 с.
6. Котляр М. Київська Русь – колиска трьох братніх народів. Київ: Знання, 1981. 48 с.
7. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії українців. *Родовід*. 1991. № 2. С. 32–36.
8. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 520 с.
9. Петров В. Походження українського народу. Київ: Фенікс, 1992. 192 с.
10. Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси. *История СССР*. 1984. № 1–2.
11. Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ: Наукова думка, 1991. 112 с.
12. Спицин А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным. *Журнал Министерства народного просвещения*. Т. 7. Спб., 1899. 44 с.

13. Тихомиров М. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля». *Советская этнография*. Москва, 1979. С. 22–48.
14. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Київ: Наукова думка, 1987. 246 с.
15. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. Київ: Наукова думка, 1990. 560 с.
16. Хвойка В. Древние обитатели Поднепровья и их культура в доисторические времена. Київ, 1913. 101 с.
17. Чабан А. Історія Середньої Наддніпрянщини. Черкаси: Вертикаль, 2011. 640 с.

References

1. Braychevsky, M. (1952). Antskyy period v istoriyi skhidnykh slovyan [*Antsky period in the history of Eastern Slavs*]. Kyiv: Archeology, 21–42.
2. Bromley, Y. (1983). Ocherky terrytoryy etnosa [*Essays on the territory of the ethnic group*]. Moscow: Mysl.
3. Venelin, Y. (1848). O spore mezhdru yuzhanamy y severyanamy na schet ykh rossyzma [*About the controversy between the southerners and the northerners at the expense of their Russians*]. St. Petersburg.
4. Hrushevsky, M. (1991). Istoriya Ukrayiny-Rusy [*History of Ukraine-Rus*]. Kyiv: Znannya.
5. Guslichy, K. (1967). Do pytannya pro utvorennya ukrayinskoyi natsiyi [*On the issue of the formation of the Ukrainian nation*]. Kyiv: Znannya.
6. Kotlyar, M. (1981). Kyyivska Rus – kolyska trokh bratnikh narodiv [*Kievan Rus – a cradle of three fraternal peoples*]. Kyiv: Znannya.
7. Dashkevich, Y. (1991). Osnovni etapy etnichnoyi istoriyi ukrayintsiv [*The main stages of ethnic history of Ukrainians*]. Rodovid, 2, 32–36.
8. Krypiakevych, I. (1990). Istoriya Ukrayiny [*History of Ukraine*]. Lviv: Svit.
9. Petrov, V. (1992). Pokhodzhennya ukrayinskoho narodu [*Origin of the Ukrainian people*]. Kyiv: Fenix.
10. Rybakov, B. (1984). Novaya kontseptsyya predystoryy Kyevskey Rusy [*A new concept of the prehistory of Kievan Rus*]. Ystoryya SSSR – History of the USSR, 1–2.
11. Smoliy, V., Gurzhii, O. (1991). Yak i koly pochala formuvatysya ukrayinska natsiya [*How and when the Ukrainian nation began to emerge*]. Kyiv: Naukova Dumka.
12. Spitsin, A. (1899). Rasselenye drevnerusskykh plemen po arkheolohycheskym danym [*Distribution of ancient Russian tribes by archaeological data*]. Zhurnal My-nysterstva narodnoho prosveshchenyya. Journal of the Ministry of Public Education, 7.
13. Tikhomirov, M. (1979). Proyskhozhdennye nazvanyy «Rus'» y «Russkaya zemlya» [*Origins of the names «Rus» and «land»*]. Sovetskaya étnohrafyya, 22–48.

14. Tolochko, P. (1987). *Drevnyaya Rus. Ocherky sotsyal nopolytycheskoy ystoryy Ancient Rus [Essays on social political history]*. Kiev: Naukova Dumka.
15. *Ukrayinska narodnist: narysy sotsialno-ekonomichnoyi i etno-politychnoyi istoriyi [Ukrainian nationality: essays on socio-economic and ethno-political history]* (1990). Kyiv: Naukova Dumka.
16. Khvoika, V. (1913). *Drvnie obitateli Podneprovia I ih kultura v doistoricheskie vremenna [Ancient inhabitants of the Dnieper region and their culture in prehistoric times]*. Kyiv: State University.
17. Chaban, A. (2011). *Istoria Serednoiy Naddnyprianshiny [History of Central Dnipro region]*. Cherkasy: Vertykal.

УДК 94 (4)

НОСТАЛЬГІЯ ЗА ІМПЕРІЄЮ: АВСТРІЙСЬКІ ІСТОРИКИ ПРО СПАДЩИНУ ГАБСБУРГІВ

Попов В'ячеслав

У статті аналізується низка публікацій австрійських істориків, які у середині минулого століття активно зверталися до державотворчого досвіду Австро-Угорської монархії. Інтерес до історичної спадщини монархії Габсбургів був пов'язаний не лише з ювілеєм Першої світової війни, а й зі створенням Європейського Союзу, прообразом якого вважалося Австро-Угорщина. Автори ретельно розглядали національну політику держави, її зв'язок з економічним становищем окремих регіонів, її вплив на політичні процеси. Виглядає перебільшенням фанатична оцінка внеску німецької меншості у господарський та культурний розвиток інших народів імперії. Незважаючи на численні проблеми, які не спромоглася вирішити Австро-Угорщина, дослідники вбачали, що ця багатонаціональна держава була першою спробою будівництва загальноєвропейського дому, невдача якої, на їх думку, пов'язана виключно з національним егоїзмом місцевих еліт. За висновками більшості австрійських істориків, у наслідках руйнування Австро-Угорщини переважали негативні моменти, а її сумна доля є попередженням сучасним лідерам Європейського Союзу, які змушені вирішувати аналогічні питання і стикаються з тими ж викликами, на які не відповіла Дунайська монархія.

Ключові слова: *Австро-Угорська монархія, дуалізм, державотворчі процеси, статус мови, національне питання.*

Багатонаціональна Австро-Угорська монархія у другій половині XIX ст. складалася з власне австрійських земель (так званих спадкових земель Габсбургів) – Нижня і Верхня Австрія, Грац, Тіроль, Форарльберг, Штирія, Каринтія, Бургенланд, також до цієї держави входили Угорщина, Трансильванія, частина Італії (Трієст та Трентіно), а також слов'янські території – Чехія, Словаччина, Хорватія, Словенія, Галичина, Буковина, частина Сербії, а з 1878 р. – Боснія та

Герцеговина. Із 1867 р. Австрія та Угорщина мали свої уряди, свої парламенти, і три загальних міністерства – військове, закордонних справ та фінансів. Унаслідок поразки дуалістичної монархії у Першій світовій війні ця країна зникла з мапи Європи, але австрійські історики у своїх дослідженнях постійно зверталися до досвіду цього періоду, проводячи паралелі між Дунайською монархією та сучасним Європейським Союзом. Публікації, які згадуються у статті, вийшли друком до 50-річчя від початку Першої світової війни. Вони ще й сьогодні не втратили наукового значення, оскільки ґрунтуються на вагомій джерельній базі, а теоретичні узагальнення їх авторів досі перебувають у науковому обігу.

За переписом населення у 1880 р., під час якого до загальних даних включили Боснію та Герцеговину, у складі населення Австро-Угорщини були представлені німці – 23,9 %, мадяри – 20,2 %, чехи – 12,6 %, поляки – 10 %, русини – 7,9 %, румуни – 6,4 %, хорвати – 5,3 %, серби – 3,8 %, словенці – 2,6 %, італійці – 2 %, боснійці – 1,2 %. Загальна чисельність населення монархії в 1880 р. (без Боснії і Герцеговини) становила 37 786 тис. осіб [1, 98]. Отже, німці мали певну перевагу над усіма іншими народами, але в сукупності 47,2 % слов'ян багато перевершували німців і мадярів.

Кількість русинів з 1890 по 1910 рр. збільшилася з 3 105 тис. до 3 518 тис.; польське населення за той же період часу в загальному населенні монархії зросло з 14,5 % до 16,6 %. Р. Канн вбачає причини такого зростання в колонізаторських прагненнях, частково – в легко мінливому щодо мовного питання єврейському елементі: «Русини в Галичині перебували в обороні, так само, як німці в Судетах, італійці в Південному Тіролі та в Примор'ї» [2, 34].

Показовим був національний склад австро-угорської армії. При загальній чисельності в 830 тис. осіб (у 1900 р.) німці в ній налічували 227 тис., слов'яни – 430 тис., румуни – 48 тис., італійці – 14 тис., мадяри – 127 тис. Багато повідомляють дані про пропорційність мов у Цислейтанії (у мільйонах осіб, які оголосили цю мову рідною) відповідно в 1869 і в 1890 рр.: Німці – 7,1–8,5; чехи – 4,7–5,5; поляки – 2,4–3,8; русини – 2,5–3,0; словенці – 1,1–1,2; хорвати – 0,5–0,6; італійці – 0,5–0,6; румуни – 0,2–0,2 [4, 201].

Серед різних народів, що населяли Австро-Угорську монархію в 1910 р., сільським господарством займалися 33,5 % німців, 43 % чехів, 65,6 % поляків, 93,3 % русин, 75,4 % словенців, 86,9 % сербів, 50 % італійців, 90 % румунів, 95,4 % мадярів. У тих же народів у промисловості були зайняті 36 % німців, 37 % чехів, 15 % поляків, 2 % русин, 2 % мадярів. У 1910 р. в монархії було зареєстровано 7 794 німецьких і 12 745 слов'янських народних шкіл, у яких відповідно навчалася 1 567 і 2 609 тис. учнів. В університетах і вищих школах Австрії в зимовому семестрі 1910–1911 рр. навчалася 17 600 німців, 5 900 чехів, 8 700 поляків, 1 270 сербів, 1 500 русинів, 706 словенців, 880 італійців [4, 314].

Процентне співвідношення німців і слов'ян у школах становило 38:63, в університетах відповідно 35:58, що доволі точно відповідало співвідношенню німецького і слов'янського населення. В університетах слов'ян було більше, ніж німців, але не відповідно процентному відношенню загального населення.

Австрійська конституція 1867 р. декларувала рівність громадян перед законом, свободу совісті, рівноправність націй і мов, але не надавала жодних гарантій щодо користування цими правами. Оцінюючи конституцію, соціал-демократ Р. Шпрінгер назвав її параграф про рівність націй «феєрверком», який «світить, але не гріє». У 1848 р. чеський громадський діяч Л. Рігер у відповідь на заяву депутата австрійського рейхсрату Борроша, який вважав, що «німецька мова є державною тогою, а інші мови – домашнім халатом», назвав німецьку мову «арештантським костюмом».

Відомий вислів Г. Ханча: «Сьогодні є майже повсюдно визнаним фактом те, що розпад багатонаціональної держави, якою була Австро-Угорська монархія, вивів з рівноваги всю Європу, обтяжив її безприкладним горем і лихом, викликавши масу проблем, з якими боролася колишня монархія» [1, 6].

Сьогоднішня Австрія була в той час серцевиною багатонаціональної держави, де перепліталися нитки різноманітного життя, повного «дивовижної природності і чудової різнобічності». Постійна «зміна духу і крові зсередини» надавала форму цілому: «Можливо, всі ці народи лише після свого відділення усвідомили, чим вони зобов'язані один одному і що вони означали в їх спільності» [3, 3]. Ідеться, на думку Ф. Майєра та його співавторів, абсолютно не про те, що «ретроспективний погляд на минулі часи будить тугу за щасливим і щедрим життям», для якого Дунайська монархія мала «багатий достаток можливостей». Ті ж дні «приховували нещастя, нужду і турботи, з яких виникали злі примари темряви, ненависті, чвар і заздрості» [3, 4].

П. Хассінгер зауважує: «Східна та Центральна Європа були мозаїкою малих народів і острівців німецького населення, територією, де змішувалася західна і східна культура». Х. Штайнер зазначає: «Традиція, якій ми відчуваємо себе зобов'язаними, є не що інше, як історичний континуїтет, історичний зв'язок поколінь, історична свідомість, у якій органічно відбувався розвиток і, в об'єктивному розумінні, духовне багатство, яке з життя і думок минулих поколінь було збережене до теперішнього часу» [5, 9].

Ніхто всерйоз не міг заперечувати, що австро-угорська монархія була господарською єдністю, з якої отримували вигоду всі народи, але саме національна ідеологія як психологічна сила виявилася сильним мотивом для руйнування цієї єдності. Австрійці не бажали обмежувати свою економічну сферу. Вони виконували цивілізаторську місію «економічного імперіалізму».

Дивлячись на карту ми повинні погодитися з думкою, яку висловлювали, кожен у свій час, Р. Зігер, А. Зупан, Е. Ханслік – про те, що впадає в очі географічна, і внаслідок цього – економічна замкнутість, що охоплює Дунайський регіон. Один із політичних діячів монархії Моравіц заявляє: «Ми відносно фінансового та промислового розвитку знаходимося між Заходом і відсталим Сходом – ближче до останнього». Він вважав монархію Габсбургів «країною необмежених можливостей» для німецьких банкірів.

Більшість підприємств, що належали іноземному капіталу, були німецькими та англійськими. Обсяг німецьких, англійських, французьких і бельгійських інвестицій у нафтову промисловість Галичини дав змогу збільшити видобуток нафти в таких розмірах: у 1893 р. – 96,3 тис. т, у 1907 р. – 1 176 тис. т. У 1885 р. Австро-Угорщина займала 9-е місце у світовій зовнішній торгівлі. У 1910 р. за обсягом промислового виробництва вона посіла 4-е місце в Європі – після Англії, Німеччини, Франції. Населення Австро-Угорщини налічувало 15,6 % від європейського, промислове виробництво – 6,3 % [4, 96].

Г. Ханч висловлює хвалу головному місту Австрії: «Відень був столицею не тільки однієї країни. Незважаючи на всі суперечності, він був серцем цілої імперії, центром величезної господарської системи. Він був місцем, куди стікалися люди багатьох національностей, обмінюючись своїми думками, і взаємно впливали один на одного. Незважаючи на територіальну віддаленість і на свій самобутній розвиток, який почався в окремих країнах монархії, у Відні зустрічалися Прага і Белград, Лайбах і Будапешт, Трієст і Брно. Багатства всієї монархії спрямовувалися до Відня, і звідси капітали знову розтікалися по країні, до найвіддаленіших її куточків і за її межі» [1, 50].

Культурні та господарські традиції німців, на думку австрійських істориків, підносили їх над іншими народами і приносили засоби виробництва та капітали здебільшого до їх рук. 35,6 % німців монархії приносили понад 63 % прямих податкових надходжень, і внаслідок цього були опорою, фундаментальною конструкцією австрійської економіки. Безсумнівно, ця економічна перевага мала відповідний соціальний та політичний вплив, але для всієї держави і всіх націй вона була найкориснішою. Податкові платежі німців задовольняли інтереси всієї монархії, інших націй, які зазнали б великих труднощів у разі існування лише на свої податкові надходження. Вони сприяли і культурному розвитку Боснії та Герцеговини, і галицькій транспортній системі. Наступними йшли в цьому питанні, як і в будь-якому іншому відношенні, чехи. Вони також мали глибоку культурну традицію, яка, втім, на тривалий час була перервана. Тісне спільне життя в одній країні з німцями дало чеському господарському і культурному життю потужний імпульс [3, 63].

Серед 1 446 службовців загальних міністерств налічувалося 815 німців (56 %), в австрійських центральних установах – 81 %. Тим часом німці в Цислейтанії становили 35,6 % (за даними 80-х рр. XIX ст.). Г. Ханч вважає: «Цей факт аніскільки не пояснювався властолюбством або державною зарозумілістю, але був однією зі старих традицій, яка відбувалася ще з часу абсолютної монархії, з часу, коли саме німці могли скласти відповідне чиновництво (причому ця традиція чим далі погіршувалася і погіршувалася)» [1, 14]. За його оцінкою, внаслідок соціального розшарування необхідні передумови до службової кар'єри були розвинені у німців набагато більше, ніж в інших народів: «Нарешті, не потрібно забувати, що німці як основний державний елемент відчували симпатію до державної служби більше, ніж громадяни слов'янських націй» [1, 15].

«Культурна та матеріальна перевага» німців знайшла вираження, наприклад, у публіцистиці. Вони мали більш ніж 2 190 газет і журналів, водночас 1 630 друкувалося слов'янськими мовами. У чеських землях 1 057 видань були чеськими, 540 – німецькими. Більша половина німецьких видань випускалася у Відні [4, 332].

Так само, як у Чехії німці, в Галичині привілейованими були соціально диференційованіші та багатші поляки, водночас русинське селянське населення не мало відповідного своїй чисельності представництва. Угода 1867 р. між Австрією та Угорщиною була «фатальною помилкою», оскільки вона зруйнувала єдність держави, і слідом за мадярами потягнулися чехи та галицькі поляки. Дуалізм був «рівносильний смертному вироку» монархії Габсбургів [1, 104].

Угорська частина двоєдиної монархії зіткнулася з не менш гострими проблемами. Барон Етвеш, міністр освіти в 1867 р., виступав не за мовну, а за історичну національність. Він стверджував, що рівноправність мов неможлива, оскільки центральна влада не може бути на десяти мовах. Він виступав за половинчастий федералізм, тобто за сильну центральну владу і за місцеве самоврядування історичних провінцій, за мовну рівноправність тільки в муніципалітетах. Поляки вимагали національної автономії. Німецькі політики заявляли їм і чехам, що вони не мають ніякого спеціального «історичного права».

Справді, проголошення дуалізму означало безсумнівний приріст панславістських ідей. Під сильним впливом панславізму перебувала російська політика. Ця суміш західного націоналізму і православного містицизму мала різне практичне вираження – від неясного співчуття слов'янам до грандіозних планів створення єдиної слов'янської імперії під владою царя. Суттєвим тут було почуття, а не програма. Яскравою демонстрацією панславістської ідеї стала поїздка Палацького до Москви в 1867 р. Водночас панславізм, як і русофільство, були лише тактичним прийомом багатьох чеських буржуазних політичних діячів.

З іншого боку, офіційній царській Росії не було ніякого діла до національних прагнень чеського народу. Але, незважаючи на це, прямим наслідком панславістської агітації Москви було посилення русофільських настроїв.

Найвизначніші чеські діячі 60-х рр. – Ф. Палацький і Л. Рігер – схилилися більше не до панславізму, а до австрославізму. Австрославізм означав створення федерації в рамках Австрії. З цієї позиції вони вважали дуалізм експериментом, смертельним для імперії. Вони виступали за федералізм на основі історичного права. За проектом Рігера мав здійснитися розділ Австрії за «історичним правом» – на землі чеської корони, на німецько-словенські землі (так звані спадкові землі Габсбургів), на землі угорської корони (з умовою договору угорців з хорватами) і на Галичину та Буковину.

У 1871 р. Рігер і представник чеського дворянства Клам-Мартініц склали Фундаментальні статті, в яких вимагали федералізму в Цислейтанії, розширення прав чеського сейму, рівноправності мов на місцях. У Галичині найважливішими були не польсько-німецькі, а польсько-українські протиріччя. Це було визначальним фактором як для значення польських панівних класів у складному переплетенні слов'яно-німецьких протиріч, так і для місця самої Галичини в системі двоєдиної монархії.

Те, що за такої умови не тільки русинський елемент, але також і німці повністю передали панування полякам, цінувалося незначно, лише для отримання польської підтримки та спільної діяльності в центральному парламенті. Після надання автономії Галичині в 1871 р. були полонізовані університети в Кракові та Львові, оголошено про заснування Академії наук. Користуючись боротьбою централістичного та федералістичного напрямів в Австрії, галицька шляхта виступала за перебудову монархії в дусі триалізму.

Політична картина на австрійських землях була досить строката, але знову-таки обумовлена національними проблемами в різних районах монархії. Ліберали користувалися найбільшим впливом у Нижній Австрії, Штирії та Каринтії, католики – в Тіролі, Форарльберзі та Зальцбурзі. У Словенії та Юлійській Крайні переважала словенська національна партія, у Чехії – чеська партія. У Галичині найчисленнішою була польська партія під керівництвом католицької аристократії. Русини ніколи не мали політичної сили, що відповідала їх чисельності, вони залишалися соціально нижчим селянським класом. Русинська меншість у галицькому сеймі обмежувалася вимогою автономії для своїх шкіл і своєї церкви (грецько-уніатської) [5, 71].

Певним впливом користувалися пангерманісти та їхні лідери Шенерер і Фрідьонг. Вони розробили антислов'янську програму, однією з вимог якої було оголошення німецької мови державною мовою Австрії. Пангерманісти пропо-

нували відокремити від Австро-Угорщини Галичину та Буковину, які повинні були утворити ядро Польського і Русинського королівств, причому Габсбурги за допомогою особистої унії утримували б під своїм контролем Русинську державу. У брошурі «Пангерманець» говорилося, що Польське і Русинське королівства «призначені до того, щоб прийняти євреїв і слов'ян, які покинуть Німецьку імперію». Галіція стане «щитом і зброєю для найдостойніших цілей Австрії». Персональна унія Польщі з імперією Габсбургів призведе до того, що «життя однієї провінції зіграє інші».

Особливе значення в партійній системі мали соціал-демократи, які вважали своєю особливою заслугою спробу об'єднати робітничий рух незалежно від національної приналежності. Націоналізм здавався їм прямо-таки найнебезпечнішим інструментом буржуазного громадського порядку, щоб підірвати робочий клас зсередини; вони відхилилися від своїх власних інтересів і зробили ударною силою ідеологію, яка глибоко відповідала основним матеріалістичним догмам. Нойдорфльський з'їзд австрійської соціал-демократичної партії в 1874 р. визнав право націй на самовизначення. Одним із провідних ідеологів австрійської соціал-демократії був Адольф Фішхоф. Він знову і знову звертався до прикладів США та Швейцарії, називав Швейцарію «республіканською Австрією» і хотів, щоб Австрія стала «монархічною Швейцарією», багатоскладною і твердо згуртованою федеративною державою [5, 143].

Передвиборні збори німецького народного союзу у Відні в 1870 р. зажадали вивести зі складу Цислейтанії Галичину, Буковину, Далмацію і зв'язати чеські та австрійські області. У січні 1880 р. соціал-демократ Пернерсторфер заснував у Відні Німецький клуб. У тому ж році з ініціативи Пернерсторфера і Віктора Адлера у Відні був створений Німецький шкільний союз [5, 145].

Південнослов'янська проблема значною мірою була пов'язана з чеським питанням. Тут було широке поле для панславістської діяльності. Можна було з великою ймовірністю захищати думку, що рішення чеського питання повинно вплинути також на положення південних слов'ян. Із меморандуму Потоцького і Таафе (1871 р.) випливало: «Австрія є багатонаціональною державою і тому не може зробити змістом своєї державної ідеї національний егоїзм; а змушена насамперед керуватися у всьому своєму суспільному житті вищою моральною ідеєю справедливості до всіх своїх народів. Австрія, за покликанням свого внутрішнього державного порядку, незмінно залишається правовою європейською державою».

Розпад настільки розвиненої правової системи та найстарішого світового порядку в серці Європи зруйнував основу для створення наднаціональної спільності, на що вказав швед Кіеллен. Недоторканність Австро-Угорщини була набага-

то необхіднішою для європейської рівноваги, ніж збереження недоторканності Оттоманської імперії. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини Андраші відзначав роль Туреччини для Австро-Угорщини: «У разі розпаду Туреччини ми повинні будемо взяти на себе роль «хворої людини Європи». За оцінкою австрійського публіциста Курта Весселя, «Австро-Угорщина – класичний ідеал інтеграції. Великі економічні досягнення Австро-Угорщини ще й сьогодні утворюють основу економіки народних демократій» (1958 р). Історик з ФРН Лодгман фон Ауен стверджував, що «Австро-Угорщина розпалася, не знайшовши вирішення національного питання, та ж доля загрожує Європі». Австрійський історик К. Цобль вважав руйнування Австро-Угорщини нещастям для Середньої Європи. Американець Р. Кенн заявив, що Австро-Угорщина розпалася під впливом зовнішніх факторів. Водночас австрієць І. Редліх вважав Австрію «монархією, що внутрішньо абсолютно розклатася».

Г. Ханч доводить, що Австро-Угорщина була ще життєздатною. Він завершує свою книгу закликом до сучасників: «Приклад Дунайської монархії – останньої універсальної держави Європи – ставить перед нами завдання, що належить не тільки до сфери практичної політики – зрозуміти, що без певних жертв, без взаємного зречення в ім'я вищого блага, в ім'я вищих загальних інтересів, неможливе створення співдружності, на долю якої випаде величезна історична задача дійсно зберегти і захистити європейські культурні цінності, які благотворно впливають на весь світ» [1, 122].

Abstract

The article analyzes a number of publications of Austrian historians who actively turned to the state experience of the Austro-Hungarian monarchy in the middle of the last century. Interest in the historical heritage of the Habsburg monarchy was associated not only with the Anniversary of the First World War, but also with the creation of the European Union, the prototype of which was Austria-Hungary. The authors carefully considered the national policy of the state, its relationship with the economic situation of individual regions, the impact on political processes. It looks like an exaggeration enthusiastic assessment of the German minority contribution to the economic and cultural development of other nations of the Empire. Despite the numerous problems that Austria-Hungary could not solve, the researchers believed that this multinational state was the first attempt to build a common European home and in their opinion, the failure of Austria-Hungary was associated exclusively with the national egoism of local elites. At the conclusion of most Austrian historians, negative aspects prevailed in the consequences of the destruction of Austria-Hungary, and its sad fate looks like a warning to modern leaders of the European Union who are forced to solve similar issues and face the same challenges that the Danube monarchy had not answered.

Key words: *Austro-Hungarian monarchy, dualism, state-building process, language status, national question.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Hantsch H. Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Wien, 1953. 126 s.
2. Kann R. A. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Graz–Köln, 1964. 216 s.
3. Mayer F., Keindl R., Pirchegger H. Geschichte und Kulturleben Österreichs. Wien, 1960. 300 s.
4. Österreichisches Statistisches Handbuch. Wien, 1910. 380 s.
5. Steiner H. Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867–1889. Wien, 1964. 180 s.

УДК 94 (477.85):[327+341.181] «1918/1920»

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ БУКОВИНИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Добржанський Олександр

У статті проаналізовано українсько-румунські стосунки та позиція країн-переможниць у Першій світовій війні стосовно вирішення проблеми державної приналежності Буковини. Найбільшу етнічну групу краю становили українці, які компактно проживали в північній частині краю. Румуни займали друге місце за чисельністю. У листопаді 1918 р. українці Буковини проголосили свою владу в північній частині краю і увійшли до складу ЗУНР. Однак за декілька днів румунські війська окупували всю Буковину. Навколо державної приналежності Буковини розгорнулася гостра дипломатична боротьба. Піднімалося це питання й на Паризькій мирній конференції. Незважаючи на вимоги українського населення, країни-переможці знехтували правом українців на самовизначення і залишили Буковину в складі Румунії.

Ключові слова: Буковина, ЗУНР, українська влада на Буковині, Паризька мирна конференція, Сен-Жерменський мирний договір.

Із 1774 р. Буковина входила до складу Австрії (Австро-Угорщини). Найбільшою етнічною групою краю були українці, які за переписом 1910 р. нараховували понад 305 тис., що становило 38,38 % усього населення. Румунів налічувалося 273 254 (34,38 %), євреїв – 102 919 (12,86 %), німців – 64 932 (8,12 %), поляків – 36 210 (4,56 %) [8, 56–95]. Із 2-ї пол. ХІХ ст. у краї почали стрімко розвиватися український, румунський, польський, єврейський, німецький національні рухи. Буковина відзначалася певною толерантністю в міжетнічних взаєминах, було напрацьовано чимало прогресивних форм міжнаціональних стосунків.

Перша світова війна від початку загострила питання можливої зміни державної приналежності краю. На територію Буковини зазіхала Росія, яка вважала українців краю росіянами, і Румунія, яка намагалася довести, що все православ-

не населення краю належить до етнічних румунів, а українці – це не корінне населення, а прийшли люди, переважно з Галичини.

Після початку Української революції Центральна Рада та її лідер М. Грушевський неодноразово заявляли, що північна частина Буковини повинна увійти до незалежної Української держави. Цю ж ідею пізніше підтримали і гетьман П. Скоропадський, і Директорія УНР.

Восени 1918 р. більшість українських політиків краю уже добре усвідомлювали, що Австро-Угорщина зазнає поразки у світовій війні і постане питання про державну приналежність Буковини. Вони активно підтримали ідею про створення окремої української держави з територій колишньої Австро-Угорщини, до складу якої мали увійти Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, які в перспективі мали об'єднатися з Наддніпрянською Україною. Офіційно про це було заявлено під час засідань Української Національної Ради у Львові 18–19 жовтня 1918 р.

Розуміючи потребу заручитись допомогою держав-переможниць, 26 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада звернулася з нотою до президента США В. Вільсона з вимогою визнати право на самовизначення галицьким та буковинським українцям. У ній, зокрема, зазначалося: «Прохаємо вас, пане президенте, прийняти воскресене нашої держави до ласкавого відома й взяти тяжко випробуваний й справді демократичний народ України під свою могутню опіку» [7].

Для того, щоб підкреслити легітимність своїх вимог, 3 листопада 1918 р. українськими політиками в Чернівцях було скликано Буковинське віче, на яке зібралося понад 10 тис. представників з усіх куточків краю. Воно стало своєрідним плебісцитом, який підтвердив прагнення українського населення приєднати Північну Буковину до ЗУНР. У рішенні віча було вказано територію, на яку претендували українці, зазначено про визнання прав національних меншин.

Відповідно до рішень віча 6 листопада 1918 р. українці разом із представником румунської демократичної партії Аврелем Ончулом мирним шляхом взяли владу у свої руки. Акт передачі влади від президента краю графа Ецдорфа українським і румунським політикам було оприлюднено в газетах і окремими плакатами. Однак А. Ончул на той час уже не мав підтримки серед більшості румунських політиків. Ще 27 жовтня румуни на чолі з Я. Флондором скликали Національну раду, на якій заявили претензії на всю Буковину і про приєднання краю до Румунії. Вони відправили посланників до Ясс із вимогою ввести румунські війська на Буковину.

Українська влада на Буковині протрималася всього 6 днів. 11 листопада 1918 р. румунські війська вступили в Чернівці. До грудня 1918 р. весь край був окупований румунськими військами.

Ні ЗУНР, ні УНР не мали змоги протистояти румунській інтервенції. Було висловлено протести з приводу цих подій. Зокрема, в протесті ЗУНР від 26 грудня 1918 р. за підписом Є. Петрушевича зазначалося: «... як президент Української Національної Ради у Львові звертаюсь до правительств коаліції з проханням, щоби вони зволили вплинути і наказали правительству у Варшаві і Букарешті сей час забрати польські війська із Східної Галичини, а румунську армію з української частини Буковини, ... щоби український народ, подібно як і інші народи бувшої Австро-Угорської монархії міг сам ... користуватися без перешкод своїм правом самовизначення по думці засад, які обстоює коаліція» [6].

Великі надії покладалися на дипломатичне вирішення проблеми, і зокрема, що країни-переможниці будуть дотримуватися принципів, задекларованих у 14 пунктах Вільсона. Як відомо, на Паризьку мирну конференцію прибула делегація УНР, до якої пізніше приєдналася делегація ЗОУНР. Очолював її спочатку Г. Сидоренко, пізніше – граф М. Тишкевич. Українська делегація була присутня в Парижі неофіційно. На відміну від українців, румуни мали статус офіційного учасника Паризької мирної конференції як країна-учасник війни, що має інтереси часткового характеру. Це давало румунській стороні значні переваги.

Українська делегація намагалася діяти активно і подала низку звернень на ім'я голови Паризької мирної конференції. Зокрема, в Ноті від 10 лютого 1919 р. висувалося прохання про те, щоб внести на розгляд конференції визнання Української Республіки, та обґрунтовувалася необхідність включення до цієї держави Північної Буковини і Східної Галичини [3, 8–9]. У ноті від 25 лютого 1919 р. делегація Української Республіки вимагала вивести польські та румунські війська відповідно зі Східної Галичини і Північної Буковини, вказувалося на безчинства з боку окупаційних військ стосовно місцевого населення [4, 15–17]. Нота від 12 березня стосувалася терору і переслідувань українського населення в Північній Буковині, висловлювався рішучий протест проти окупації й анексії української Буковини Румунією [5, 25–26]. У ноті від 17 травня ставилася вимога евакуювати румунські війська з української частини Буковини та передати цю територію під управління уряду ЗОУНР [2, 409–411].

Однак ці ноти і звернення особливого впливу на ситуацію не мали. Отже, українські претензії щодо Північної Буковини великі держави ігнорували, не вважаючи за потрібне пояснювати свою позицію.

Водночас, на конференції розглядалося питання про поділ Буковини за етнічною ознакою, але в контексті можливості приєднання Північної Буковини разом зі Східною Галичиною до Польщі. Тобто йшлося про можливий польсько-румунський кордон. Характерно, що ставлення українців до таких змін кордонів нікого не цікавило, все вирішувалося без їхньої участі.

У цьому питанні позиції великих держав були неоднакові. США вважали, що Буковину потрібно поділити за етнічною ознакою. Лінія поділу мала проходити в одній милі на північний захід від м. Чернівці. Проти цього найбільше виступала Франція, яка вважала, що Румунії потрібно віддати якомога більші території, щоб ця країна разом з Польщею та Чехословаччиною стала частиною санітарного кордону проти більшовизму.

Для розгляду територіальних проблем на Паризькій мирній конференції було створено спеціальну комісію на чолі з А. Тардє. 8 лютого 1919 р. позицію США на засіданні комісії озвучив Д. Сеймур. Він наголошував на більшій зручності та справедливості етнічного кордону, на відміну від адміністративного [1, 505]. Незважаючи на всі протести Румунії 2 липня 1919 р. румунській делегації передано перший проект румунсько-польського кордону на Буковині, який загалом повторював пропозиції США. У відповідь румунська сторона підготувала декілька документів, у яких на підставі різних аргументів намагалася довести винятково румунський характер Буковини.

Ще раз це питання було розглянуто на засіданнях комісії 22 та 23 липня 1919 р. Вирішальне значення мало те, що з огляду на власні інтереси Польща відмовилася від Північної Буковини, за винятком невеликої території, яка мала забезпечити залізничний зв'язок між Коломиєю та Заліщиками. Поляки боялися прилучення території з переважно українським населенням. Крім того, вони не хотіли вступати в конфлікт із Румунією.

Окреме незадоволення Румунії викликали гарантії національним меншинам, які декларувалися в договорі з Австрією. Румунські політики розглядали це як втручання у внутрішні справи. Однак великі держави відмовилися реагувати на заяви румунських дипломатів.

10 вересня 1919 р. було підписано Сен-Жерменський мирний договір, 59 стаття якого проголошувала: «Австрія відмовляється, наскільки це її стосується, на користь Румунії від будь-яких прав та повноважень на частину колишнього герцогства Буковини, розташовану по цю сторону кордонів Румунії, як вони будуть потому встановлені Головними Союзними та Об'єднаними Державами» [2, 435].

На знак протесту уряд Румунії на чолі з І. Бретіану подав у відставку. Але 10 грудня під тиском великих держав Румунія підписала мирний договір з Австрією та угоду про права національних меншин [1, 509]. Остаточні кордони Буковини, яка увійшла до Румунії, було ухвалено Тріанонським і Севрським мирними договорами.

Отже, незважаючи на те, що країни-переможниці були добре проінформовані про етнічний склад населення Буковини і прагнення українців краю, на

перше місце вийшли геополітичні інтереси та прагнення створити санітарний кордон проти більшовизму. Українській державі місця в цих планах не знайшлося. Але навіть такі речі, як забезпечення прав національних меншин, були задекларовані тільки на папері. Румунія не збиралася їх виконувати, а великі держави закривали на це очі в наступні роки. Рішення Паризької мирної конференції щодо Буковини, як і Галичини та Закарпаття, – яскравий приклад розходження між словом і ділом, між гучними деклараціями і реальними рішеннями. Вони не вирішили, а тільки на деякий час заглушили геополітичні та національні проблеми, які в кінцевому результаті породили нову світову війну.

Abstract

The article analyzes the Ukrainian-Romanian relations and the position of the victorious countries in the First World War concerning the issue of allegiance of Bukovyna. The Ukrainians who lived compactly in the northern part of the country made up the largest ethnic group of the region. The Romanians ranked second in number. In November 1918, the Ukrainians proclaimed their power in the northern part of the country and became a part of the ZUNR (Western Ukrainian People's Republic). However, in a few days, the Romanian troops occupied all territory of Bukovyna. A sharp diplomatic struggle unfolded around the allegiance of Bukovyna. The issue was raised at the Paris Peace Conference. Despite the demands of the Ukrainian population, the victorious countries neglected the right of the Ukrainians to self-determination and left Bukovina as part of Romania.

Key words: *Bukovina, ZUNR, Ukrainian authorities in Bukovyna, Paris Peace Conference, Treaty of Saint-Germain.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) / кол. моногр. Чернівці: Рута, 2005. 744 с.
2. Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.). Документи і матеріали. Чернівці, 2009. 512 с.
3. Нота делегації Української Народної Республіки голові Паризької мирної конференції про необхідність міжнародного визнання УНР у складі Великої України, Східної Галичини, Буковини та української Угорщини. 10 лютого 1919 р. *Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ)*. Ф. 3696, оп. 1, спр. 160.
4. Нота української делегації Голові Паризької мирної конференції з проханням відкликати польські окупаційні війська з Галичини та румунські – з Буковини. 25 лютого 1919 р. *ЦДАВОВУ*. Ф. 3696, оп. 2, спр. 21а.
5. Нота української делегації Голові Паризької мирної конференції з проханням вплинути на уряд Румунії й припинити терор проти українського населення Буковини 12 березня 1919 р. *ЦДАВОВУ*. Ф. 3696, оп. 2, спр. 21а.

6. Український голос. Тернопіль. 1918. 29 грудня.
7. Українське слово. Львів. 1918. 11–12 листопада.
8. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. Czernowitz, 1913. Heft XVII. Teil 2. 99 s.

References

1. Bukovyna v konteksti yevropeiskykh mizhnarodnykh vidnosyn (Z davnikh chasiv do seredyny XX st.) [Kol. monohr.] [*Bukovyna in the Context of European International Relations (from the ancient times to the middle of the XX century). Collective monograph.*]. Chernivtsi: Ruta, 2005.
2. Dobrzhanskyi, O., Staryk, V. (2009) Zmahannia za ukrainsku derzhavnist na Bukovyni (1914–1921 rr.) Dokumenty i materialy [*Competition for Ukrainian statehood in Bukovyna (1914–1921). Documents and materials*]. Chernivtsi.
3. Nota delehatsii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki holovi Paryzkoi myrnoi konferentsii pro neobkhidnist mizhnarodnoho vyznannia UNR u skladi Velykoi Ukrainy, Skhidnoi Halychyny, Bukovyny ta ukrainskoi Uhorshchyny. 10 liutoho 1919 r. [*Note of the delegation of the Ukrainian People's Republic to the Head of the Paris Peace Conference on the need for international recognition of the UPR within the Great Ukraine, Eastern Halychyna, and Ukrainian Hungary. February 10, 1919*]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. F. 3696. Op. 1. Spr. 160.
4. Nota ukrainskoi delehatsii Holovi Paryzkoi myrnoi konferentsii z prokhanniam vidklykaty polski okupatsiini viiska z Halychyny ta rumunski z Bukovyny. 25 liutoho 1919 r. [*Note of the Ukrainian delegation to the Head of the Paris Peace Conference requesting a withdrawal of the Polish occupation troops from Halychyna and the Romanian troops from Bukovyna. February 25, 1919*]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. F. 3696. Op. 2. Spr. 21a.
5. Nota ukrainskoi delehatsii Holovi Paryzkoi myrnoi konferentsii z prokhanniam vplynuty na uriad Rumuni i y prypynyty teror proty ukrainskoho naselennia Bukovyny 12 bereznia 1919 r. [*Note of the Ukrainian delegation to the Head of the Paris Peace Conference requesting to influence the Romanian government and stop the terror against the population of Bukovyna. March 12, 1919*]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy F. 3696. Op. 2. Spr. 21a.
6. Ukrainskyi holos (Ternopil). [*Ukrainian Voice (Ternopil)*]. 1918. 29 hrudnia.
7. Ukrainske slovo (Lviv) [*Ukrainian Word (Lviv)*]. 1918. 11–12 lystopada.
8. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina [*Messages of the Statistical Office of the Duchy of Bukovyna*]. Czernowitz, 1913. Heft XVII. Teil 2.

УДК 92(477:438)"19/20":323.12:[172.15(438)]

СУЧАСНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ТА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ – НОВІ ОБЛИЧЧЯ СТАРИХ ПРОБЛЕМ

Стрільчук Людмила

Сучасні українсько-польські міждержавні відносини великою мірою залежать від позиції політичних еліт, що перебувають при владі в обох країнах. Із приходом до влади у Республіці Польща правої партії «Право і справедливість» помітно загострилися міждержавні протиріччя і міжнаціональні суперечності з приводу спільної історії та її трактування, почастишали акти вандалізму щодо місць національної пам'яті по обидва боки українсько-польського кордону. Прагнення до міжнаціонального порозуміння та примирення, на жаль, часто змінюються взаємними звинуваченнями та претензіями.

У статті доведено, що польський націоналізм, та концепції, пов'язані з ним, відчутно впливають на формування сучасної зовнішньої політики РП. Події Першої світової війни та міжнаціональне українсько-польське протистояння на Волині у роки Другої світової війни стають предметом політичних маніпуляцій та негативно впливають на українсько-польські взаємини.

Ключові слова: націоналізм, Республіка Польща, Україна, міждержавні відносини, суперечності, історія.

Аналізуючи сучасний польський націоналізм і його вплив на українсько-польські міждержавні та міжнаціональні взаємини, варто розпочати із завершального етапу Першої світової війни, коли політична ситуація склалася так, що з 1918 р. західноукраїнські землі постають в епіцентрі боротьби двох держав: новопосталих незалежної України та Другої Речі Посполитої. Фактично ця боротьба що розпочалася 1918 р. з нападу сформованих Ю. Пілсудським легіонів, за підтримки Антанти, на молоду Західноукраїнську Народну Республіку (остання програла, а її терени разом із Західною Волинню та Західною Білоруссю увійшли до складу Другої Речі Посполитої [4, 451–452]), яка намагалася перетворити Польщу на моноетнічну державу шляхом запровадження колонізації та колонізації краю.

Відомий польський публіцист Є. Гедройц неодноразово висловлював тезу про те, що сучасна РП живе двома примарами – Ю. Пілсудського і Р. Дмовського [16, 12]. Погоджуючись із цією тезою, зауважимо, що підвалини сучасного польського націоналізму великою мірою увібрали в себе політичні концепції Ю. Пілсудського і Р. Дмовського. Зокрема, саме на хвилі тогочасного польського державницького націоналізму виникли дві основні візії нової Польщі, що збереглися і дотепер: ягеллонська й п'ястівська. Їх назви походять від королівських династій, що мали різні зовнішньополітичні зацікавлення. За Ягеллонів Поль-

ща розширювалася на схід як держава-федерація від Балтійського до Чорного моря. Ця концепція пропагує дружнє ставлення до інших народів, зокрема союз з Україною. П'ясти ж бачили Польщу мононаціональною: національні меншини потрібно було або асимілювати, або виселити. Один із носіїв цієї концепції Р. Дмовський вважав, що головним завданням Польщі є захоплення якомога більшої території, зокрема України, Білорусі і Литви, та асиміляція їх мешканців. Протистояння цих концепцій тривало все ХХ ст. [2].

Головним постулатом «ягеллонської спадщини» є визнання приналежності Польщі до західної християнської цивілізації та відмінності її історичного шляху від західноєвропейського через порубіжне знаходження між Заходом і Сходом та значення представника й захисника західних цінностей. Окрім відмінностей польської історичної долі, обумовлених геополітичним чинником, акцентувалося на особливості її політичної культури та практики політичного життя, яка склалася у Речі Посполитій з ХVІ ст. у вигляді моделі шляхетської республіки. Згідно з її авторами, Річ Посполита, здійснюючи колонізацію Східної Європи щодо Заходу і Сходу, була політично і духовно самодостатньою і мала потенціал для творення особливої проміжної цивілізації. Ця концепція задовольняла потребу поєднати польську історичну спадщину зі слов'янським і західноєвропейським світом задля подальшого відродження незалежної польської держави [15]. Найбільш радикальні прибічники цієї концепції відстоювали тезу, згідно з якою права Польщі до руських земель і Литви виникають із цивілізаційних заслуг [10, 112–115].

Витворений у ХІХ ст. «ягеллонський міф» та концепція «цивілізаційної місії Речі Посполитої на Сході» отримав «друге дихання» у сучасності з огляду на реальну місію Польщі як «адвоката» колишніх народів Речі Посполитої, особливо України, у справі інтеграції їх у європейську співдружність. За спостереженням англійського дослідника Т. Снейдера, з Ягеллонської історичної спадщини литовці ідеалізували язичницький період (до 1386 р.) та антипольську політику Вітовта (1392–1430); білоруси «золотим віком» своєї державності вважали епоху до Люблінської унії 1569 р.; для поляків втіленням їх втраченої величі була Річ Посполита (1569–1795) [8, 160].

Тут варто згадати провідні теорії континентального бачення місця і значення польської держави, та її історії в Європі – неоягеллонську та неоп'ястівську. Зокрема, неоягеллонська концепція характеризується антиросійською спрямованістю, східним напрямом ведення культурної та релігійної експансії. Саме у неоягеллонській концепції виділяється доктрина прометеїзму, який як політичний проект втілювався у міжвоєнний період Ю. Пілсудським і Г. Юзевським на теренах західноукраїнських земель. Прометеїзм, по суті, був східним напря-

мом експансії Другої Речі Посполитої, де домінувало українське питання з метою послаблення Росії чи СРСР.

Ще одна концепція – міжмор'я – політичний проект, що передбачав утворення континентальної федерації держав між Адріатичним, Балтійським та Чорним морями на основі спадщини Першої Речі Посполитої. Ця концепція активно підтримується націоналістичними партіями, які висловлюють побоювання втратити національну ідентичність поляків у європейських структурах і у 90-х роках ХХ ст. навіть гостро виступали проти інтеграції до Європейського Економічного Співтовариства [7, 52].

Вищезгадана неоп'ястівська концепція у своїй основі містить доктрину «сарматизму», в якій обґрунтовується походження польської шляхти від сарматів. У центрі цієї концепції посідає – династія П'ястів, яка принесла нації християнство і тим самим відкрила полякам двері до західної цивілізації. В основі цього підходу можна виокремити інкорпораційну, антинімецьку ідею Р. Дмовського, яка визначала, що між Росією та Німеччиною немає місця для слабкої Польщі, якій мають належати ті землі, де домінує польська людність. Український історик В. Комар зауважує, що ці концепції спрямовані на домінування Польщі у Європі [5, 360].

На нашу думку, перелічені концепції й досі певною мірою притаманні формуванню національної політики РП та присутні у польській зовнішній політиці. Особливо яскраво це проявилось з приходом до влади у РП правої партії «ПіС» («Право і справедливість»). Фактично це найбільша партія правого спрямування в Польщі, яка знаходиться на польській політичній сцені з кінця травня 2001 р., будучи заснованою братами-близнюками Лехом і Ярославом Качинськими.

За історію свого існування ПіС двічі формувала уряд Польщі (2005 та 2006 рр.), тричі опинялася в опозиції – у 2001, 2007 та 2011 рр. В останньому скликанні Сейму партія «Право і справедливість» була найбільшою опозиційною силою. Главою і лідером цієї сили багато років незмінно залишається Я. Качинський (прем'єр-міністр РП у 2006–2007 рр.). «Право і справедливість» двічі перемагала у президентських перегонках. Л. Качинський займав найвищу посаду в державі від 2005 року до загибелі в смоленській авіакатастрофі у квітні 2010 р. Його брат Я. Качинський балотувався на президентські вибори 2010 р., але в 2-му турі програв Б. Коморовському. Проте у травні 2015 р. кандидат ПіС А. Дуда переміг у президентській гонці. Це були перші вибори у РП, починаючи від 2005 р., в яких святкувала перемогу «Право і справедливість» [9]. Нині ПіС поєднує в собі елементи суспільного та національного консерватизму, а також солідаризму.

Із приходом у РП до влади ПіС відчутно загострилися українсько-польські міждержавні та міжнаціональні взаємини, що безпосередньо стало наслідком

втілення у життя національної політики, зокрема політики пам'яті, яку здійснює керівна політична сила. Тут з усією гостротою постає на порядку денному проблема сучасного польського націоналізму, який має далеко не найкраще забарвлення з погляду сприйняття українського суспільства.

Націоналізм – ідеологія і напрям політики, базовим принципом яких є теза про цінність нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі. Націоналізм у своїй основі проповідує вірність і відданість своїй нації, політичну незалежність, наявність національної ідеї задля практичного захисту умов життя нації, її території проживання, економічних ресурсів та духовних цінностей. Політичної нації без етнічної нації не існує. Найвищий ступінь політичної організації нації – це створення національної держави, що має визначення як політична нація.

Через те, що багато сучасних радикальних рухів підкреслюють своє націоналістичне забарвлення, націоналізм часто асоціюється з етнічною, культурною та релігійною нетерпимістю (або будь-якою іншою неприязню до етнічних «інших»). Політичні партії, громадські організації, які себе називають націоналістичними, але у них проявляється агресія та ненависть до інших націй, негативне ставлення до їх історії, культури, традицій тощо, а також коли їх програмні засади передбачають інтеграцію в імперські утворення – це псевдонаціоналістичні організації, які нічого спільного з націоналізмом не мають. Основна їх ціль – спотворити, сфальшувати суть націоналізму, за чим їх дуже легко вирізнити в політичному житті держав.

Повертаючись до тези загострення українсько-польських суперечок навколо проблем спільної історії та конфлікту історичної пам'яті обох народів, вважаємо за необхідне наголосити, що, на нашу думку, саме прихід до влади ПіС і реалізація нею своїх передвиборних обіцянок (як прояв націоналізму в його найгірших аспектах), стали головним каталізатором загострення двосторонніх міждержавних взаємин на тлі історичної минувшини.

В історію українсько-польського пам'яттєвого дискурсу липень 2016 р. увійде розмежувальним каменем незгод, обнуливши чвертьстолітній діалог інтелектуальної та політичної еліти двох країн. 22 липня Сейм РП проголосував за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Ця ухвала Сейму не просто перекреслила усі напрацювання науковців та політичних еліт двох країн за чверть століття, а змусила українських істориків констатувати поразку у двосторонньому діалозі. Я. Грицак заявив: «... маю визнати: після бійки кулаками не розмахують, а бійку ми програли. Вважаю це особистою поразкою і готовий нести відповідальність, але опускати руки не збираюся. Ми програли битву, а не війну. А війна – надовго...» [1, 2].

Для українського суспільства така позиція польської сторони стала своєрідним шоком, особливо враховуючи кількісний результат голосування. По суті, усі попередні напрацювання щодо узгодження і трактування спільної історії виявилися марними. Ідеться, наприклад, про багатолітній діалог науковців з питань узгодження трактування спільної історії, спільну заяву президентів України та РП «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 р., відкриття президентами обох країн меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка на Волині у 2003 р., вироблення спільної візії щодо меморіалу орлят у Львові та його відкриття 24 червня 2005 р., відкриття на Личаківському кладовищі меморіалу загиблим воїнам УГА та «Меморіалу орлят», відкриття президентами РП та України 13 травня 2016 р. пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (РП) [14, 86], а 28 лютого 2009 р. – участь президентів України та Польщі В. Ющенко та Л. Качинського у вшануванні жертв міжнаціонального протистояння у роки Другої світової війни у Гуті Пеняцькій (Україна) [13, 65].

Якщо проаналізувати розвиток, що передував сумнозвісній ухвалі польського Сейму, то першим тривожним сигналом стала червнева заява 2013 р. Сейму РП, яка продемонструвала, що сподівання української сторони на крапку у суперечках щодо подій на Волині 1943–1944 рр. даремні. Ще гостріше ця проблема постала у липні 2016 р. [12, 179].

Події останніх 4-х років (перебування у РП при владі ПіС), переконливо свідчать, що проблеми давніх українсько-польських суперечностей – з новими обличчями, та все тією ж суттю, – щодо історичної пам'яті, мали чітко виражену динаміку до загострення і негативно впливали на двосторонні міжнаціональні та міждержавні відносини. На підтвердження цього наведемо кілька фактів.

Про різке загострення проблем історичної пам'яті та негативні зміни суспільно-історичних стереотипів свідчать так звані «війни на могилах» – плюндрування місць національної пам'яті, які в останні роки були по обидва боки кордону. Про одностороннє та викривлене сприйняття історичної минувшини польською стороною свідчить і вихід у польський прокат восени 2016 р. скандального художнього фільму В. Смажовського «Волинь». У такий спосіб пропагований чинною польською владою «націоналізм» жодним чином не може бути логічно виправданий.

Складником державної політики національної пам'яті у РП в останні роки стало повернення до уже апробованих раніше спроб вплинути на трансформацію історичної пам'яті польського суспільства. Про це яскраво свідчить повернення до дискусій стосовно кількості жертв українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни, маніпуляція та завищення цифр польських жертв конфлікту.

Наведені факти безапеляційно демонструють, що сучасні українсько-польські суперечності є результатом старих проблем, щоправда з новими обличчями. Ми вбачаємо це «нове обличчя» у прояві гіпертрофованого та викривленого націоналізму, який сучасна політична еліта Польщі взяла за концептуальну доктрину при формуванні державної політики національної пам'яті.

Щодо сучасної України, то особливу складність аналізу формування національної політики пам'яті та її трансформаційних процесів створює різке загострення поляризації політичних настроїв, яке далеко не завжди вкладається в регіональну дихотомію лінії «Захід–Схід». Витоки політичної драми українського соціуму проглядаються насамперед у тому, що упродовж чверті століття незалежності її політичному класу не вдалося створити узгоджений «український проект» [3, 21]. І, як показує досвід останніх років, з-поміж різних видів колективної ідентичності політична є особливо вразливою в умовах дестабілізації, яка стала виразним фоном українського життя. Український соціум, по суті, позбавлений об'єднуючих стимулів – ані ідеологія, ані історія, ані спільні цінності цього не виконують. І тільки добре продумана та збалансована політика пам'яті пропагована державою, здатна змінити стан речей.

У цьому сенсі варто прислухатися до самокритичного зізнання Л. Кравчука – першого Президента нашої крани, – який сказав: «Ми робимо речі, які не об'єднують, а роз'єднують Україну. І так було весь час. Ми не можемо домовитись, не можемо помиритись...» [11, 1]. Питання «Що робити у такій ситуації?» поставатиме щораз, і допоки вітчизняний соціум не знайде на нього вичерпно-задовільної відповіді, не відчує чіткої лінії у формуванні політики пам'яті (яке держава мусить узяти на себе), доти продовжуватиметься розбрат і зведення рахунків з минулим, з історією, з сусідами, а це – дорога до прірви.

Abstract

The modern Ukrainian-Polish intergovernmental relations mostly depends on the political elites' positions who are in power in both countries. With the coming to power of "Law and Justice" right-wing political party in the republic of Poland, interstate and international contradictions concerning the common history and its interpretation got intensify significantly, the acts of vandalism concerning the places of national memory became more frequent on the both sides of Ukrainian-Polish border. The desire for interdisciplinary understanding and reconciliation, unfortunately, is often replaced by mutual accusations and claims.

It is proved in the article that the polish nationalism and related to it conceptions are influenced on the formation of the modern foreign policy of the Republic of Poland in a great way. The events of the First World War, an international Ukrainian-Polish confrontation in Volhynia during the Second World War, become the subject of political manipulations and affect Ukrainian-Polish relations negatively.

Key words: *nationalism, republic of Poland, Ukraine, intergovernmental relations, contradictions, history.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991–2001 рр. Шлях України та Польщі до прощення. *Нове время*. 29 липня 2016. С. 2.
2. Грицак Я. Українсько-польського конфлікту немає. URL: <http://zbruc.eu/node>
3. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
4. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.
5. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.
6. Лівницька О. «Єдни блонди», або «Через те я поляків не люблю»... URL: <https://www.volyn24.com/blogs>
7. Михалев О. Вопрос о вступлении в НАТО в польском политическом дискурсе (1989–1993). *Словяноведение*. 2009. № 5. С. 51–58.
8. Осіп'ян О. Довгоочікувана реконструкція «неочікуваних націй». Рец.: Timothy Snyder. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. 367 р. *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2004. № 10. С. 160.
9. Партія «Право і справедливість» – історія та програма. URL: <http://pol-radio.pl/5/198>
10. Сінкевич Є. Г. Проблема цивілізаційної місії Речі Посполитої в історіографічному доробку представників краківської історичної школи. *Наукові праці МДГУ ім. П. Могили*. Миколаїв. 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 112–115.
11. Сірук М. «У нас кожен Президент пропонував свій план...». *День*. 2015. 1 грудня. С. 1.
12. Стрільчук Л. Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту? *Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця. 2018. С. 176–183.
13. Стрільчук Л., Нінічук А. Питання історичної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці. 2017. № 1. С. 63–67.
14. Стрільчук Л. В., Стрільчук В. В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 258 с.

15. Шевченко Н. В. «Ягелонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua>
16. Unger L. Europa, nie Azja. *Gazeta Wyborcza*. 2002. 4 lipca. S. 12.

References

1. Hrytsak, Ya. (2016) Ukrayinsko-polski humanitarni vzayemyny v 1991–2001 rr. shlyakh Ukrayiny ta Polshchi do proshchennya [*Ukrainian-Polish Humanitarian Relations in 1991–2001 The Way of Ukraine and Poland to Forgive*]. *Novoe vremya*, 29 lyunya, 2.
2. Hrytsak, Ya. Ukrayinsko-polskoho konfliktu nemaye [*There is no Ukrainian-Polish conflict*]. URL: <http://zbruc.eu/node>
3. Etnopolitychnyy kontekst sotsiokulturnykh transformatsiy u suchasniy Ukraini [*Ethnopolitical Context of Socio-Cultural Transformations in Contemporary Ukraine*]. red. kol. O. Rafalskyi (holova), V. Voynalovych, L. Nahorna. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2017.
4. Zashkilnyak, L. O., Krykun, M. H. (2002) Istoriya Polshchi: Vid naydavnishykh chasiv do nashykh dnev [*History of Poland: From ancient times to the present day*]. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka.
5. Komar, V. (2011) Kontseptsiya prometeyizmu v politytsi Polshchi (1921–1939) [*Concept of Prometheism in Polish Politics (1921–1939)*]. Ivano-Frankivsk: Misto NV.
6. Livytska, O. «Yedny blondy», abo «Cherez te ya polyakiv ne lyublyu»... [*«Uniform blond», or «Because of this, I do not like the Poles»...*]. URL: <https://www.volyn24.com/blogs>
7. Mykhalev, O. (2009) Vopros o vstuplenyy v NATO v polskom polytycheskom dyskurse (1989–1993) [*The question of joining NATO in the Polish political discourse (1989–1993)*]. *Slovyanovedenye*, 5, 51–58.
8. Osipyan, O. (2004) Dovhoochikuvana rekonstruktsiya «neochikuvanykh natsiy». Rets.: Timothy Snyder. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. – 367 p. [*The long-awaited reconstruction of «unexpected nations. Rat: Timothy Snyder. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. – 367 p.]. Ukrayins'kyi humanitarnyy ohlyad. Kyiv, 10, 160.
9. Partiya «Pravo i spravedlyvist» – istoriya ta prohrama [*Party Law and Justice – History and Program*]. URL: <http://polradio.pl/5/198>
10. Sinkevych, Ye. H. (2008) Problema tsyvilizatsiynoyi misiyyi Rechi Pospolytoyi v istoriohrafichnomu dorobku predstavnykiv krakivskoyi istorychnoyi shkoly [*The*

problem of the civilization mission of the Commonwealth in the historiographical record of the representatives of the Krakow historical school]. Naukovi pratsi MDHU im. P. Mohyly. Mykolayiv, t. 88, vyp. 75, 112–115.

11. Siruk, M. (2015) «U nas kozhen Prezydent proponuvav sviy plan...» [«*We have each President offered his plan...*»]. Den, 1 hrudnya, 1.
12. Strilchuk, L. Istorychna pamyat ukrayintsiv ta polyakiv: poshuk shlyakhiv pry-myrennya chy pryvid do konfliktu? [*Historical memory of Ukrainians and Poles: the search for ways of reconciliation or the reason for the conflict?*] Istorychni ta politolohichni doslidzhennya. Naukovyy zhurnal. Spetsialnyy vypusk: dopovidi na mizhnarodniy naukovo-praktychniy konferentsiyi «Transformatsiyi istorychnoyi pamyati». Vinnytsya, 2018, 176–183.
13. Strilchuk, L., Ninichuk, A. (2017) Pytannya istorychnoyi pamyati u suchasnykh ukrayinsko-polskykh vzayemynakh [*Questions of historical memory in modern Ukrainian-Polish relations*]. Naukovyy visnyk Chernivtskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriya Fedkovycha: Istoriya. Chernivtsi, 1, 63–67.
14. Strilchuk, L. V., Strilchuk, V. V. (2013) Instytutsiyni skladovi ukrayinsko-polskykh humanitarnykh vzayemyn i spivrobotnytstva [*Institutional Components of Ukrainian-Polish Humanitarian Relations and Cooperation*]. Lutsk: Volynski starozhytnosti.
15. Shevchenko, N. V. «Yahelonska spadshchyna» u svitli suchasnykh ukrayinskykh istorychnykh studiy [«*Jagiellonian Heritage*» in the light of modern Ukrainian historical studies]. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua>
16. Unger, L. (2002) Europa, nie Azja [*Europa, nia Azia*]. Gazeta Wyborcza, 4 lipca, 12.

УДК 94:327.82(1-622НАТО)(438)(477)

**POLISH-UKRAINIAN PARTNERSHIP AND UKRAINE'S NATO
ASPIRATIONS: REGIONAL AND INTERNATIONAL COOPERATION
AFTER THE ORANGE REVOLUTION**

Mieliekiestsev Kyrylo

This article showcases the importance of the factor of Polish-Ukrainian cooperation in the relations of both countries with the NATO Alliance, and particularly how it affects Ukraine's efforts of Euro-Atlantic integration. The study indicates that the Polish-Ukrainian relations themselves were a catalyst of internal Ukrainian political support for Ukraine–NATO cooperation; Polish governmental officials assisted their Ukrainian counterparts in reform implementation, as well as certain parts of Ukraine's NATO policies. These tendencies are similar to the Polish «advocacy» regarding Ukraine's integration into the EU, but they have significant differences in the wider range of actors in international relations surrounding the peculiarities of the processes of Atlantic integration. The implementation of reforms can be seen as Ukraine's «homework» before an official ascension to the ranks of NATO. However, these positive developments are sidelined by the issues of Ukraine's geopolitical situation past 2014, as well as internal political issues. Studying archival documents of regional administrations, the Polish support in implementing pro-NATO policies can be seen on a regional level, as well as across the country as whole.

Key words: *Ukraine, Republic of Poland, NATO, security strategies, Vinnytsia Region.*

In 2005–2015, after the pro-European and pro-Atlantic «Orange Revolution» have greatly affected Ukrainian politics to the core, Ukraine and Poland were able to reach a number of multilateral documents which clarified the Euro-Atlantic course of Ukraine and had the two countries agreed on the new conditions for military cooperation. It is logical that the purpose of the Polish side was to transform Ukraine from an indifferent «buffer state» into a true ally in the joint military-political bloc. In April 2005, the intensification of Ukraine-NATO dialogue on membership began; culminating in the provision by the Alliance of a document entitled «Ukraine-NATO Action Plan», which revealed the sectors for which structural reforms had taken place. In accordance with this document, the «NATO-UKRAINE Annual Target Plan for the Year 2005» was signed, according to which, both the government and local authorities were to implement a set of to study public opinion on the topic of NATO, and conduct reforms in accordance with the requirements of the Action Plan.

Using the archived documents of the local authorities in Vinnytsia at the time, along with further literature on the subject, this study suggests a correlation between Ukrainian efforts to strengthen relations with NATO and the factor of Polish-Ukrainian relations. As in the case of European integration and cooperation in the Euro-regions, the Ukrainian regions enjoyed broad support from the Republic of Poland in various aspects of the implementation of NATO's requirements for integration.

In the historiography, the topic of NATO-Ukraine relations is quite popular. Amongst Ukrainian historians and political scientists, the factor of Poland is usually considered in the context of being «an example for Ukraine», or as a «partner in developing security strategies», but not as a proponent of Ukrainian cooperation and NATO membership, which, however, differs significantly from the analysis of Poland's role in European integration of Ukraine. For example, Igor Yaroslavovich Todorov in his 2006 monograph «Ukraine on the Path to the European and Euro-Atlantic Community» mentions positive examples of Polish integration experience with NATO, along with the rest of the countries of the former Eastern bloc, however, «Poland is Ukraine's proponent» narrative mostly has relevance for European, rather than Atlantic integration: «... the Polish initiatives aimed at showcasing the special role of Ukraine, the need for a separate format of the EU-Ukraine relations, which would guarantee Ukraine's prospective Eurointegration in the future» [9, 54]. Polish historiography closely analyzes the influence of the Republic of Poland on the Atlantic integration processes in Ukraine, but mostly in terms of Ukraine being «an object» of other powers' influence, and not an independent actor of international relations: a striking example is the work of Tomasz Kapusnyak «Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie», detailing Ukraine's place amongst the great powers in the world after the Cold War [3, 59–75].

Analyzing the documents of Vinnytsia region administration, we can observe the activity of Ukraine in implementing the policy of Atlantic integration «on the ground». In accordance with the 2005 instructions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, regional state administrations, in cooperation with regional councils, worked on developing a mechanism for monitoring public attitudes towards NATO, a comprehensive project to improve the attitude of Ukrainians towards NATO, which involved non-governmental organizations that provided appropriate assistance in financing the project. Looking at the example of the Regional State Administration, we can see prominent activities of the administration. Reporting on the plan of implementation of the measures, deputy chairman of the Vinnytsia Regional State Administration Valery Korovyi noted the financing of pro-NATO and pro-EU content in regional broadcasting, television, Internet publications. The main focus was on information and analytical programs that covered the goals and objectives of European integration, the interests of Ukraine in global security through participation in EU and NATO coalitions, and the success of the country's participation in NATO peace-keeping operations; lectures on the topic «Ukraine–NATO: Political, Economic and Social Choice» were held for students of higher educational institutions of the region [7, 153–155].

In addition to working with the region's population, they also established direct contacts with NATO member states for consultations and other measures on Euro-

Atlantic integration, including with Poland. With the participation of the Ambassador of the Republic of Poland to Ukraine Marek Ziółkowski and Consul General of the Republic of Poland in Kyiv, Sylwester Szostak, on August 23, 2005, an international conference on «Regional Policy in the Framework of European Integration» was held, one of the main topics of which was the section «Ukraine – NATO Advantages and Prospects for the Development of the Ukrainian State» [7, 11–12]. Within the framework of this conference, the region was visited by the representatives of the Świętokrzyskie Voivodship, along delegations from two more voivodships (Wielkopolskie and Łódź) as well as other NATO countries: Germany, Hungary, Slovakia, all of which came to Vinnytsia to establish cooperation links. Having visited all districts of Vinnytsia region, the Polish and Ukrainian parties agreed on the directions of cooperation on the prospect of Euro-Atlantic integration. In response, the head of the regional state administration Oleksandr Dombrovsky and the head of the regional council Yuri Ivanov [12] visited a representative delegation of Ukrainian businessmen, industrialists, regional councilors, representatives of executive authorities and local self-government, public organizations.

Oleksandr Dombrovsky, head of the Vinnytsia Regional State Administration, reporting to the Secretariat of the President of Ukraine on the implementation of the tasks of developing a program for attracting investment, and informing the public about the goals, prospects and achievements of European and Euro-Atlantic integration of Ukraine, noted the success of the aforementioned conference as well as preparations for the implementation of new interregional agreements on Euro-Atlantic integration partnership with the provinces of the Republic of Poland. He also noted the interesting results of the working visit of the First Deputy Minister for Foreign Affairs of Ukraine A. Buteyko to the Vinnytsia region, specifically the event on the completion of the trip, when on live broadcast of the regional TV and radio company, at the request of the regional council, there was a survey of the audience about the entry of Ukraine into the EU and NATO. When A. Buteyko appeared on live TV, over 520 calls were received during the poll, more than half of which were in favor of Euro-Atlantic integration. Noting such successes, O. Dombrovsky asked the Presidential Administration to continue monitoring the implementation of the Ukraine-NATO Action Plan by April 10, 2006 [8, 2].

On the ground, the factor of the Polish-Ukrainian Atlantic cooperation was of great importance during the implementation of Ukrainian state programs on informing the public on European and Euro-Atlantic integration of Ukraine for 2004–2007, the plans for the implementation of which were prepared by the Cabinet of Ministers of Ukraine, and carried out by the regional authorities. For example, in 2005 the Vinnytsia Regional State Administration and the Institute for the Transformation of Society prepared and conducted a seminar on «NATO membership and economic secu-

urity of the state: a Ukrainian perspective in the context of international experience», which was attended by diplomats from the countries of the Visegrad Group, a representative of the NATO Information and Documentation Center in Ukraine, the head of the Coordinating Council of the NATO-Ukraine Civic League. In addition, reporting to the State Committee for Television and Radio Broadcasting of Ukraine, the Deputy Head of the Vinnytsia Regional State Administration V. Koroviy noted the cooperation of the Polish side with the opening of exhibitions about the processes of European and Euro-Atlantic integration in the libraries of the region and the regional art museum: «Paris. Warsaw. Vinnytsia: the crossroads of history», «It's just NATO», and «Our home is Europe» [8, 6].

These example show how the Atlantic integration of Ukraine and the European one were inextricably linked, but, judging by the contents of archival documents of the Regional State Administration, it was precisely European integration that had preference: multi-page reports on the comprehensive implementation of the EU-Ukraine Action Plan with the disclosure of various branches of the economy, public administration, and education; contrast with mostly informative and consultative measures of cooperation with NATO, largely analyzing the results of integration into the bloc of the countries of the Visegrad Group, including Poland. Specifically, in 2006 the regional administration initiated a series of workshops and short-term seminars aimed at training trainers on European and Euro-Atlantic integration of Ukraine, in which representatives of France and the Republic of Poland actively participated. The Polish-French delegation was headed by the Deputy Chief of the Department of Regional Development and International Cooperation of the Świętokrzyskie District Ewa Kapel-Śniowska [8, 53].

However, despite such active work «on the ground», implementation of the CMU mandate across the country was problematic due to non-compliance with the implementation deadline by a number of co-executors: the Ministry of Defense of Ukraine, the Ministry of Emergencies and Affairs in Protection of Population from the Consequences of the Chornobyl Catastrophe, and the National Academy of Sciences of Ukraine. The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine pointed to the threat of failure of the project, and was forced to appeal to the Cabinet of Ministers with a request to extend the term of implementation of the directives on cooperation between Ukraine and NATO. This situation showed NATO that there were significant problems of bureaucracy in the first government of Yulia Tymoshenko, which is why we see the Alliance deciding to influence the Ukrainian state apparatus through supporting NGOs since 2005: these non-governmental organizations have proven themselves actively in the Orange Revolution, and especially in the Euromaidan, becoming especially important in Ukraine's cooperation with NATO, the OSCE and the think-tanks such as the Atlantic Council. Public organizations such as the NATO-Ukraine Civic

League, in cooperation with the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, developed programs «Promoting Public Awareness on Euro-Atlantic Integration of Ukraine» and other issues of Euro-Atlantic integration of the country in accordance with the NATO-Ukraine Action Plan [7, 5].

For the purpose of stopping any talks about Ukraine's «non-alignment» in regards to NATO, and to further endorse Ukraine's intentions regarding Euro-Atlantic integration, the Ukrainian leadership issued a formal statement on January 15, 2008, regarding the possibility of Ukraine joining the Membership Action Plan (MAP) in NATO (this statement became known as «The Letter of Three», as it was signed by the President of Ukraine Viktor Yushchenko, Prime Minister Yulia Tymoshenko and Speaker of the Verkhovna Rada of Ukraine Arseniy Yatsenyuk). Despite the numerous «panic attacks» regarding NATO in Ukrainian politics and society during 2005–2013, one should not forget that Ukraine is the only NATO partner country that participated in all major missions and exercises of the organization.

A key theme of Ukrainian-Polish cooperation in the context of NATO during 2010s was the development of regional security strategies in Europe. In order to ensure the functioning of this aspect of Ukraine's foreign policy, even the presidential administration of Viktor Yanukovich, while reformulating Ukrainian policy in this direction in 2012, recognized the need «to continue cooperation, partnership and interaction with the North Atlantic Treaty Organization (NATO) within the framework of existing mechanisms and instruments, in particular the Charter on Special Partnership, the NATO-Ukraine Commission, the NATO-Ukraine Action Plan and annual national programs, joint working groups, including the Joint Working Group on Military Reform; participation in security programs of the OSCE, the CIS, CSTO, BSEC, other international organizations, as well as in the development of a pan-European system of collective security», which was impossible without «maintaining partnership cooperation and expanding strategic cooperation with Poland» [6].

The related security strategy of the Republic of Poland is based on NATO membership and military-political contacts with the United States and other main members of the Alliance, which is defined as the main guarantee of the country's security, and ensuring the country's development on the border of the Black Sea and Nordic-Baltic regions. In order to realize these interests, Poland supported the transformation of NATO in every way, along with further evolution of the Alliance through the conduct and execution of various missions. Polish strategy also includes the support of «partner countries» through existing classical mechanisms of collective security. In addition, Polish security strategy is geared towards «harmonizing the European arms market with a view to providing benefits to all EU members». At the same time, in Polish-NATO relations, the security strategy is based on what contributions

Poland can make for the Alliance, its expansion and evolution. For the sake of this expansion, the Polish Security Strategy points to the importance of encouraging the creation and strengthening of multilateral subregional institutions for the development of democracy and security in Central and Eastern Europe. At the same time, Poland is vehemently opposed to the creation of any new border lines in the region, and this is especially important for Ukrainian interests, since, according to the Polish strategy, «Ukraine plays a significant role in ensuring European security», which is why Poland has intentions to «fill the formula of strategic partnership between Kyiv and Warsaw with real meaning» [2].

Russian aggression against Ukraine forced NATO to review its own regional security strategies in Eastern Europe. Russia's occupation of Crimea has posed challenges to the security of the Black Sea region, interconnected with the broad context of Euro-Atlantic security. For the sake of securing the position of the Alliance in the region, a number of measures have been taken, including the creation of a multinational brigade in the country as a land component of NATO's advanced military presence, including Poland, participating in providing the brigade's headquarters and coordinating military training [1]. Russia's invasion of Ukraine has also brought security awareness closer to the Nordic and Baltic countries, including Poland. By exploring the models of regional security strategies which could be quickly organized, and seeking tactical models of interoperability, NATO was able to find an optimal conclusion during the «Siil / Steadfast Javelin» exercises, which took place in May 2015 in Estonia. 13 thousand Estonian soldiers participated in these exercises, along with 600 troops from other NATO countries, including the Republic of Poland [13].

17 active expansion of Ukraine-NATO cooperation by the President of Ukraine Petro Poroshenko, including the LITPOLUKRBRIG initiative, has determined the further development of Polish-Ukrainian partnership. The Agreement between the Government of Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization on the Status of NATO Representation in Ukraine was of great importance for this. In 2015, the NATO Delegation to Ukraine was created, and its military and civilian staff began working to strengthen and expand Ukraine's participation in all cooperation activities within the framework of the Charter on a Distinctive Partnership between Ukraine and NATO, the PfP Program, the Work Plan of the Military Committee with the participation of Ukraine, and other forms of cooperation agreed between Ukraine and NATO during 1994–2014, including the provision of advisory assistance to Ukrainian state authorities and officials in any agreed upon areas of cooperation [11]. In addition to the implementation of cooperation in the defense and security sectors during 2015, there was also cooperation on support between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the NATO Support and Procurement Agency, while the support of the

Republic of Poland made it possible to agree on the delivery and implementation of resources for the field of medical rehabilitation.

The previous arrangements, drawn up during the early period Polish-Ukrainian cooperation in the Atlantic context, had a positive influence on solving Ukraine's current issues in relations with other NATO countries. Recently, Ukraine ended up in a diplomatic conflict with Hungary, which, as a NATO member, began to block the Euro-Atlantic initiatives of the Ukrainian side because of disagreement with the new Ukrainian educational reform. From the Polish side, Ukraine immediately received offers of «alternative dialogue with NATO»: as the Foreign Minister of Poland Jacek Czaputowicz stated, the NATO-Ukraine Commission meetings would simply have to find another format for meetings despite Hungary's position [10]. Prior to Mr. Czaputowicz's announcement, the Prime Ministers of Poland and Ukraine confirmed the strategic partnership of both countries in these areas during a telephone conversation: «The Head of the Council of Ministers stressed that Poland supports and will support the Euro-Atlantic aspirations of Ukraine» [5]. Also, the President of Ukraine, Petro Poroshenko, noted the important role of Poland in Ukraine's interaction with NATO countries, and recalled the historic NATO Summit in Warsaw and the decision of the NATO-Ukraine Commission, the adoption of important decisions on the establishment of Trust Funds of NATO, the approval of the Program on Strategic Communication and Cybersecurity, and other important areas of Ukraine's support and its further integration into the North Atlantic Alliance [4]. That is, we see the active interest of the Republic of Poland in joining Ukraine to the NATO bloc, which is particularly active today, despite the wishes of some other members of the organization (such as Hungary).

In conclusion, it is worth agreeing with Prof. I. Todorov, that in the early years of the 21st century the main direction of the Polish-Ukrainian Atlantic cooperation was mostly about the «creative borrowing» of the Polish experience of joining the European Union and the North Atlantic Treaty Organization. Only after 2015, after the confirmation of Ukraine's European aspirations through the Association Agreement with the EU, we see the return of Ukrainian leadership to wider cooperation with NATO, as well as strong support from Poland on this issue. Overall, the development of Polish-Ukrainian cooperation in the Atlantic context has led to positive results in the areas of defense capabilities of both countries, ensuring Ukraine's sovereignty, an important part of the security strategy in the eastern region of Europe. Further research would benefit from more Polish archival documents and sources, to further discuss the motivation of the Republic of Poland to support Ukraine's Atlantic integration Polish aspirations for their own security strategy can still play an important role in the history of Eastern Europe in the 21st century, especially with the promotion of the Interregional project.

Анотація

Стаття демонструє важливість фактора польсько-українського співробітництва у відносинах обох країн з блоком НАТО, зокрема, як Польща впливає на зусилля України щодо євроатлантичної інтеграції. Дослідження показує, як польсько-українські відносини стали каталізатором внутрішньої української політичної підтримки співпраці Україна–НАТО; польські урядовці допомагали своїм українським колегам у здійсненні реформ, а також у втіленні життя окремих частин політики НАТО в Україні. Ці тенденції подібні до польської «адвокації» щодо інтеграції України до ЄС, але вони мають значні відмінності у ширшому колі учасників міжнародних відносин у процесах атлантичної інтеграції. Реалізацію реформ можна розглядати як «домашнє завдання» України перед офіційним приєднанням до лав НАТО. Проте ці позитивні зрушення зіткнулися з проблемами геополітичної ситуації в Україні після 2014 р., а також внутрішніми політичними питаннями. Вивчаючи архівні документи обласних адміністрацій, можна побачити польську підтримку в реалізації пронатовської політики і на регіональному рівні, так і по всій країні загалом.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, НАТО, стратегії безпеки, Вінницька область.

SOURCES AND LITERATURE

1. Анастасов П. Чорноморський регіон: стратегічне перехрестя. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/the-black-sea-region-a-critical-intersection-nato-security/UK/index.htm>
2. Герасимчук С. Стратегії наших стратегічних партнерів: куди йдемо? *Євроатлантична Україна*. URL: http://www.ea-ua.info/main.php?news_id=185&news_show_type=1&parts_id=5
3. Kapuśniak T. Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa-Lublin 2008. 320 s.
4. Ми вдячні Польщі за підтримку нашого шляху до НАТО – Петро Порошенко. URL: <http://www.president.gov.ua/news/mi-vdyachni-polshi-za-pidtrimku-nashogo-shlyahu-do-nato-petr-45038>
5. Польща підтримує рух України в напрямку НАТО і ЄС, – польський прем'єр. *ZIK*. URL: https://zik.ua/news/2018/03/29/polshcha_pidtrymuie_ruh_ukrainy_v_naprjamku_nato_i_yes__polskyu_premier_1295117
6. Про Стратегію національної безпеки України. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>
7. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-6147. Оп. 3. Спр. 1090.
8. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-6147. Оп. 3. Спр. 1298.
9. Тодоров І. Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Донецьк: ДонНУ, 2006. 268 с.
10. У Польщі запропонували змінити формат комісії Україна-НАТО через угорське вето. *Espresso*. URL: https://espresso.tv/news/2018/04/28/u_polschi_zaproponuvaly_zminyty_format_komisiyi_ukrayina_nato_cherez_ugorske_veto

11. Угода між Урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус представництва НАТО в Україні. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/950_033
12. Вінницька делегація поїхала до Польщі. *20 хвилин – Новини Вінниці*. URL: <https://vn.20minut.ua/Groshi/vinnitska-delegatsiya-poyihala-do-polschi-29168.html>
13. Як зберегти безпеку нордично-балтійського регіону. *НАТО Ревю*. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2016/Also-in-2016/security-baltic-defense-nato/UK/index.htm>

References

1. Anastasov, P. (2018). Chornomorskyi rehion: stratehichne perekhrestia [*Black Sea Region: strategic perspectives*]. NATO Reviu [online]. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/the-black-sea-region-a-critical-intersection-nato-security/UK/index.htm>
2. Herasymchuk, S. (2006). Stratehii nashykh stratehichnykh partneriv: kudy ydemo? [*The strategies of our strategic partners: where do we go?*]. Yevroatlantychna Ukraina. [online]. URL: http://www.ea-ua.info/main.php?news_id=185&news_show_type=1&parts_id=5
3. Kapuśniak, T. (2008). Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie [*Ukraine as an area of international influence after the Cold War*]. Warszawa-Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej [in Polish].
4. My vdiachni Polshchi za pidtrymku nashoho shliakhu do NATO – Petro Poroshenko [*We are grateful to Poland for supporting our path towards NATO, Petro Poroshenko says*]. Prezydent Ukrainy [online]. URL: <http://www.president.gov.ua/news/mi-vdyachni-polshi-za-pidtrimku-nashogo-shlyahu-do-nato-petr-45038>
5. Polshcha pidtrymuie rukh Ukrainy v napriamku NATO i YeS, – polskyi prem'ier. [*Poland supports Ukraine's path towards NATO and the EU, Polish prime minister says*]. ZIK [online]. URL: https://zik.ua/news/2018/03/29/polshcha_pidtrymuie_ruh_ukrainy_v_napryamku_nato_i_yes__polskyu_premier_1295117
6. Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy. [*On the Strategy of Ukraine's National Security*]. Verkhovna Rada Ukrainy [online]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>
7. State Archive of the Vinnytsia Oblast, f. P-6147, op. 3, spr. 1090.
8. State Archive of the Vinnytsia Oblast, f. P-6147, op. 3, spr. 1298.
9. Todorov, I. Ya. (2006). Ukraina na shliakhu do yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi spilnoty: Monohrafiia [*Ukraine on the path to the European and Euro-Atlantic community: Monograph*]. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
10. U Polshchi zaproponuvaly zminyty format komisii Ukraina-NATO cherez uhor-ske veto. [*In Poland the changes of format of the Ukraine-NATO commission were*

proposed due to the Hungarian veto]. Espresso [online]. URL: https://espresso.tv/news/2018/04/28/u_polschi_zaproponuvaly_zminyty_format_komisiyi_ukrayina_nato_cherez_ugorske_veto

11. Uhoda mizh Uriadom Ukrainy ta Orhanizatsiieiu Pivnichnoatlantychnoho dohovoru pro status predstavnytstva NATO v Ukraini [*The Treaty between the Government of Ukraine and the North-Atlantic Treaty Organization on the status of NATO Mission in Ukraine*]. Verkhovna Rada Ukrainy [online]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/950_033
12. Vinnytska delehatsiia poikhala do Polshchi [*Vinnytsia delegation went to Poland*]. 20 khvylyn – Novyny Vinnytsi [online]. URL: <https://vn.20minut.ua/Groshi/vinnitska-delegatsiya-poyihala-do-polschi-29168.html>
13. Yak zberehty bezpeku nordychno-baltiiskoho rehionu [*How to preserve the security of Nordic-Baltic Region*]. NATO Reviu [online]. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2016/Also-in-2016/security-baltic-defense-nato/UK/index.htm>

Історичні студії

УДК 94: [791.73:63-051](477)«1944/1954»

РОЛЬ КІНО В СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРШЕ ПІСЛЯВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (1944–1954 РР.)

Романюк Богдан

У статті показано значення та соціально-культурний вплив кіно на колгоспне селянство. На основі сучасної історіографії та архівних документів розглянуто важливий вид дозвілля сільського населення, яким було кіно. З'ясовано, що протягом досліджуваного періоду рівень кінообслуговування колгоспників був дуже низьким. За визнанням сільських кіноглядачів головним недоліком у роботі кіномережі був великий розрив між часом виходу кінофільму на екрани у місті та демонстрацією його на селі. Гострою залишалася проблема забезпечення сільських населених пунктів якісною кіноапаратурою. Установлено, що на процес кінообслуговування селянства негативно впливала відсутність попередньої реклами фільмів. Акцентується на недостатній матеріально-технічній базі кіномережі, відсутності в багатьох селах приміщень, незадовільному репертуарі.

Кінообслуговування сіл не було налагодженим, бракувало пересувок, спецтранспорту, пального. Автором виділено чималу кількість сільських населених пунктів, жителі яких, як і раніше, взагалі не дивилися фільмів. Не все благополучно було і з якістю кінообслуговування. Нові фільми потрапляли на село з великим запізненням. У статті наведено приклади і позитивного, і негативного становища з кінозабезпеченням жителів сільської місцевості. Привернуто увагу до суттєвого занижування ролі українського кінематографа. Автор дійшов висновку, що вирішення цих проблем спрямовувалося у бік посилення адміністрування. Незважаючи на деякі успіхи, кризова ситуація продовжується в системі сільського кіноперегляду. Посилювалася байдужість до культурних потреб колгоспників, зокрема до розвитку мережі сільського кінопрокату.

Ключові слова: село, культура, кіно, молодь, селянство, дозвілля, глядач, масовість.

Важливе значення в культурно-масовій роботі серед колгоспного селянства мало кіно. За можливостями емоційної, ідейної та художньої дії, масштабами охоплення населення кіно було одним із найбільш важливих і улюблених видів масового мистецтва, а в умовах радянської дійсності ще й могутнім фактором ідейного та політичного впливу. Для сільських мешканців, у розпорядженні яких не було таких різноманітних, як у місті, видів дозвілля, значення кіно було особливим. Проблема кінообслуговування сільських жителів потребує широкого осмислення та виокремлення в історичній науці.

Дослідженню цього історичного явища приділено низку праць, зокрема потрібно відмітити роботи І. Рибачка [8, 9], Т. Терещенко [14], І. Романюка [10], де висвітлено окремі аспекти розроблюваної нами теми. Особливу увагу привертають наукові розвідки В. Мічуди [4], В. Ревенко [7], де дослідниці актуалізують

розглядуване питання та акцентують на важливості вивчення проблем соціально-культурного становища селянства, зокрема організації його дозвілля засобами кіно. Проте перерахований вище доробок повною мірою не розкриває теми нашого дослідження, що зумовлює актуальність цієї статті.

Для вивчення означеної проблеми важливе значення мають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Напередодні війни в Україні нараховувалося 3 171 державна кіноустановка. З них функціонували 432 в міських кінотеатрах, 826 – у сільських стаціонарних кінотеатрах, окрім того, було 844 автозвукові кінопересувки та 1 069 німих сільських кінопересувок [2, 2]. У роки окупації України загарбники завдали кіногосподарству значних втрат. До кінця війни у селах республіки діяло всього 824 кіноустановки або 30 % їх довоєнної кількості [3, 435]. Через це перегляд кінофільмів був великою рідкістю. За даними Управління кінофікації УРСР у 64 % сіл України впродовж 1944 р. кінофільми жодного разу не демонструвалися або їх перегляд проходив не більше 1–2 разів на рік [9, 89].

Протягом досліджуваного періоду рівень кінообслуговування сільського населення характеризувався як дуже низький. Так, на січень 1945 р. в Україні працювало 839 державних кіноустановок, 368 із яких – у міських кінотеатрах, 222 – у сільських стаціонарних кінотеатрах, окрім того, було 50 міських кінопересувок, 62 сільські звукові пересувки, 137 сільських німих кінопересувок [2, 4]. Однак наявні сільські стаціонарні кінотеатри часто простоювали через відсутність палива, електростанцій та з інших причин. Окремі районні кінотеатри не працювали місяцями (Херсонська, Миколаївська, Сумська, Житомирська та інші області), внаслідок чого в 1945 р. сільські кіноустановки простояли 5 789 днів [2, 10]. Так, у 1945 р. з 18 районів Миколаївщини лише 7 кіноустановок мали свої електростанції. У колгоспних кінотеатрах Херсонської області в 1947 р. простої складали 87 днів або 18,6 % відпрацьованих робочих днів [7, 119–120].

Полтавське обласне управління повідомило, що в селі Борки Велико-Багачанського району є клуб на 90 місць, але в селі відсутня електроенергія, тому відкрити стаціонарну установку не було можливості [4, 108]. Не виконувався план першочергового та безперебійного постачання електроенергії в кінотеатри від місцевих електростанцій, у зв'язку з чим багато районних кінотеатрів отримували електроенергію останніми, нерегулярно, часто електроенергія мала недостатню напругу, що значною мірою відбивалося на якості та проекції.

Другою причиною незадовільної роботи сільських кіноустановок було недостатнє постачання їх паливом. Для безперебійної роботи кіноустановки з розрахунку 18 днів на місяць потрібно було в середньому 38–40 т бензину на мі-

сяць, а отримували в середньому 7–8 т бензину. Звичайно, така кількість пального не могла забезпечити потреб кіномережі, що призводило до масових простоїв кінопересувок і сільських стаціонарних кінотеатрів.

Отже, перебої подачі електроенергії кіноустановкам від місцевих електростанцій, недостатня кількість пального, перебої в постачанні запасних частин і кіноматеріалу, низька кваліфікація кіномеханіків (термін навчання становив 4 місяці) призвели до того, що сільська кіномережа в 1946 р. мала 28 806 днів простою і державного плану кінообслуговування населення не виконала [2, 12].

У Рівненській області нараховувалося 211 державних кіноустановок, зокрема 196 у сільській місцевості. Ця апаратура могла б деякою мірою забезпечити кінопоказом кожний населений пункт від 3-х до 18-ти разів на місяць. Однак велика кількість кінотехніки використовувалася неефективно, деякі кіноустановки взагалі простоювали, а інші працювали з великими перебоями, внаслідок чого плани з кінообслуговування населення виконувалися на 40–45 %. В області на початку 1950-х рр. 106 населених пунктів не обслуговувалось кінопоказом через відсутність належних приміщень [4, 110].

Кіномережа Полтавської області теж працювала з великими перебоями і планів кінообслуговування населення в 1946 р. не виконала. У серпні 1946 р. 10 кінопересувок не працювало, 7 кінопересувок могли організувати тільки 4–8 сеансів за місяць [12, 84]. При організації сеансів біля клубів збиралося багато населення, особливо молоді, а купували квитки в кіно тільки деякі (10–15 осіб), переважно сільська інтелігенція. Колгоспники через високу ціну квитків відвідували кіно вкрай рідко [1, 174].

Станом на 1 квітня 1946 р. в селах України працювало 1 037 сільських кіноустановок, із них: сільських стаціонарних кінотеатрів – 200; сільських напівстаціонарних кінотеатрів (тих, що обслуговували райцентри, а 10–12 днів на місяць – села) – 230; сільських кінопересувок – 607 [2, 12]. У 1949 р. в УРСР було в наявності 17 276 приміщень, у яких демонструвалися кінофільми, із них тільки 2 792 приміщення мали кіноапаратні камери. Саме через це було заборонено показувати кінофільми у 2 773 таких приміщеннях.

У Чернігівській області було заборонено показ фільмів у 653-х приміщеннях з наявних 791. Це призвело до того, що значна частина населення була позбавлена можливості дивитися кінофільми, а 60 кінопересувок взагалі зупинило свою роботу. У Станіславській області із 437 приміщень на селі було заборонено показ фільмів у 411. У Тернопільській області із 936 приміщень тільки 80 мали кіноапаратні камери. У селах Закарпатської та Ізмаїльської областей налічувалося 4 768 приміщень, у яких демонструвалися кінофільми, більшість із них – це селянські хати, школи, канцелярії сільрад, які не відповідали нормам пожежної безпеки. Тільки 303 приміщення мали кіноапаратні камери [4, 111].

В особливо важких умовах перебувала вузькоплівкова кіномережа України, яка нараховувала 1 820 кіноустановок. Якщо для широкоплівкових кіноустановок у фільмофонді було близько 360 назв фільмів, то на вузькій плівці – тільки 200 назв. Нові кінофільми часто зовсім не друкуються на вузькій плівці або друкуються з великим запізненням і дуже малим тиражем. Так, наприклад, кінофільм «Украдене щастя» на широкій плівці був випущений на екрани в липні, а на вузькій плівці у листопаді. Тираж для всієї республіки становив тільки 50 копій [1, 167].

Майже всі кінофільми спочатку випускалися на широкій плівці і лише через декілька місяців – на вузькій (у селах стояли переважно вузькоплівкові кіноустановки), тому в селах один і той же кінофільм повторювали по декілька разів, що теж не сприяло заохоченню жителів до перегляду. Нові фільми виходили дуже малим тиражем, тому на деякі кіноустановки вони потрапляли через 6–10 місяців після їх випуску, а деякі з них із технічних причин взагалі не доходили [1, 163]. Усе це призводило до незадовільного обслуговування населення сільської місцевості. До того ж неодноразово перевірки встановлювалось, що велика кількість сіл жодного разу не бачила кінокартини.

Далеким від ідеалу було і демонстрування фільмів. В окремих районах не було екранів і фільми демонструвались на звичайній стіні [7, 120]. Стрічки періодично переривалися то через погану якість, то через зброї застарілої кіноапаратури. Показ фільмів зривався внаслідок безвідповідальності, а іноді і брутальності завідувців клубів.

Значну частину населення позбавили можливості дивитися кінофільми через відсутність кіноапаратних камер. Тому кіномеханіки ставили кіноапаратуру безпосередньо у залі серед глядачів, через що часто траплялися пожежі, які завдавали великих матеріальних збитків, нерідко траплялися і людські жертви. Реагуючи на небезпечну ситуацію, Рада Міністрів УРСР видала постанову «Про заходи зміцнення протипожежної безпеки в кінотеатрах і клубах», однак у низці областей її не виконували. Побудова пожежних депо та водоймищ за рахунок коштів, відпущених Держстрахом, у колгоспах не проводилась, не виконувалося рішення виконкомів про створення в колгоспах боєдатних пожежних дружин [7, 121]. У багатьох клубах на пересувних кіноустановках не було встановлено протипожежну безпеку. Часто приміщення, у яких демонструвались кінокартини, не були обладнані протипожежними засобами – вогнегасниками, ящиками з піском, бочками з водою.

Утім, були й позитивні приклади роботи сільських кінотеатрів. Так, у 1948 р. Макарівський районний кінотеатр посів перше місце за якістю обслуговування населення в Київській області. Дві кінопересувки кінотеатру лише протягом

березня того ж року провели в колгоспах 76 кіносеансів замість 42 запланованих, 18 тис. сільських жителів переглянули кінофільми [11, 4].

Упродовж досліджуваного періоду кількість кіноустановок у сільській місцевості України щорічно збільшувалася. 1950 р. у сільській місцевості Дніпропетровської області вже нараховувалося 317 стаціонарних і пересувних кіноустановок (94 % від рівня 1940 р.), Київської – 241 (100 %), Кіровоградської – 188 (112 %), Полтавської – 228 (90 %) [5, 256–257]. Але незважаючи на те, що загальна кількість кіноустановок у сільській місцевості регіону у 1950 р. майже досягла довоєнного рівня (99 %), показник кінофікації сіл залишився надто низьким. Адже в 1950 р. в областях України одна стаціонарна або пересувна кіноустановка припадала на 4–5 сілрад, стаціонарні мали лише 12,1 % сільських і колгоспних клубів [14, 185].

Організація масового кінопрокату в сільській місцевості припала в основному на 1950-ті рр. Правда, рівень кінофікації сільських закладів культури на той час був ще надто низьким. У 1950 р. на території України діяло 5 822 кіноустановок, з них 3 884 припало на село. Це були переважно пересувні кіноустановки (2 137), кожна з яких обслуговувала по декілька сіл [6, 639]. На 11,6 тис. сілрад припадало всього 1 815 стаціонарних і 3 414 пересувних кіноустанови, або одна на 4–5 сілрад, тому населення навіть великих сіл не мало змоги регулярно переглядати кінофільми. У 1950 р. кінофільми не демонструвались у 8,3 % сіл республіки, які були центрами сільських рад. І хоча кількість відвідування кіно на селі у 1950 р. збільшилась порівняно з довоєнним періодом у 2,5 рази, цей показник залишався надто низьким: у середньому три відвідування на одного глядача за рік, водночас у місті він становив 11 [8, 169]. На кінець 1953 р. на селі працювало 5 697 кіноустановок, з них 2 769 пересувних кінних і 860 автокіноустановок, що в середньому становило одну на 3–4 населені пункти [13, 183].

У республіці було чимало сіл, жителі яких, як і раніше, взагалі не дивилися фільмів. Так, у Кіровоградській області у 100 населених пунктах зовсім не демонструвались фільми, тому що їх ніде було переглядати. У цій же області на середину 1950-х рр. існувало лише 35 кінопересувок, а населених пунктів по 30–40 дворів нараховувалось 1 700 [13, 119–120]. Робота сільських клубів у багатьох випадках зводилась до демонстрації фільмів та організації танців. Проте не всі клуби мали можливість зробити навіть це. В Україні на кінець 1953 р. налічувалося понад 1 500 сіл, де взагалі були відсутні клубні приміщення, пристосовані для демонстрування кінофільмів [13, 185]. Кінообслуговування сіл було неналагодженим, бракувало спецтранспорту, а наявний використовувався не за призначенням. Так, у Немирівському районі Вінницької області більше 10 днів на місяць кінопересувні автомобілі були зайняті на інших роботах або

простоювали. Така ж ситуація спостерігалась у Сумській і Тернопільській областях [13, 185]. Фільми, що демонструвались у більшості населених пунктів республіки, повторювались через 3–4 місяці [13, 199]. Їхня реклама була або дуже примітивною, або зовсім відсутньою.

На умови перегляду кінофільмів впливала відсутність приміщень. Так, наприклад, у 1951 р. в с. Кандибіно Новоодеського району Миколаївської області приїхала кінопересувка, а приміщень для перегляду кінофільму, окрім тваринницьких ферм, не було, але і вони були засипані збіжжям, тоді бригадир наказав вивести коней із стайні, і навести там лад для перегляду кінофільму. Під час демонстрації пішов дощ, коней завели назад, поставили під одну стіну, з іншого боку глядачі дивились фільм [7, 121].

Для кожної кіноустановки існував репертуарний план демонстрації фільмів, що складався з кількох розділів: хроніко-документальні, навчальні, художні, дитячі фільми. Репертуарний план зазвичай формував, відділ кінопрокату району. Заявки на кінофільми обов'язково узгоджувалися з парткомаами колгоспів чи радгоспів, сільською радою.

На середину 1950-х рр. кількість відвідувань кіносеансів сільськими мешканцями зменшилася. Це пояснювалось низкою причин, серед яких – невідповідність матеріально-технічної бази кіномережі. Кіноустановки простоювали і через те, що більшість сільських клубів перебувала в аварійному стані. Становище погіршувалось у зимовий період, коли багато клубних закладів не опалювались. Зниження відвідуваності сеансів відбувалось також через незадовільний репертуар, який на 50–60 % складався зі старих, часто повторюваних фільмів і менше, ніж наполовину – з нових, що надходили в сільську кінофонотеку зі значним запізненням [10, 198]. Загальним недоліком стало те, що на перегляд кіно приходили одні й ті ж відвідувачі, переважно молодь, населення пенсійного віку рідко приходили на кінопокази. Однак і молодь не завжди мала змогу переглядати сеанси через високу ціну на квитки. Фактором залучення широких мас до перегляду кінокартин стала постанова Ради Міністрів СРСР від 9 квітня 1954 р. про зниження ціни на квиток. Для кінотеатрів і кіноустановок у сільській місцевості: 3 крб 50 к. – 30 % місць, 3 крб – 40 % місць, 2 крб – 30 %. Згідно з цією постановою ціни на квитки для дітей до 16 років на дитячі кіносеанси в сільській місцевості коштували 50 к., єдина ціна на білети на всі кіносеанси при демонстрації науково-популярних, технічних і хроніко-документальних фільмів – 1 крб [47, 123]. За визнанням сільських кіноглядачів, головним недоліком у роботі кіномережі був великий розрив між часом виходу кінофільму на екрані у місті та демонстрацією його в селі.

Вибір фільмів зазвичай визначався характером роботи, рівнем освіти та віком глядачів. Для багатьох людей художнє кіно було відпочинком, тому велику

популярність мали комедії. Цьому жанру віддавала перевагу абсолютна більшість колгоспників. На другому місці за популярністю були пригодницькі фільми, на третьому – фільми про сучасність. Кіно і танці для більшості сільської молоді були єдиними доступними формами культурного відпочинку.

Отже, в системі сільського кіно у другій половині 1940-х – перші половині 50-х рр. спостерігалася кризова ситуація. Залишалась гострою проблема забезпечення сільських населених пунктів якісною кіноапаратурою, оскільки сюди направлялась переважно вже застаріла техніка не в найкращому стані. У низці клубів техніка взагалі була відсутня. Суттєво знижувалося значення українського кінематографа. Вирішення проблем спрямовувалось у площину посилення адміністрування. Водночас пригнічувалась ініціатива, посилювались бюрократизм і байдужість до культурних потреб жителів села, зокрема до розвитку мережі сільського кінопрокату.

Abstract

The article analyzes a special place occupied by cinema in socio-cultural influence on the collective farm peasantry. On the basis of modern historiography and archival documents, an important kind of recreation of the rural population, which was cinema, was considered. It was found that during the research period the level of cinema servicing of collective farmers was very low. According to the recognition of rural cinema audiences, the major disadvantage in the work of the cinema network was the large gap between the time the film was released on the screens in the city and its demonstration in the village. There was a sharp problem with provision of rural settlements with high-quality cinema equipment. It was established that the process of cinema servicing of the peasantry was negatively influenced by the lack of previous movie advertisements. The attention is paid to the insufficient material and technical base of the cinema network, the lack of premises in many villages, and dissatisfied with the repertoire.

Cinema servicing of the villages was not well-established, there were not enough movers, special transport, fuel. The author drew attention to a considerable number of rural populations, whose inhabitants still did not watch films at all. Not everything was safe with the quality of cinema. New films fell into the village with great delay. The article presents examples of both a positive and a negative situation with film provision of rural inhabitants. Attention is drawn to a significant understatement of the role of Ukrainian cinematography. The author concluded that the solution to the problems was directed towards the administration link. Despite some successes, the crisis remained in the system of village cinema inspection. Increasing indifference to the cultural needs of farmers, in particular to the development of a network of village cinema sales.

Key words: *village, culture, cinema, youth, peasantry, leisure, spectator, mass.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Докладные записки отдела художественной литературы и искусства, ЦК, обкомов КП(б) Украины и Министерства кинематографии УССР – о кинообслуживании населения, о работе киностудий, кинотеатров и др. 1949. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 2777. 205 арк.
2. Документы о работе детских кинотеатров в республике, о кинообслуживании сельского населения Украины в период посевных компаний, о подготовке кадров – работников кинематографии УССР для западных областей Украины за 1946 год. *ЦДАВО України*. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 73. 1245 арк.
3. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 7. Київ: Наукова думка, 1977. 536 с.
4. Мічуда В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. істор. наук. Переяслав-Хмельницький, 2009. 235 с.
5. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. Київ: Статистика, 1973. 316 с.
6. Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. Київ: Державне статистичне видавництво, 1960. 731 с.
7. Ревенко В. Побут та дозвілля сільського населення Південної України в повоєнний період (1945–1955 рр.): дис. ... канд. істор. наук. Миколаїв, 2013. 250 с.
8. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.
9. Рибак І. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – поч. 90-х рр. ХХ ст.). Київ: Рідний край, 1997. 165 с.
10. Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 256 с.
11. Світлові газети в колгоспах. *Колгоспник України*. 1948. № 2. С. 4.
12. Стенограммы заседаний коллегии Министерства кинематографии УССР о выполнении постановления ЦК КП(б)У по улучшению кинообслуживания сельского населения. 1946. *ЦДАВО Украины*. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 82. 157 арк.
13. Стенограми нарад начальників обласних управлінь культури 1953 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5116. Оп. 1. Спр. 12. 247 арк.
14. Терещенко Т. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): дис. ... канд. істор. наук. Черкаси, 2007. 249 с.

References

1. The detailed notes of the department of fiction and art, the Central Committee, the regional committees of the CP(b) of Ukraine and the Ministry of Cinematography of the USSR – about cinema maintenance of the population, about the work of film studios, cinemas, etc. 1949. TsDAGO of Ukraine. F. 1 Op. 30 Спр. 2777.
2. Documents on the work of children's cinemas in the republic, about the cinema servicing of the rural population of Ukraine during the period of sowing companies, and on the training of cadres of cinematographers of the USSR for the western regions of Ukraine for 1946. TsDIAO of Ukraine. F. 4733. Op. 1. Spr. 73.
3. History of the Ukrainian SSR: 8 tons, 10 books. T. 7. Kyiv: Naukova Dumka, 1977.
4. Mihuda, V. (2009). Life and leisure of the rural population of Ukraine in the post-war period (1945–1953 years): dis. .... Candidate. history sciences Pereyaslav-Khmelnytsky.
5. Popular education, science and culture in the Ukrainian SSR. Statistical Collection. Kyiv: Statistics, 1973.
6. People's economy in the Ukrainian SSR in 1959. Statistical Yearbook. Kyiv: State Statistical Publishing House, 1960.
7. Revenko, V. (2013). Life and leisure of the rural population of Southern Ukraine in the post-war period (1945–1955): diss. ...cand. history sciences Nikolaev.
8. Fisher, I. (2000). Social-household infrastructure of the Ukrainian village of 1921–1991. Kamyanets-Podilsky: Abetka.
9. Rybak, I. (1997). Social infrastructure of the Ukrainian village: changes, difficulties, problems (20 – early 90's of the twentieth century). Kyiv: Ridny kray.
10. Romanyuk, I. (2005). Ukrainian village in the 50's – the first half of the 1960's. Vinnitsa: Book-Vega.
11. Newspapers in kolkhozes. Collegium of Ukraine. 1948, 2, 4.
12. Transcripts of meetings of the college of the Ministry of Cinematography of the USSR on the implementation of the resolution of the Central Committee of the CP (b)U on improving the cinema servicing of the rural population. 1946 – CEDAW of Ukraine. F. 4733. Op. 1 Sp. 88.
13. Transcripts of the meetings of the heads of regional departments of culture of 1953, the Central Executive Committee of Ukraine. F. 5116. Op. 1. Спр. 12.
14. Tereshchenko, T. (2007) The social-household sphere of the village of the central regions of Ukraine in the period of reconstruction (1943–1950 biennium): dis. ... candidate. history sciences Cherkasy.

Відомості про авторів

Атаманенко Алла Євгенівна – доктор історичних наук, професор, декан факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

Бабій Дар'я Володимирівна – студентка СВО «Бакалавр» Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Богінська Ірина Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Глібіщук Микола Васильович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Добржанський Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Зубко Ольга Євгенівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Каліщук Оксана Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Магда Євген Валерійович – кандидат політичних наук, доцент, директор Інституту світової політики.

Мачітідзе Іванна Юріївна – кандидат політичних наук, асоційований професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Тбілісі).

Мелекєсцев Кирило Ігорович – лаборант кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Мицик Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Орлова Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Паніна Ірина Геннадіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Прихненко Максим Іванович – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса.

П'ятничук Тарас Іванович – кандидат історичних наук, викладач суспільних наук у Вищому Чернівецькому комерційному училищі при Київському національному торговельно-економічному університеті.

Попов В'ячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Романюк Богдан Іванович – аспірант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Срібняк Мілана Ігорівна – студентка СВО «Бакалавр» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Стрільчук Людмила Василівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Теміров Юрій Тешабайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, декан історичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету.

Фісанов Володимир Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Чабан Анатолій Юзефович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Швед В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шептицький Анджей – доктор габілітований, професор Інституту міжнародних відносин Варшавського університету.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА, ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

№ 1 (64), 2019

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Підписано до друку 09.04.2019 р.

Формат 60×84/8. Папір офсетний.

Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 25,81

Тираж 300 прим. Зам. № 44

Донецький національний університет імені Василя Стуса

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру

серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.